

Handwritten notes and signatures in the top left corner, including the year 1909 and a signature.

9/17025/162
F-31

ՄԱՐԿԱԿԱՆ Ե 1901 թ. 7

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱԶԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ Ե ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

A III
2445

Քույր. Լյոն: 10: 2

Բարձրագույն արտոնահրկրով, որոնց երկրը ընտրվելն դարս և զանաւոր.

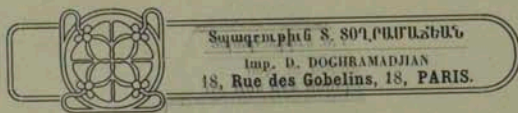
1908

ՊԱՐԻՍ

ՀԵՂԻՆԱԳԻՆ ԳՈՎ.

9, Rue Gazan. PARIS.

Տպագրութիւն Ե. ՏՊԱԳՐԱԿԵՆԻ

Imp. D. DOCHRAMADJIAN

18, Rue des Gobelins, 18, PARIS.

ՆԵՐԿԱՅ

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

ԿԸ ՆՈՒԲԵՐՈՒԻ

ՈՂՐԱՅԵՆՈՒ

ԳԱՐՐԻԷԼ ԷՔՆԱՅԵԱՆԻ

ՅԵՇԱՏԱԿԻՆ

ԻՐ

ՀԵՍՅՈՎՆԵՐՈՒՆ

ԿՈՂՄԷ

Յ ա ո ա ջ ա ր ա ն

Տարիներու աշխատութեան արդիւնք է այս երկասիրութիւնը, որ վեջջապէս լոյս կը տեսնէ այսօր :

Բարեկամներս շատ անգամներ մեղադրած են զիս, որ մինչև հիմա երկարաշունչ աշխատութիւն մը չեմ հրատարակած, սակայն պէտք է բսել, որ բանասիրական լուրջ եւ « երկարաշունչ » աշխատութիւն մը հրապարակ հանելու համար եւկտ ալ ժամանակ պէտք է դնել: Ե՛ս գիտեմ, թէ ներկայ գործիս համար որքա՛ն ժամանակ վասնած եմ, ի՛նչ նեղութիւններ կրած եմ անուն մը, բառ մը, եւ նոյն իսկ ստորակէտ մը Տշտելու համար, որմէ կախում ունէր դէպքի մը լուսաբանութեան կամ վաւերականութեան խնդիրը: Երկրորդ եւ աւելի մտմտուք պատճառող՝ հրատարակութեան համար միջոցներուս սղութիւնն եղած է, որ արգելած է զիս հրապարակ հանել ընդարձակ ձեռնարկութիւններէս մին կամ միւսը: Իսկ այսօր որ ներկայ գործս լոյս կը տեսնէ, այն գումարով է, որ հաւարուած էր ողբացեալ Գաբրիէլ Եզնայեանի յիշատակն յարգող բարեկամներուն ու իրմէ երախտաւորեալներուն միջեւ, դրական ո՛ր եւ է եղանակով ապացուցանելու համար իրենց յարգանքը: Գրականութիւնն ու գիտութիւնը գնահատող եւ անոնց հետեւողներու Մեկեանս հանդիսացող անձի մը համար, որպիսին էր հանգուցեալը, ուրիշ ի՛նչ աւելի յարմար եւ հաճելի էր բան գրական յիշատակարան մը, որ կը դուրսի այսօր իր գերեզմանին վրայ:

Գաբրիէլ ճնած է 1849 թ. մայիսի մէջ, ի Կ. Պոլիս, Քուս-Քափուս, Նիշանջը Թաղը: Նախնական ուսումն առած է Նախ Քուս-Քափուսի Մայր-Վարժարանին մէջ, եւ յետոյ՝ Բէշիկթաշ փոխադրուելով՝ Թրթագիւղի Թարգմանչաց վարժարանը, որուն ընթացքն աւարտելով մտած է Փանկալթիի մամ. Պատերազմական վարժարանը: Այս վարժարանը դուս զինուորական ըլլալով, սկզբէն ի վեր մի միայն մահմէդական երիտասարդներու համար բացած է իր դռները: Բայց սուլտան Ակիդ փորձ մը կատարել ուզելով՝ հրամայած է ոչ-մահմէդական ուսանողներ եւս ընդունիլ: Փորձի համար ընդունուածներէն առաջին եւ վերջին խումբն եղած է Գաբրիէլ Եզնայեանի խումբը, որուն մէջ կը գտնուէին Նաեւ Կարապետ Բարաղամեան, Սիմոն Տատեան, Հովհան եւ Սինապեան: Արդ՝ Գաբրիէլ փայլուն քննութիւններէ վերջ, 1873-ին, կաւարտէ վարժարանին ընթացքը, եւ Քօլ-տղոսի աստիճանով գուրս կելլէ: Այս ասպարէզին մէջ Գաբրիէլ անշուշտ Լազարեաններու, Մատաթեաններու, Լորու-Մելիքեաններու, Տէր-Ղուկասեաններու եւ ուրիշ համազգի

զինուորականներու նման ցոյց պիտի տար իր ցեղին հանձարը, ե՞նչ սակայն անողոր թորքախոր թոյլ տար գործածել իր ուժերը: Տակաւին վարժարանը չաւարտած՝ Գաբրիէլ երկու ծանր հիւանդութիւններու դիմադրած էր արդէն, — ժանտակերպ տենդի եւ թորքատապի, — որոնք բոլորովին խանգարած էին իր առողջութիւնն եւ ուժասպառ ձգած զինք: Եւ պատերազմական ուսմանց մէջ քաջ հանդիսացող երիտասարդն ստիպուած էր այս անգամ պատերազմելու ուրիշ ահաւոր թըշնամիի՝ Փոխի մանրէներուն դէմ, որոնց յաղթող պիտի հանդիսանար ե՞նչ սակայն innoenza-ի մանրէները միւսներուն օգնութեան չհասնէին:

Գաբրիէլ զգալով իր վիճակին ծանրութիւնը, իր կարագետ եղբօր միջոցով դիմեց մայր-կայսրուհիին, — որուն ոսկերչապետն էր կարապետ, — ինդրելով որ ազատ արձակուի զինուորական ծառայութենէ: Խնդիրքը լսելի կրկայ. եւ Գաբրիէլ կը նետուի առեւտրական ասպարէզը, ժամելով Կ. Պոլսի Ոսկերիչներու շուկան: Հոն ժամանակ մը փորձառութիւն ստանալէ ետք՝ 1879-ին Պարիս կուգայ կը հաստատուի վերջնապէս, իբրեւ ազամանգավաճառ: Այս միջոցին է որ Գաբրիէլ, իբրեւ հայրենասէր, ուսման ծարաւի եւ գիտութեան մարդ, առիթը կուեննայ ո՛չ միայն գլուխ կենալու հայրենասիրական գործերու ու ժողովներու, այլ եւ սատար հանդիսանալու ուսման համար Պարիս դիմող երիտասարդներու: Ահա թէ ի՞նչ կրէ Գաբրիէլի մահուան առթիւ Հայք կիսամետայ հանդէսի պարսեան թղթակիցը. « 1880ին Հայաստանի մեծ սովին առթիւ ի Փարիզ կազմեալ սովեցոյ յանձնաժողովոյն գործուն անդամն եղած է: Պահպանին էր Փարիզու Հայկազեան Ռուսումնասիրաց ընկերութեան: Անգամ էր շատ մը մարգասիրական ընկերութեանց: Հիմնադիրն եւ ոգին եղած է Փարիզու Հայ Հայրենասիրաց Միութեան: 1881ին յղացած է եւրոպական զանազան քաղաքաց մէջ հաստատեալ Հայ Հայրենասիրաց Միութեանց գործունէութեանց կեդրոնացման հարկն. եւ նոյն տարւոյն այս նպատակաւ ի Փարիզ զումարեալ պատուիրակաց ժողովոյն անդամ եղած է, իբր պատուիրակ Փարիզու Հայ Հայրենասիրաց Միութեան: Նպատած է Հայկական հարցի բերան թերթերու. մեծանուն հանգուցեալն շուրջ 10 տարիներէ ի վեր ազգային ամէն կարգի շարժմանց մէջ բաժին ունեցած է իբր գործիչ եւ նա մանաւանդ խրախուսիչ գործիչներու: Հայկական ինդիւստրիալ մտածութեանց գլխաւոր աւարկան էր եւ առ այս երբէք գործելէ եւ նա մանաւանդ զօհելէ չէ գաղբած: » (Հայք, 1892, փետրվ. 15:) Գրեթէ այս ոճով կը խօսի նաեւ « Լ'Արմէնի » իր 1892 տարւան փետրվ. եւ մարտ թիւերուն մէջ:

Հանգուցեալին կեանքէն նշանակելի է սա պարագան, որ « իւր մահուան Յգնաժամին բանդագուշանաց մէջ շարունակ խօսած է Հայու ժրկութեան եւ Հայաստանի վերականգնման նկատմամբ, եւ ախ, Հայաստան քացազանչութիւնն եղած է իւր վերջին հասկանալի բառերն », ինչպէս կը նկարագրէ Հայքի մի եւ նոյն թղթակիցը:

Գարբիէլ այնքա՛ն բարեսէր եւ այնքա՛ն մարդասէր էր ; որ նկատելով իր անողորմ հիւանդութեան յառաջացումը , պատուիրեց իր ազգականներուն՝ մեռնելէ վերջ այրել իր մարմինը ; որպէս զի իր մանրէներով չթուճաւորէ հողն ու օդը ; եւ ուրիշներու վարակման պատճառ չգառնայ : Ասկէ աւելի լայն հայեացք ու զարգացած մտքի անպայց չէր կարելի սպասել գիտութեան մարդէ մը ; որ արդէն ինքզինքը նուիրած էր հանրութեան շահերուն :

1892 յունվ. 6/18-ին վերջին շունչը փչեց Գարբիէլ , խոր սուգի մէջ թողնով իր ազգականներն ու թէ՛ մտաւոր եւ թէ՛ հեռաւոր ճանաթները : եւ որովհետեւ մեր եկեղեցին չընդունիր դիակիզութիւն , յուզարկանքութիւնը կատարուած է բաղարային եղանակով , եւ մարմինն այրուած է Պէր Լաշէզի դիակիզարանին մէջ : Գիակիզութենէն ետք՝ աճիւնն ամփոփուած է նոյն գերեզմանատունը գտնուող բնտանկան դամբարանին մէջ :

Կրկին գալով երկամիութեանս , ասոր նախնական վիճակն եղած է լրագրական պարզ յօդուած մը , յատկապէս պատրաստուած « Բազմա-վէպ »-ի համար . բայց տեսնելով որ այս նպատակին համար խմբագրութեան դրկած « Գամբարան Լեւոնի եւ Լուսինեան » պատկերն թիւրիմասութեամբ մը եւ առանց անունիս յիշատակութեան հրատարակուեցաւ « Գեղունի »-ի մէջ , այն օրէն հետամուտ եղայ քննարկել գրութիւնն եւ վաւերագրերու յանկումով առանձին գիրք մը կազմել :

Անգլիերէն , արաբերէն ; գերմաներէն , իտալերէն , հայերէն , լատիներէն , սլաւներէն ու Ֆրանսերէն բազմաթիւ ձեռագրեր եւ տպագրեր զորս երկար քննիւթեցէ անցուցի , միջոց տուին ինձ այն գիրքը կազմելու համար ձեռքս տակ ունենալ իրար լրացնող այլազան վաւերագրերու խիտ հետաքրքրական եւ միանգամայն շահեկան դէպ մը : Այս վաւերագրերն ամբողջութեամբ գնել ուզած էի գրքիս վերջը ; պատմութեանս ընթացքին մէջ տալով անոնց թարգմանութիւնը . բայց նկատելով որ արդէն բնական երկար ժամանակ տեւեց ներկայ հրատարակութեանս նպագրութիւնը , եւ չուզելով ա՛լ աւելի ուշացնել գործիս երեւուծը , ուրիշ հատորի մը վերապահեցի անոնց հրատարակուծը , բաւականանալով միայն գրքիս մէջ գրուած թարգմանութիւններով , որոնցմէ լատիներէն վաւերագրերէ եղածները՝ գրեթէ ամբողջութեամբ՝ կը պարտիմ Գերանայձառն Յ. Յովհաննէս վ. Միսրճեանի : որուն շնորհակալութիւն կը յայտնեմ հոս : Նոյնպէս շնորհակալութիւն ձարտաբազտս պ. Հրանտ ԳազանՅեանի , որ Լեւոնի գնուաւոր դամբարանը Պարիսի Ազգ. Մատենադարանէն օրինակեց անուտար , իմ մասնաւոր խնդրանքիս պատասխանելով : Ենթահակալութիւն նաեւ ողբացեալ Գարբիէլ Էգնայեանի քեռորդիներուն , որոնք ամէն դիւրութիւն ընծայեցին ինձ գործին յաջողութեան համար :

Ներկայ աշխատութեանս ընթացքին մէջ շատ անգամներ առիթ ունեցած եմ յիշելու Յովհաննէս Գարգել անունով քահանայ մը եւ իր ժամանակագրութիւնը: Արդ՝ կուզեմ ծանօթացնել ընթերցողներուս այս կարեւոր անձնաւորութիւնն ու իր երկը, որ թանկագին եւ վաւերական ազբիւր մըն է Լեւոն ե-ի պատմութեան համար: Ասիկա գլխաւոր առաջնորդս եղած է ներկայ աշխատութիւնս պատրաստելու ժամանակ:

Յովհաննէս Գարգել, Ֆրանսայի ետամպ բաղարէն, 1377 թուին եւրոպայէն երուսաղէմ գացող ուխտաւորներու հետ միացած կը ճամբորդէր իբրեւ անոնց խոստովանահայր. իրեն կընկերանար ուրիշ կրօնաւոր մըն ալ՝ « եղբայր Անտոն Մօնրպոլեցի »: Ուխտաւորներու խումբը Կահիրէ հասած միջոցին երբ իմացաւ որ Հայոց լատին թագաւորն հոն կը գտնուի, անոր այցելութեան գնաց: Եւ որովհետեւ, ինչպէս կըսէ Գարգել, եր. 158, « էր օրն այն առն սրբուհւոյն Մարգարետայ », Գարգել յատկապէս պատարագ մատոյց արքայական ընտանիքին առջեւ: Պատարագի խորհրդին աւարտումէն ետք Լեւոն ինքզինց Գարգելէ, որ իր բով մնայ եւ հոգեպէս ու բարոյապէս մխիթարէ զինք: Այս առաջարկն ընդունեց Գարգել, պայմանով սակայն՝ որ նախ երուսաղէմ ուխտը կատարէ եւ ապա հրաման ստանայ իր գլխաւորներէն: Լեւոն յանձն առաւ անոր գլխաւորներուն գրել. եւ յաջողեցաւ ձեռք բերել հարկ եղած արտօնութիւնը, որով Գարգել իր անբաժան ընկերոջ՝ եղբայր Անտոնի հետ երուսաղէմէ վերադարձին հաստատուեցաւ Կահիրէ, Լեւոնի բով: « Եւ եկաց մնաց անցէն եղբայր Յովհան Գարգել ընկերան հանգերձ մինչեւ ցամա հազար երեք հարիւր եօթանասուն եւ ինն եւ գրեաց զամենայն զթուղթսն, զոր աւարէր թագաւորն յարեմուտս կոյս », ինչպէս կը վկայէ ինք՝ Գարգել, եր. 159: Այս տարւան սեպտ. 11-ին երկու կրօնաւորներն ալ եւրոպա անցան, Հայոց թագաւորին փրկութեան աշխատելու համար:

Գարգել Լեւոնի կողմէ « Հայոց ատենադպիր » կարգուելէ ետք (եր. 185) 1383 ապրիլի 11-ին Կղեմէս է պապէն եպիսկոպոսութեան ատիճան ստացաւ, « ի վարձ փոխարինի վաստակոցն եւ վշտաց եւ բազմաչար տուայտանաց, զորս կրեաց նա ի փառս սրբոյ եկեղեցւոյ, ջանամբար եղեալ ազատել զարքայն Հայոց » (եր. 189): Այս առիթով Հայոց ատենադպրութեան պաշտօնն յանձնուեցաւ Յովհաննէս Կորսինիի, որ Լեւոնի ընկերացած էր Հռոզոս կղզիէն, ինչպէս պիտի տեսնենք եր. 74: Նոյն տարւան օգոստ. 14-ին Գարգել Սեկովիայի մայր եկեղեցիին մէջ Տորտիպոլիի վիճակին վրայ եպիսկոպոս օծուեցաւ, ի ներկայութեան Հայոց եւ Կատիլլայի թագաւորներուն, նավարրայի իշխանին ու անհամար բազմութեան:

Գարգել իր ժամանակագրութիւնը գրած է Լեւոնի ընկերակցութեամբ եւ ինքզինաօր. — « Որոյ (Լեւոնի) վասն ի գիր արկան սոյն այս ժամանակագիրք եւ պատմութիւնք. » (եր. 27): Գրութեան լեզուս է իր մայրենի բարբառը՝ ֆրանսերէն: Այս գրութեան նպատակն եղած է նախ

Լեւոնի բռնի հերոսացուցուած կեանքը պատմել, եւ երկրորդ՝ եւրոպայի բրիտանացի վեհապետներէն օգնութիւն ձեռք բերել արտարական թագաւորին համար : Այս պատճառով ալ շատ տեղ չափազանցութիւններ կան, նոյն իսկ առասպելական բնուելու աստիճան, եւ տեղ տեղ ալ նպատակաւոր մոռացումներ, որպէս զի Լեւոնի ազատման համար միակ աշխատող անձն ինք՝ Գարդել երեւի. ապա թէ ոչ՝ ինչո՞ւ չյիշատակել Սոհիէրի դիմումներն ու ձեռք բերած արդիւնքները :

Գարդելի ֆրանսերէն ընագիրը 1883-ին գտնուած է Dole-ի մատենադարանին մէջ, եւ անցած տարի հրատարակուած՝ Recueil des Croisades-ի Documents Arméniens բաժնին Բ հատորին մէջ, զոր պատրաստած է ակադեմական պ. Շ. Kohler. Աւստի՝ գործիս ընթացքին մէջ շատ անգամներ յիշուած Rec. Cr. աշխատութիւնը Քօհլէրի հրատարակածը չէ, այլ Իւլյօրիէի հրատարակութիւնը, որ կը կազմէ նոյն բաժնին Ա հատորը : Իսկ Գարդելի հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է Խօրէն արքեպ. Նարպէյի ձեռքով եւ Նորայր Բիւզանդացիի սրբագրութեամբ, որուն ընդարձակ յառաջաբան մը կցած է Կարապետ Եզեանց, եւ հրատարակուած 1891-ին Քիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութեան կողմէ :

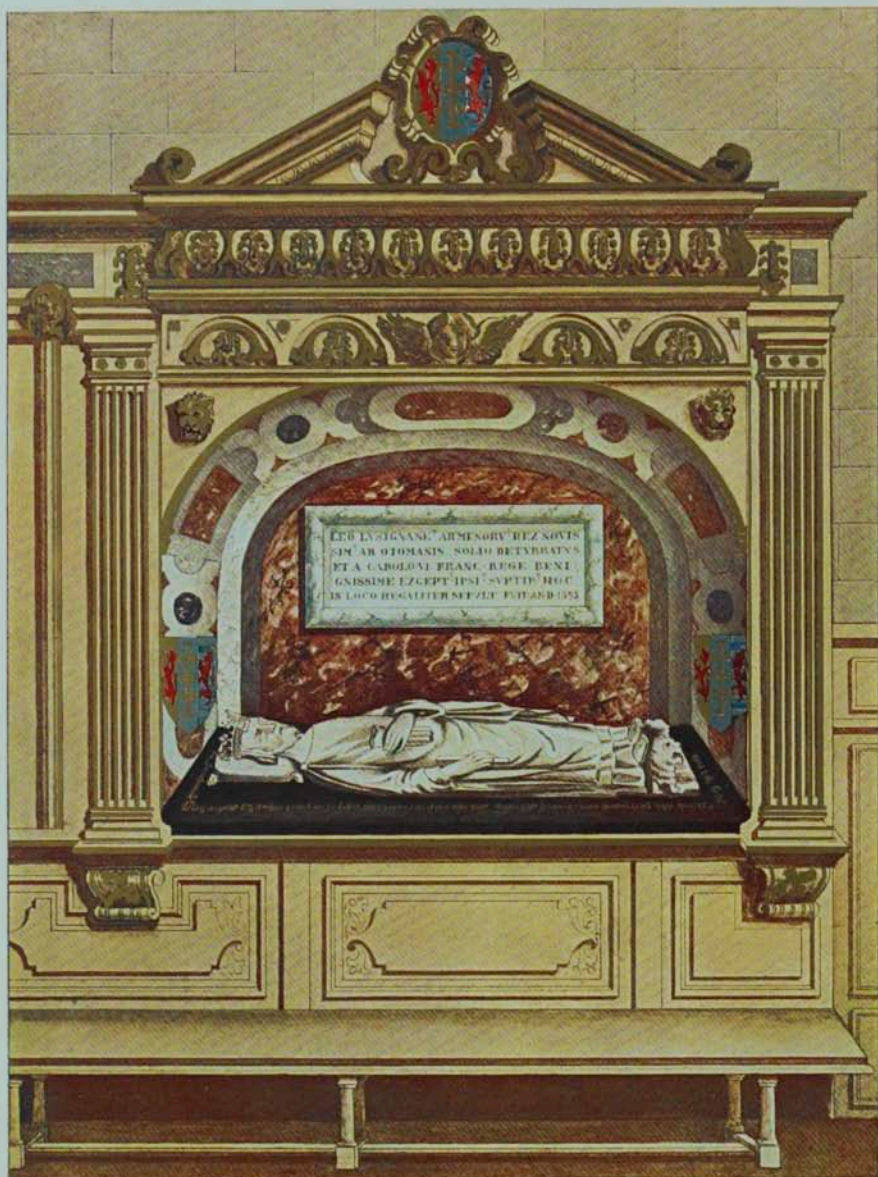
Երկու խօսք ալ յատուկ անուններու մասին :

Պատմութեանս ընթացքին մէջ գործածուած յատուկ անուններն հայացնելու մասին հետեւած եմ ընդունուած սովորութեան, միայն թէ տեղ տեղ շեղելով՝ օրինակի համար՝ գրած եմ թէ՛ « Յիլիպ » եւ թէ՛ « Փիլիպպոս », թէ՛ « Ջեհան » եւ թէ՛ « Յովհաննէս ». վասն զի մեր միջին դարու մատենագիրք երկու ձեւն ալ գործածած են անխտրը :

Կ. Յ. Բ.

ՎՐԻՊԱԳ.—Գրքիս մէջ եր. 13, տող 16, անուշադրութեամբ գրուած է « Նիսիսային », փոխանակ ըլլալու՝ միջին տրեւեհեան :

— 174 —

ԳՐԱԲԱՐԱՆ ԼԵՌՆԻ Ե ԼՈՒԻՍԵՆՆԸ — MAUSOLÉE DE LÉON V DE LUSIGNAN

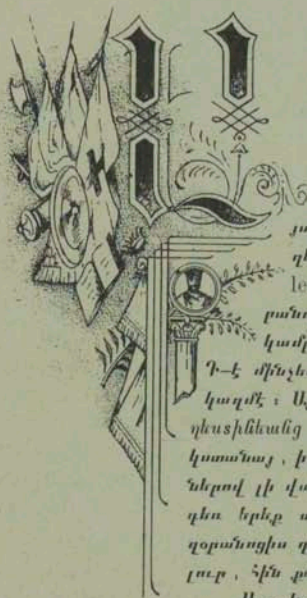

ԼԵՒՈՆ Ե ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ

Ա

Կեղեսինեանց Եկեղեցին

SUR CET EMPLACEMENT
S'ÉLEVAIENT
LE COUVENT ET L'ÉGLISE DES CELESTINS
FONDES PAR CHARLES V EN 1365

յս արձանագրութիւնը կը կրէ այսօր Կեղեսինեանց զօրանոց (Caserne des Célestins) կոչուած այն ընդարձակ նոր զօրանոցը՝ որ կը գտնուի Պարիսի մէջ, Սիւլլի կամբլին մօտ, տարածուելով Բուլվար Հանրի Գէ մինչև Սիւլլի փողոց, ուր ետանկիւն ծը կը կազմէ : Այս անկիւնէն սկսեալ գետտին ալ՝ Կեղեսինեանց զեսափ (Quai des Célestins) անունը կտանայ, ի յիշատակ այն նշանաւոր եւ յիշատակներով լի վանքին ու եկեղեցիին, որոնց հետքերը զես երեք տարի առաջ՝ կը նշմարուէին նորաշէն զօրանոցիս զիմացի կողմը, պատերու վրայ եւ այլուր, հին քանդակներու մնացորդներով :

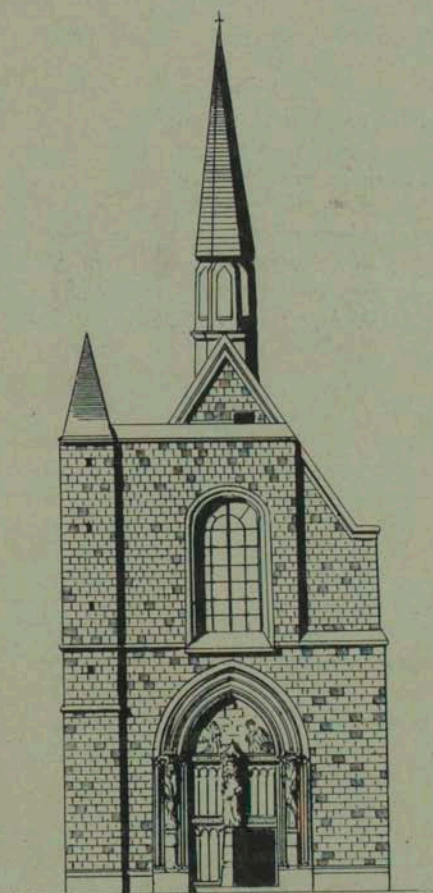
Այստեղ կը գտնուէր ուրեմն երկնայնոց կամ Կեղեսինեան կրօնաւորներու վանքը, — թէ եւ վանքին ընդարձակութիւնը կը բռնէր հարաւէն յիշեալ Սիւլլի փողոցը, հիւսիսէն Սրեզէ փո-

Կեղեսիների Չորանոցը
La Caserne des Célestins.

դոցը, արևելքէն Արարնալ փողոցը, իսկ արևմուտքէն Պաի-Միսկ (Petit-Musc) փողոցը, որով կանոնաւոր քառակուսի մը կը ձևացընէր. մինչդեռ այսօր Բուլվար Հանրի Դ՝ վանքին մէկ երրորդ մասը ձեղքելով երկուրի բաժնած է ևս երկու եռանկիւններ ձևացուցած, մեծագոյն մասը թողլով զօրանոցին, իսկ փոքրագոյնը՝ երբեմն անոր յարակից մասն եզոզ զիմացի գեանին : Վանքին եկեղեցին կը գտնուէր հիմակուան զօրանոցին հարաւային կողմը, Սիւլլի փողոցին և Բուլվար Հանրի Դ-ին իրար կարծած անզը. բայց զժրախորարար Բուլվար Հանրի Դ-ի սիրուն՝ զո՛հած են եկեղեցին, և նոր փողոցը, այսինքն Բուլվար Հանրի Դ-ն անցուցած են ճիշտ եկեղեցիին գեանին վրայէն, — անշուշտ Սիւլլի կամրջէն մինչև Բաստիլլէ հրապարակն անխտոր ուղղութիւն մը սալու համար : Մեր՝ վերն իրբու ճակատ զարդարած արձանագրութիւնն ալ կը գտնուի գրեթէ նոյն եկեղեցիին տեղը :

Կեղեսախնեանց վանքին նախնական հիմնարկութեանն առաջ՝ փոքրիկ մատուռ մը կար նոս, զոր 1352 տարուոյ նոյեմբերի 10-ին քաղաքացի մը

Կեղեսիկանց Եկեղեցին
L'Église des Célestins.

նուիրած էր Իտալիայէն նոր եկած կեղեւոփնեան վեց կրօնաւորներու (1), իսկ կարօյս Ե Թագաւորին առատաձեռնութեամբ՝ մատուար փոխուեցաւ եկեղեցիի, որուն առաջին հիմնաքարը գրաւ Թագաւորն իր իսկ ձեռքովը (26 մայիս 1365), եւ եկեղեցին 1370-ի սեպտեմբերի 15-ին օծուեցաւ « Աւետումն սրբոյ Կուսին » անունով (2)։ Քիչ ժամանակէն կեղեւոփնեան ներն ընդարձակեցին իրենց սեպհականութեան սահմանը, այլ եւ այլ տեղերէ նուէրներ ընդունելով, այնպէս որ՝ մինչեւ քաղաքին պարիսպները տարածուեցան շէնքին յարակից մասերը ։

1778-ին քնջուեցաւ կեղեւոփնեանց կրօնաւորական կարգը . իսկ շէնքը՝ 1785-ին նուաճամբերու վարժարան եղաւ։ Չորս տարի ետքն եկաւ հասաւ 1789-ի մեծ Յեղափոխութիւնը . կործանեց հիմն ի վեր ստապալեց առէն ինչ, առանց խնայելու ո՛չ մարդու, ո՛չ շէնքի, ո՛չ հնութեան, ո՛չ գրքի (3), ո՛չ եկեղեցիի եւ ո՛չ իսկ գերեզմանի . . .

Բ

Ս. Պօղոս եկեղեցին եւ պալատը

Կեղեւոփնեանց վանքին մօտերը կը գտնուէր նաեւ Ս. Պօղոս եկեղեցին, համանուն փողոցին մէջ՝ հիմնուած 640-ին՝ մատրան մը ձեւով, զոր

(1) E. Raunié, *Épithaphier du Vieux Paris*. Paris, 1893, հս. Բ, եր. 304 :

(2) Անդ, եր. 307 :

(3) Denis de Hansy կրտս., որ այս Յեղափոխութեան միջոցին՝ St-Paul-St-Louis եկեղեցիին յատկ Յիսուսեանց մատենադարանին գրեթէ 300,000-ի չափ բալլեցին ու կողոպտեցին։ Իսկ *Courrier Extraordinaire*-ի 1792 թուան յունիս 19-ի բերքին մեջ կը կարդանք յայտարարութիւն մը, որով կը ծանուցուի հասարակութեան՝ քէ նոյն օրը « ժամը 2-ին վանդաւի նրապարակին վրայ վեց հարիւր հասար (ձեռագիր) պիտի այրուին » . . .

1177-ին (1) փոխեցին ծխական եկեղեցիի (2) . բայց այս եւս նեղ գալով հաւատացեալ բազմութեան , մանաւանդ թէ թագաւորներն ալ իրենց պալատներն այս եկեղեցիին քովերը հաստատեցին , իրենց պալատներու համեատութեամբ եկեղեցին ալ վերածեցին մեծ տաճարի մը , որ նոյնպէս 1797-ին յեղափոխական մուրճին տակ ինկաւ կործանեցաւ , եւ անհետացաւ ի սպաս (3) : Բայց ետքէն Յիսուսեան կրօնաւորներն ասոր մաս Ս. Լուի անունով եկեղեցի մը կանգնելով՝ կործանուած եկեղեցիի յիշատակին՝ անունը փոխեցին ի Saint-Paul-Saint-Louis, որ մինչեւ հիմայ կանդուն կը մնայ Սէն-տ-Անատուան փողոցին վրայ :

Նախկին Ս. Պօղոս եկեղեցին բանած էր՝ համանուն փողոցին հիմակուան 30-34 թուահամարները կրող շէնքերու տեղերը, Հանսի-ի ցուցումին նայելով , իսկ Մենորվալ-ի համաձայն՝ 28-30 թուերը կրող շէնքերու տեղերը : Այս Ս. Պօղոս եկեղեցիին քովը կարուս ե (1337-1380) գահը բարձրանալէն առաջ չինել տուած էր արքայական բնակարան մը , որ եկեղեցիին անունովը կոչուեցաւ Պալատ Ս. Պօղոսի (Hôtel de Saint-Paul), զոր ետքէն իրեն յաջորդները մեծապէս ընդարձակեցին , մտակայ շէնքերն ալ գնելով եւ միացնելով անոր (4) : Ուստի թերեւս ճիշտ ըլլան Մենորվալ-ի եւ Հանսի-ի տուած թուերն այս տարբերութեամբ , որ Մենորվալ-ի մտահանիչ բրած 28-30 թուերուն տեղերը բուն իսկ եկեղեցիին համար ընդունելու է , իսկ Հանսի-ի 30-34 թուերը՝ պալատին տեղին համար : Այս ընդարձակ պալատին յիշատակութիւնը կըլլայ մինչեւ 1717 , երբ Մեծն Պետրոս կայցելէ Պարիս եւ կը բնակի ասոր մէջ (5) : Անկէ վերջը ամբողջ շէնքը կը վաճառուի մաս մաս ու կը քանդուի , մէկ մասը փողոցի իսկ միւս մասն ուրիշ այլ եւ այլ շէնքերու վերածուելով :

(1) Piganiol 1107-ից կը դնէ իր հետեւեալ գործին մէջ . *Description de la ville de Paris*. Paris, 1765, fis. 7, br. 155 :

(2) D. de Hansy, *Notice historique sur la Paroisse royale St-Paul St-Louis*. Paris, 1842, br. 5-6 :

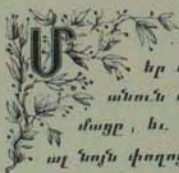
(3) Աճդ , br. 8 :

(4) Piganiol, *Description etc.*, fis. 7, br. 172 :

(5) Աճդ , br. 180 :

Գ

Տուրնելի Պալատը

Սեր պատմութեան համար կարեւոր՝ թագաւորական Տուրնէլ անուն պալատն ալ կը գտնուէր Ս. Պողոսի պալատին ճիշտ դիմացը, եւ անկէ կը բաժնուէր Սէն'տ-Անտուան փողոցով. մուտքն ալ նոյն փողոցին վրայ էր (1):

Պալատին «Տուրնէլ» (Tournelles—աշտարակիկը) կոչուելուն պատճառն այն է, որ բազմաթիւ փոքր աշտարակներով չըջապատուած էր ան: Իսկ շէնքը տակաւին պալատի չվերածուած՝ Պարիսի եպիսկոպոս եւ արքունի դպրապետ Pierre d'Orgemont-ի տունն էր, զոր վաճառեց 1404-ին Բեռտի-ի դքսին, որ 1422-ին փոխանակեց Օսլէանի դքսին պալատին հետ(2): Անկէ ետքը թագաւորներու բնակարան դարձաւ պաշտօնապէս, Կարոլոս Է-է սկսելով մինչեւ Կարոլոս Թ(3): Բայց այս պալատին մէջ Հանրի Բ-ին պատահած դժբախտութեան եւ մահուան պատճառով՝ իր կէնը, Կատարինէ թագուհին, բարկութենէն՝ 1565-ի օգոստոսին՝ քանցել տուաւ զայն. գետինն ու աստղձները ծախուեցան մասնաւոր անհատներու, որոնք նոր շէնքեր կառուցանելով՝ գրաւեցին նախկին փառաւոր պալատին տեղը, որուն կեդրոնն ընդարձակ հրապարակ մը թողուցին միայն՝ կոչելով Արխուի նրապարակ (Place royale) (4): Այս հրապարակը՝ որ այսօր Place des Vosges անունով կը ճանչցուի, երկաթէ վանդակներով չըջապատուած է. կեդրոնը կայ Լուզովիկոս ԺԳ-ի ձիաւոր մէկ արձանը: Հրապարակը Սէն'տ-

(1) Անդ, եր. 424: — E. de Ménonval. *Les Jésuites de la Rue St-Antoine, l'Église St-Paul-St-Louis et le Lycée Charlemagne*. Paris, 1872, եր. 6:

(2) Piganiol, Անդ, եր. 424:

(3) Անդ, եր. 425:

(4) Le Maire, *Paris ancien et nouveau*. Paris, 1685, fis. Գ, եր.

Անտուան փողոցի հետ հաղորդակցութեան մէջ է գլխաւոր փողոցով մը , որ երբեմն կը կոչուէր Արքունի փողոց (Rue royale) , իսկ այժմ կը կոչուի Rue du Birague. Շատ հաւանական է որ Տուրնէյի պալատին դուռն ալ այս Բիրագ փողոցին տեղն ըլլար , բացուելով Սէն-ա-Անտուան փողոցի վրայ :

Տուրնէյի պալատին ընդարձակութեան վրայ զազափար մը տալու համար կը գնենք այստեղ Պիգանիօլի նկարագրութենէն մաս մը. — « Այս պալատին մէջ կային շատ մը վայրագաւիթներ (préaux) , շատ մը Մատուռներ , տասներկու ճեմելի (galeries) , երկու բուլ (pares) , վեց մեծ պարտէզ , առանց հաշուելու լարիւրինթար , զոր կը կոչէին Բաւիզ (Dédale) , նոյնպէս առանց հաշուելու ինն լծվար (arpens) տարածութեամբ մէկ ուրիշ պարտէզ մը կամ բուլ մը , զոր Բէթֆօրի դուքան իր պարտիզպանին հերկել կուտար արօրով »(1) :

Թէև Տուրնէյի պալատին մէջ կը գտնուէին շատ մը մատուռներ , բայց հոն բնակող թագաւորներն իրենց իրրեւ ծխական եկեղեցի ընտրած էին Ս. Պօղոս եկեղեցին (2) :

Դ

Սէն-ս-Ուէնի Պալատք

Պարիսի հիւսիսային կողմը , Պարիս եւ Սէն-Դընի քաղաքներուն մէջ տեղը կը գտնուի Սէն-ա-Ուէն քաղաքը , որ Սէն գետին երկայնութեամբ կը տարածուի Պարիսի սահմաններէն մինչև Սէն-Դընիի սահմանները. ուստի միւս համանուն աւաններէն գանազանելու համար ընդհանրապէս կը կոչեն զայն Saint-Ouen-sur-Seine.

(1) Piganiol, Անդ , եր. 425 :

(2) Le Maire, Անդ , հս. Բ, եր. 226 :

Այս քաղաքը՝ նոյն իսկ տակաւին Պարիս մայրաքաղաք չեղած, մերանսայի հին թագաւորներու բնակութիւնը վայելած է (1) :

Միջին գարու թագաւորներու բնակարանն եղած է նոս՝ հասարակ տուն մը , չըջտագտուած բնդարձակ պարտէզներով եւ այգիներով : Ասիկա մեծ ազարակատունի պէս բան մըն էր , Սէն-տ-Ուէնի եւ Սէն-Դընիի մէջտեղը , Սէն գետին մտակրը կատարուած , որ — ժԴ-րդ դարուն սկիզբները գրուած հրովարտակի մը խօսքին նայելով — բազմաթիւ սրահներ , սենեակներ , դռներ , աղանեստուն մը , 200 տակաւ գինիով լեցուն ներքնատուններ , մատուռ մը , երկու բանտ , եւն. եւն. , ունէր (2) :

Ազարակատունի կերպարանքէն հանելով զայն առաջին չքեղցնողն եղաւ Պֆլյոմ դը Կրէպի անունով եկեղեցական մը , 1285 թուականին : Ատոր վախճանելէն ետքը՝ արքայազուն իշխաններու եւ թագաւորներու բնակարան գարձաւ շէնքը :

Այսպէս տեսց մինչև Կարոլոս 2-ի մահուան արինանակ մասնակները , եւ՝ նոյն իսկ՝ մինչև Կարոլոս Է-ի թագաւորութեան առաջին տարիները , ամբողջ քաղաքն ենթակայ ըլլալով արտաքին եւ ներքին թշնամիներու , որոնք այլեցին , աւերեցին ու թալանեցին զայն : Արքայական պալատին կրակէ ու աւերմունքէ ազատած մասն ալ , այգիներով հանդերձ , Լուզովիլոս ժ.Ս. իւր մահուրնէն տարի մը առաջ՝ 1482-ին՝ Սէն-Դընիի եկեղեցիին ընծայեց : Անկէ ետքը պալատին մնացորդ մասերն ալ կործանեցան եւ անհետացան :

Այսօր այն համրաւաւոր պալատէն , որուն մէջ բնակած են թագաւորներ , իշխաններ , եւ ուրիշ նշանաւոր անձնաւորութիւններ , — մնացած է միայն ջրճոր մը . ա՛սով է որ կը յայտնուի պալատին գտնուած տեղը : Այս ջրճորը կը գտնուի պ. Լըժանտիլ-ի սեպհական տունին մէջ , խոհանոցին քովը , որ՝ հաւանականաբար՝ հին պալատին աւերակներուն վրայ բարձրացած է (3) :

Մինչդեռ Կարոլոս 2 (1368—1422)՝ տակաւին երիտասարդ թագաւոր՝ կը սիրէր այլ եւ այլ պալատներու մէջ բնակիլ , թէ՛ Պարիսի եւ թէ՛ դաւառ-

(1) L. Pannier, *La noble-maison de Saint-Ouen*, Paris, 1872, 60 ջրն. Ա :

(2) Անդ , եր. 59 :

(3) Անդ , եր. 71 , ծանօթ. 1, եւ այլուր :

ներու մէջ, Աէն ա Ուէնի պալատն իր բնակութենէն առաջ հիւրանոցի վերածեց, բարձրագոյն այցելուներու համար: Առաջին անգամ այս պալատին մէջ բնակող բարձրագոյն հիւրն եղաւ՝ 1385 թ.ին՝ մեր Լեւոն Ե Լուսինեան վերջին թագաւորը (1), ինչպէս պիտի տեսնենք վերջը:

Ե

Կրիկիայի հայ թագաւորութիւնը

և

մեր խնամութիւնը Լուսինեաններու հետ

Ինչպէս յայտնի է, այլ եւ այլ ժամանակներ Հայաստանէն Կրիկիա դադրած Հայերու բազմութիւն մը՝ մեր Բագրատունեաց հարստութեան իշխանէն երեսունվեց տարի ետքը (2), 1080 թուականին, Ռուբէն անունով քաջի մը առաջնորդութեամբ անկախ իշխանութիւն մը հիմնեցին հոն, Յոյներու ձեռքէն գրաւելով երկիրը:

Ռուբէն Ա իշխանի որդի պարսն Կոստանդինի (1095-1099) իշխանութեան վերջին տարիներուն՝ Եւրոպայէն Կրիկիա կը մտնէր նաչակիրներու առաջին խումբը (1096), որ Սուրբ Երկիրն անհաւասանբաւ ձեռքէն ազատելու նպատակով խիստ երկար եւ տաժանելի ճամբորդութիւն մը կատարած էր: Այս առաջին արշաւախումբը, — ինչպէս նաեւ յաջորդները, — մեծ ընդունելութիւն գտաւ եւ առատ պաշար ու զրամական նպաստ ստացաւ Կրիկիայի Հայերէն (3). նոյն իսկ Կոստանդին իշխանն իր մարդիկնև-

(1) Աճղ, եր. 158:

(2) Բագրատունիներու հարսութիւնը վերջ գտած է Աճիի վանառումով եւ Գագիկ Բ-ի գերութեամբ, 1044 թուին:

(3) Michaud, *Hist. des Croisades*. Paris, 1856, հս. Ա, եր. 156, Տե՛ս նաեւ Մատթոս Ուռնայեցի, Բ սպ. եր. 259, որ կրտս քէ « ի բազբեհէ գօրացն վսանգ հասաներ գօրացն ի հացէ եւ նեղիին ի կերակրոց

բովր միասին հաշակիրներու օգնութեան գնաց Անտիոքի ուխտանայ (1097-1098 յունիս 3) պաշարման ժամանակ (1), եւ այս առիթով Կոստանդին Ծոանկներէն ստացաւ կոմսութեան պատիւ եւ միեւնոյն ժամանակ մարքիզութեան տիտղոս, ինչպէս կը վկայէ Վաճրամ Բարուն, տող 193—198.

« Եւ ի Ծոանկաց ազգէն պատուեալ ,
 Որ ի ծովուն յայսկոյս տիրեալ .
 Որոց եղև նիզակակցեալ ,
 Ընդդէմ Թուրքին պատերազմեալ .
 Ում կոմսութեան պատիւ շնորհեալ ,
 Գունդ եւ մարգիդ վերածայնեալ » :

Տաշակիրներու արչաւանքներէն ո՛ր եւ է օգուտ չքաղեց տեղացի ժողովուրդը, այլ իրենք հաշակիրները՝ միմիայն այս Առաջին հաշակրութեան իբր արդիւնք՝ կէս միլիոնի մօտ անձի կորուստ պատճառելէ եւ երկրին մէջ ի նպաստ իրենց չորս առանձին իշխանապետութիւններ նաստատելէ զառ բան չըրին : Այս չորս իշխանապետութիւններն էին՝ 1) Երուսաղէմի թագաւորութիւնը, 2) Անտիոքի իշխանապետութիւնը, 3) Եղեսիայի կոմսութիւնը եւ 4) Տրիպոլի կոմսութիւնը : Ետէն ասոնց վրայ աւելցան նաեւ ուրիշներ,

եւ յայնժամ իշխանն, որ կային բնակեալ ի Տօրոս լեռոն, Կոստանդին որդին Ռուբինայ, եւ երկրորդ իշխանն Բագունի, եւ երրորդ իշխանն Օւիկն, սոքա զամենայն կարիս կերակրոյ առաքելն առ զօրապետն Փոանգաց. նոյնպէս եւ վանորայն Սել լերինն կերակրօք օգնէին նոցա, եւ ամենայն ազգի հաւատարմոցն բարեկամութիւն ցուցանէին առ նոսա : »

(1) Dulaurier, *Rec. des Croisades, Doc. arm.* Paris, 1869, Ներածութիւն եր. ԾԱ : Այսպէս կրտս հասել Ստանոն Շօքլլ. Անիոքի առջեւ « զօրաց գլխաւորք ի խորհուրդ մտնելով հրեշտակ առաքելոցն առ Կոստանդին արեայ Հայոց, որ իրազեկ լինելով նոցա սառապանաց՝ ուղարկեց իսաւկրաց ուսելիք եւ պարէնք : Այս պատճառաւ Լասինք քաղաք առնելէն զկնի յիցիցն առ նա բազում բնծայս ի կողոպտից քաղաքին ու անուանեցին զնա Marquis, մարկէզ, Chevalier, ապիս, եւ Consul, հիւպատոս Հայոց : » (*Պատմ. հայապրոսթեան* Եւն., քրգմ. Հ. Առաքելեան. Վրցաթ. 1874, եր. 49.) Իսկ Michaud (Անդ, եր. 198) կրտս քե Կոստանդին իր մարդիկներով մասնակցած է Եղեսիայի՝ պատերազմին :

ինչպէս և Արեայի կոմսութիւնն ու Կիպրոսի թագաւորութիւնը. վերջին-
ներա՛ չորհրդա Անգլիայի թագաւոր Ռիչարդ Ա-ի, որ մի և նոյն տարւան
մէջ (1191) թէ՛ Արեան և թէ՛ Կիպրոս կղզին զբաւելով՝ Կիպրոսը ծախեց
նախ Տաճարակահներու և ետքէն Երուսաղէմի գահազիրկ թագաւոր Գուի-
տան Լուսինեանի (1):

Պարոն Կոստանդին այն համարումով որ Ֆոանկներու հետ յարաբե-
րութիւն մշակելն և մանաւանդ խնամութիւն հաստատելը կրնայ օգտակար
ըլլալ իրեն և իր նորահաստատ իշխանութեան, իր ազջիկը առաւ Եղե-
սիայի կոմս ձոսելին Ա-ին (Josselin de Courtenay). իսկ եղբայրը — Թո-
րոս — այս օրինակին հետեւելով՝ իր Արոս անուն ազջիկը կարգեց Երու-
սաղէմի ապագայ թագաւոր Պաղաինի (Baudouin de Boulogne) հետ, որ
նաչափիրներու բանակին առաջնորդ Կոնդափրէի (Godefroy de Bouillon)
եղբայրն էր: Ահա այսպէսով առաջին խնամութիւնը կապուեցաւ Եւրո-
պայէն եկող կաթողիկէ կաշակիրներու հետ: Անկէ ետքը սովորական բան
մը դարձաւ իրարու ազջիկ տալ-առնելը (2):

Փալով Լուսինեաններու հետ խնամութեան, այս բանը կատարուե-
ցաւ Լեւոն Ա Մեծագործ թագաւորի (1186—1219) երկրորդ ամուսնու-
թեամբ:

Լեւոն Ա-ի (3) քոյրը՝ Տալիթա՝ արդէն ամուսնացած էր Bertrand de

(1) Ի բուն « Ոն (= 1191). կի բագաւորն երուսաղէմի զնեաց զԿիպ-
րոս կղզի ի բագաւորէն Անկլիկաց », կրտսէ Հերուս Պասմիչ իր *Ժամանակա-
գրական ծանկին* մեջ: Տես և Mas Latrie, *Hist. de l'île de Chypre*. Paris,
1861, հս. Ա, եր. 37, հս. Բ, եր. 8, և ուրիշ տեղեր:

(2) Ցաւալի է, որ մեր երանելի նախնի չափազանցութեան ամենով
օտարներու հետ խնամութիւն հաստատելու մոլուրքիւնը, մինչև իսկ դաս-
պարտելի ամուսնութիւններ կնամ են . . .

(3) Մենք «Լեւոն Ա» կրտսէն այս բագաւորին, նկատելով որ նախորդ
Լեւոնը (որի պարոն Կոստանդինի) սոսկ «Պարոն» էր, բագաւոր պատկուած
չէր: Կլիկիկայի նախկին հարստութեան առաջին բագաւորն է՝ այս Լե-
ւոնը, զոր ուրիշներ «Լեւոն Բ» կանուանեն սխալ գործածութեան մը հետե-
ւեւելով: — Լեւոն Ա թեւ 1186-ին իր Ռուբէն (Փ իւսան) եղբոր յաջոր-
դեց իբրև իւսան, սակայն ամուսնակալ սարիներ վերջը միայն բագաւոր
պատկուեցաւ և օձուեցաւ:

* Ընկեր հաշուի չեն առնել Ռուբէն Բ մանկիկը, որ Թորոս Բ-ի որդին և յաջորդն

Gibelet-ի հետ . իսկ ինքը պարսնութեանը ժամանակ առաջին ամուսնու-
թիւնը կնքեց անտիոքացի իշխանուհի Զապլունի հետ , 1189 թուին . բայց
եռքէն ասոր հետ ապահարզան ընելով՝ Կիպրոսի թագաւոր Ամորի Լուսին-
եանին ազջիկը Սիպիլին առաւ . 1210 թուին (1) : Այս երկրորդ ամուսնու-
թիւնէն ծնաւ Զապէլը , որ հօրը մեանելէն ետքը թագաւորական գահը ժա-
ռանդեց , եւ շատ երիտասարդ հասակի մէջ ամուսնացաւ Անտիոքի իշխա-
նազուն Ֆիլիպի հետ , որ Հայոց թագաւորական գահը բարձրացաւ (1222
—1225) , խոստանալով իրենց կրօնական եւ ազգային ծէսերը յարգել եւ
պահպանել . բայց քիչ ժամանակէն Ֆիլիպ գրգռելով իր խոստումները , —
մանաւանդ թէ երկիրը կողոպտելով իր հօրենական գանձը հարստացնելու
ետեւէ ինկած էր , — հայ իշխաններու եւ պալատականներու հաւանու-
թեամբ՝ զիշեր ժամանակ Զապէլի ծոցէն դուրս հանուեցաւ ըսնի կերպով ,
հակառակ Զապէլի արատուախառն ազգակիներուն ու կոծկրուն , եւ
առաջնորդուեցաւ րանա (2) : Բանտի մէջ թունաւորեցին Ֆիլիպը . իսկ Զա-
պէլը կարգեցին այս անգամ հայ իշխանի մը՝ Հեթումի հետ , որ Կոստան-
դին պալլի որդին էր :

Հեթում Ա Զապէլի հետ միացած՝ իր ճարտիկութեամբ ու քաղա-

էր բայց տարի մը հազիւ իշխեց իր հօրրւորդի թովմաս պալլի ինճանկաւուճեամբ , ինչպէս
կը վկայէ Սմբատ Գունդուսապլ . — « Ոժէ (= 1168) . Մեռաւ պարսն թորոս որդին Լեւոնի
տէրն Մասիայ , որոյ սղորմեցի Քրիստոս : իսկ ի մեռանէն՝ եղ պարսն թորոս պալլ աղա-
յին խրոյ որ կոչէրն Թուրէն՝ զիշխանն պարսն թունաս . որ կալաւ գաշխարն պարսն
թորոսին տարի մի » :

(1) «ՈՅԹ (= 1210) . Գնաց Լեւոն րագաւորն ի Կիպրոս , եւ առ իւր
կինն զԿիպրոսայ րագաւորին հորն զՍիպիլն , կին իմասունն եւ հաւեւս :»
Սմբատ :

(2) Ինչպէս կը նկարագրէ Աբուլֆառաջ ասորի պատմագիրն իր *Աստ-
րիկներու ժամանակագրութեան* մէջ , սպ . Լայպցիգ 1789 , եր . 485—486 :
Իսկ հայ պատմիչներէն Սմբատ այսպէս կը գրէ . Հայերը «բերին ի պայման
որ (Ֆիլիպ) հայեճակ կեճար , ու զեկեղեցին եւ զսեղանն հայեճակ սաներ,
եւ զամեն մարդ իւր իրաւուննն պահեր : երբ մեծացաւ եւ եղել բանն սաւ-
ւոյ . նա իր հօրն րեպալիով կ'ուզէր՝ որ ձգէր զՀայոց զամեն իւրիաննն , եւ
յիւրոցն դներ , անչափ որ շխարացին ժուժիլ իւրեան . բռնեցին զիննն ի թիլն
եւ յարստոյն ձգեցին , եւ արարին բերդարգել՝ ուր մեռաւ : եւ այլ պալլ
որին զպարսն Կոստանդին » , *Սմբատ , ՈՀԱ :*

ըզգիտութեամբ երկար տարիներ կառավարեց երկիրը (1226—1270) : Թէև Լուսինեաններու հետ խնամեցաւ Լեւոն Ա աղջիկ աննկով անոնցմէ, բայց այս խնամութիւնը բաւական չէ Լուսինեաններու ազդեցութեան տակ արդէն մտած համարել հայկական Կիլիկիան, քանի որ Հայոց վրայ իշխող առաջին Լուսինեանն եղած է Գուխան, Կիպրոսի Հանրի Բ թագաւորի եղբայր Ամօրի իշխանի որդին, որ մօր կողմանէ հայ էր, Լեւոն Բ-ի թոռը, Չապուանի որդին :

Գուխան կամ Կի Լուսինեան հայկական գահը բարձրացաւ Կոստանդին Բ (1) անուան տակ, 1342 (+ 1344) թուին, Լեւոն Ա-ի խնամութեանէն հարիւր երեսուերկու տարի վերջը :

2

Լուսինեաններ

Լուսինեաններու ծագումն առասպելական աւանդութիւններու վրայ հաստատուած է :

Կը կարծուի թէ Լուսինեաններու Տան առաջին սկեան եղած է Ֆրանսայի հրահրացին կողմը տարածուած նախկին Պուատու գաւառէն Raymondin de Forez անուն մէկը . իսկ պատմութեան մէջ ծանօթ առաջին Լուսինեանն եղած է Հրոյ Ա, որ ժ-րդ գարու մէջ կապրէր (2) :

Լուսինեաններն իրենց երկրին բացարձակ տէրերն էին եւ դարերէ ի

(1) Լեւոն Ա-ի համար ինչ որ ըսինք ինչ մը վերը (եր. 11, ծան. 3), նոյնը կը կրկնենք նաև այս Կոստանդինի համար . այսինքն՝ Ա Կոստանդինը կը համարենք Հեքուս, Փորոս, Սմբատ եւ Օթին բազաւորներու եղբայր, որ զանակալեց 1298—99-ին. իսկ Ռուբէն Ա իւխանի որդի սպարոն Կոստանդին բազաւորական սիսդոս չէ առած, այլ հօրը պիս սլարդ իւխան մը եղած է :

(2) Le Chanoine Pascal, *Hist. de la Maison royale de Lusignan*. Paris, 1896, եր. 1 : Տե՛ս նաև Մ. Ս. Գաւիթ-բեկ, *Լուսինեանք*. Վիեննա, 1900, եր. 1 :

վեր անկախ Ֆրանսայի թագաւորներէն. բայց 1575-ին նուաճուելով՝ բոլորովին հպատակեցան Ֆրանսական կառավարութեան :

Լուսինեան ցեղը փայլեցաւ ոչ միայն Եւրոպայի մէջ, այլ ևս Արեւելքի մէջ ալ, Խաչակիրներու արչաւանքներու հետեւանքով :

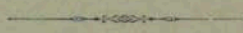
Խաչակիրներն երբ մտան Ս. Երկիր, տեղացի զբխածնեաներն ու ճանապարհորդ ուխտաւորները պաշտպանելու համար իրենցմէ մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ (1062-ին) հոն զացած հերոսի մը հանդիպեցան, որ իրենց բանակին օգնութեան գնաց : Այս անձը Լուսինեաններու ցեղէն Ռորբը անունով մէկն էր, որ Խաչակիրներուն մատուցած ծառայութեանցը փոխարէն՝ « Յոպպէի ևս Ասկազոմի կօմս » տիրոջսով վարձատրուեցաւ անոնց պետէն : Իսկ Լուսինեաններու բուն մասնակցութիւնն եղաւ Հիւզ Զ-ով, որ Առաջին Խաչակիրներու խմբին հետ մտաւ Պաղեստին, և Ռամայի ճակատամարտին մէջ մեռաւ (1102): Այսպէս նաեւ Հիւզ Ը՛ մասնակցելով Խաչակիրներու արչաւանքին, Անտիոքի իշխան Պեմունց Գ-ի ևս եղեւ սրայի ու Տրիպոլի կօմսներուն հետ զերի ինկաւ Դամասկոսի սուլթան Նուբէղզինի ձեռքը (1164) :

Արեւելքի մէջ հաստատուած Լուսինեաններէն ամենէն նշանաւորն եղաւ Հիւզ Ը-ի չորրորդ որդին Գուխտոն, որ ամուսնանալով Երուսաղէմի թագաւոր Պաղատին Գ-ի զրոյժ Սիպիլի հետ (1180), Պաղատին Ե-ի վախճանելէն ետքը՝ Երուսաղէմի թագաւորական զահր բարձրացաւ, 1186 թուին : Իսկ այս առաջին յաջողութեան պատճառած ուրախութիւնն երկար ժամանակ չփայլեց Գուխտոն, որովհետեւ յաջորդ տարին իսկ՝ Տիրեքիայի պատերազմին մէջ՝ զերի ինկաւ Սալաէզդզինի ձեռքը. Երուսաղէմն ալ անցաւ ասոր իշխանութեան տակ :

Գուխտոն Լուսինեան խոստանալով սուլթանին այլ ևս զէնք չփերցնել իւրամութեան զէմ, ազատ արձակուեցաւ, զրկուելով միայն իր թագաւորութենէն բայց ոչ տիրոջսէն. և սակայն մի քանի տարի ետքն Անգլիայի թագաւորէն գնելով կիպրոս կղզին, գնաց հոն և հաստատեց կիպրոսի Լուսինեան իշխանութիւնը, 1192 թուին :

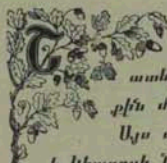
Այսպէսով Լուսինեանները տէր եղան կիպրոսի, և վերջէն հայկական դահին ընծայեցին Լուսինեան ցեղէ կրկու թագաւորներ :

Այս երկու Լուսինեան թագաւորներէն առաջինն էր վերոյիշեալ կիկամ Գուխտոնը (խոստանողն Է), իսկ երկրորդը՝ կիլիկիայի հայկական հարստութեան վերջին թագաւորը Լեւոն Ե :

Է

Հինգ թէ երկու լատին քաղաւոր

ատեր ընդունած են թէ կիլիկիայի հայ թագաւորներու շար-
քին մէջ լատինական ցեղէ հինգ թագաւոր ունեցած են Հայերը:
Այս սխալ կարծիքն առաջին անգամ հրատարակ նետողն եղած
է Կիպրոսի Նիկոսիա քաղաքէն Ստեփաննոս Լուսինեան անունով յոյն
Դոմինիկեան կրօնաւոր մը (1537—1590), որ նախ Իտալիա եւ ետքը Պարիս
ճանրորդելով Կիպրոսի մասին խաղերէն եւ Ֆրանսերէն մի քանի հրատա-
րակութիւններ բրած է, որոնց մէջէն մեզի կարեւորներն են՝ 1) Histoire
contenant vne sommaire description des Genealogies, Alliances, & gestes
de tous les Princes & grands Seigneurs, dont la plupart estoient
Francois, qui ont iadis commandé es Royaumes de Hierusalem, Cypre,
Arménie, & lieux circonuoisins. Paris, 1579. եւ 2) Description de toute
l'isle de Cypre, et des roys, princes, et seigneurs, tant Payens que
Chrestiens, qui ont commandé en icelle . . . Paris, 1580.

Արդ՝ հ. Ստեփաննոս Լուսինեան այս երկու երկասիրութիւններուն
մէջ ալ առանձին գլուխ մը նուիրելով Հայաստանի Լուսինեան ցեղէ թա-
գաւորներուն, այսպէս կրտէ (1). Հայաստանի լատին ցեղէ առաջին թագա-
ւորն եղած է 1) Հիւզ, որդին Տիւրոսի եւ Սիզոնի աէր Ամօրի Լուսինեանի,
որ ամուսնացած էր Հայոց թագաւոր Թորոսի քրոջ Զապուճի հետ: Հիւզ՝
Կիպրոսի թագաւոր Հանրի Բ-ի եղբայրն էր: Հիւզի յաջորդեց իր կրէց որ-
դին 2) Յովհաննէս, որ վանք մը քաշուեցաւ եւ Փրանկիսկեան կրօնաւորի
սքրեմ հազաւ, արքայական զահր թողլով իր եղբորորդի 3) Լեւոնի (Ա):
Լեւոն՝ Ամօրիի որդին էր եւ թողը Հիւզի Որովհետեւ ասիկա մեռաւ ան-
զաւակ, թագաւորական իշխանութիւնն անցաւ իր միւս հօրեղբոր 4) Լե-
ւոնի* (Բ), այսինքն Հիւզի երրորդ զաւկին, որ է եղբայր Յովհաննէսի եւ

(1) Hist. contenant եւն, րդ. 32 ք, եւ Description եւն, րդ. 201 ք.

* Որուն « Lioth » (Լիւոն) կրտէ ն. Ստեփաննոս:

Ամօրիի : Ասոր յաջորդեց իր որդին 5) Լեւոն (Դ) , որ Հայոց վերջին թագաւորն եղաւ : Ուրեմն՝ ըստ Տ. Ստեփաննոս Լուսինեանի՝ լատին ցեղէ երեք Լեւոններ բարձրացած են հայկական գահին վրայ , եւ երրորդ կամ վերջին Լեւոնն է Հայաստանի « հինգերորդ լատին թագաւոր »ը :

Այս կարծիքէն է նաեւ ֆրանսացի նշանաւոր պատմաբանը Դիւ. Կանօ (1610—1688) , որ սակայն Տ. Ստեփաննոսէ բոլորովին տարբեր ճիշդագրութիւն մը կուտայ , աւելի մօտենալով ճշմարտութեան (1) : Դիւ. Կանօ կընդունի, թէ Հայոց լատինացի թագաւորներէն առաջինն եղած է Գուխտոն, Ամօրի Լուսինեանի որդին , երկրորդը՝ Կոստանդ , երրորդը՝ Կոստանդին , չորրորդը՝ Ա. Ա. , իսկ հինգերորդը՝ Լեւոն վերջինն : Այս պատմաբանը նկատելով որ Լեւոն Ե-ի ապանաբարին վրայ գրուած է՝ « quint roy latin » , այսինքն՝ « հինգերորդ լատին թագաւոր » , կը հետեւցնէ, թէ վերջին Լեւոնէն առաջ Հայաստանի մէջ գահակալող չորս ուրիշ ոչ բնիկ լատինացի թագաւորներ պէտք են ըլլալ , որոնց չորրորդին , այն է Լեւոն Ե-ի եւ Կոստանդին միջեւ թագաւորողին անունը չեն յիշեր հեղինակները (2) :

Ո՞վ կրնայ ըլլալ այս անունուն անձնաւորութիւնը :

Պատասխանը կուտայ ինքը Դիւ. Կանօ . — Drago ! Այո՛ , « Դրագո » է , կրտէ Դիւ. Կանօ , Լեւոնի նախորդին անունը . վասն զի նոյն անունը կրող « հայ » թագաւորի մը արձաթէ մը քանի գրամը տեսեր է եղեր Պալիսի Արքունի Մատնազարանին մէջ : Բայց այս կարծեցեալ հայ գրամը « բացարձակապէս ոչ մի կապ չունի հայկական գրամներու հետ » , ինչպէս կը պնդէ հրատարակիչը Րէ (3) , եւ կրտէ , թէ պէտք է Դրագո-ի տեղ ընդունիլ Կիպրոսի թագաւոր Պետրոս Ա-ը , որ 1368ի սեպտեմբերին՝ « Հայոց թագաւոր » տիտղոսն առաւ գոնէ (4) :

Նոր հեղինակներէ քաջ հայերէնապէսն եզ. Դիւլորիէ եւս հիներու հետ կը պնդէ , թէ « հինգ » լատին թագաւոր նստած է ի Սիս , այս կարգով . 1) Նիւան-Կոստանդին , 2) եղբայրը Գուխտոն , 3) Կոստանդին , որդի Պաղտինի , 4) Կիպրոսի թագաւորը Պետրոս Ա. եւ 5) Լեւոն վերջին (5) :

(1) Du Cange, *Les Familles d'Outre-mer*. Publiées par M. E.-G. Ray. Paris, 1869, br. 146—154 :

(2) Անդ , br. 149 :

(3) Անդ , br. 150 :

(4) Անդ , br. 151 :

(5) *Réc. Cr.* br. 703—714, եւ br. 735, ծան. 3 :

Դիւլորէի՝ Դիւ Կանժի Տեաեւելով՝ Լեւոնի տապանաբարին վրայի արձանագրութիւնը նկատողութեան տանելէ զատ, անոր կտակին օրինակին մէջ ալ կը կարգայ Տեաեւելը .

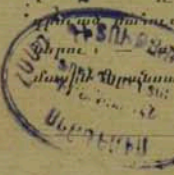
« Léon de Lusignan, quint roy latin du royaume d'Arménie »
այտնին՝ « Լեւոն Լուսինեան, հինգերորդ լատին արքայ Հայոց թագաւորութեան (1) »

2. Դ. վ. Այլիւսն թէեւ իր Յուշիկի նայրենեաց Հայոց գրքին մէջ (Տա Բ, կր. 495) Լեւոնի տապանաբարին վրայի արձանագրութիւնն այսպէս կը կարգայ — « Լեւոն Լիզինեան, հինգերորդ արքայ Լատին թագաւորութեան Հայոց, » բայց Սիսուսնի մէջ Լուսինեան տօնմէ կրկու լատին թագաւոր միայն կընդունի, առանց խօսելու յիշեալ տապանագրի նրկատմամբ: Այս ուղիղ սրբադրութիւնն արդիւնք է անշուշտ Գարգիլի ժաւանակագրութեան յայտնութեան. վասն զի Գարգիլ, — որուն վրայը պիտի խօսիմ ետքը, — Գուխասնն ու Լեւոնը միայն ցոյց կուտայ իրեն Լուսինեան տօնմէ լատին թագաւորներ, Լեւոնի համար միշտ գրելով « Լեւոն Ե », իսկ միւսները հայկական սերնդէ կընդունին Բահուարն եւս վերջերս հրատարակած Մի Տեառքիւն Կիլիկիոյ նայրական իշխանութեան վրայ գրքին մէջ այս ուղղութեան կը նեաեւի:

Հիմա քննենք սեանիւր թէ ի՞նչ բանէ յտանջ եկած է այս սխալը, եւ ի՞նչ արժէք ունին Ստեփաննոս Լուսինեանի, Դիւ Կանժի, Դիւլորէի եւ ուրիշներու կարծիքները:

Այս նեղինակներէն ամենէն հինը, Տեաեւարար ամենէն « վաւերահանր » 5. Ասեւի. Լուսինեան պիտի բլլայ. բայց 5. Ստեփաննոս իրեն մօտիկ ժամանակներու զէպրերու մասին ա՛յն աստիճանի ոգիտութիւն ցոյց կուտայ, որ մարդ սկիանայ կտակաւորի բոլոր գրածներն անվաւեր համարելու. օրինակի համար նա կրտէ, թէ Լեւոն վերջին իր կտակը պատրաստած է 1396-ին, եւ մեռած՝ 1404-ին (2). մինչդեռ յայտնի է, թէ Լեւոնի կտակին տակը գրուած է՝ 1392 թուականը, իսկ տապանաբարին վրայ գրուած տարւան թուականն է՝ 1393, համաձայն ժամանակակից պատմիչներու: Տարակաւուսն արեւելադէտ Աէն-Մարտէն եւս վերջին Լեւոնի մայրիկ Գրգուսական Կաճախին ներկայացնելով ուսումնասիրութիւն մը, որ

A
III
2445

(1) Անդ, կր. 735, ծանօթ. 3.
(2) Description եւալլն, րդ. 202 ս.

գժրախտարար անաւարտ մնացած է , բոլորովին սխալ , շփոթ եւ կասկածելի կը գտնէ ՚՛ Ստեփաննոսի գրածները (1) :

Գալով Դիւ Կանժի եւ Դիւլորիէի , ինչպէս տեսնք , ասոնք Լեւոնի տաղանազրին եւ կտակին վրայ հիմնուելով՝ « հինգերորդ լատին արքայ Հայոց » կընդունին . հին սովորութեան համեմատ սակայն՝ ո՛չ տաղանազրին եւ ո՛չ կտակին մէջ ստորակէտով բաժնուած են բառերը , այլ երկու տեղ ալ պարզապէս գրուած՝ « Léon de Lusignan quint roy latin du royaume d'Arménie » , այսինքն՝ « Լեւոն Լուսինեան Ե լատին արքայ Հայոց թագաւորութեան » , Թմաստի ճշտութեան համար եթէ հարկ է ստորակէտ գնել , պէտք է « հինգերորդ » բառէն վերջը գնել եւ կարգալ՝ « Լեւոն Լուսինեան Ե , լատին արքայ Հայոց » (2) :

Ուրեմն կը սխալին նաեւ Յուշիկի , Լանգլուա , Լընուար , Բոնիէ , եւ ուրիշ շատ շատեր որոնք ստորակէտով մը կը դատեն « Լուսինեան » ազգանունը « հինգերորդ » թուական անկանէն : Ս. Պալասանեանի ՊՏՄ. Հայոց գրքին մէջ ալ (եր. 541) սխալ է այս տաղանազրիւր , ինչպէս սխալ են նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտեր :

Պէտք է խոտովանիլ , թէ Կ. Եղեանց Դարդելի ժամանակագրութեան Յառաջարանին մէջ (եր. 59) գնելով Լեւոնի տաղանազրիւր , հանձարեզ կէտագրութիւն մը ըրած է իր կողմէ , թէ եւ առանց քննելու տաղանազարն ու կտակը . վասն զի արձանագրութեան մէջ սխալներ սպրդած են . ինչպէս պիտի տեսնենք իր կարգին :

Հիմա հարցում մը պիտի ընեն ինձ ընթերցողներս , հարցում մը , որ շատ բնական ալ է . այն է՝ թէ քանի որ լատինացեալ Ֆիլիպ անունով

(1) Saint-Martin , *Recherches sur la vie et les aventures de Léon* . « Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres » , 16 մեջ . Պարիս , 1836 , նս . ԺԲ , եր . 147-158 :

(2) Թե՛ սաղանագրին եւ թի կտակին մեջի ստորակէք նետելու համար եւ անձամբ այցելեցի նախ Յրանական Ազգային Դիւանարանը (Archives) , եւ յետոյ Սեն Դրնիի աբբայարանն ուր փոխադրուած է Լեւոնի սաղանագրը , առանց նշխարի : Ա՛յսպէսով միայն կրցայ ստուգել խնդրին եւ համոզում գոյացնել :

Թագաւոր մըն ալ ունեցած ենք (1), ինչո՞ւ այս ցանկին մէջ չէ մտած Ֆիլիպը : — Պատճառը շատ պարզ է . Ֆիլիպ ամուսնանալով Հայոց Թագաւորութեան իսկական ժառանգորդ Չապէլի հետ, կատարելու գործին մէջ սոսկ օգնական ընկեր մըն էր Չապէլի, և ոչ թէ բուն Թագակիր և օծուած Թագաւոր, թէև կը կրէր « Թագաւոր » տիտղոսը : Իշխանութիւնը Չապէլիինն էր : Փաստեր պակաս չեն հաստատելու համար այս համոզումը : Յիշեմ մէկ քանին . 1) Գարգել բացարձակ կերպով կրնէ (եր. 16) թէ « Թագաւորեցին Ֆիլիպ և տիկինն Չապէլ ի միասին » . 2) Ֆիլիպ իր աներջմէն (Լևոն Ա) մնացած արքայական թագին ու գահին տէրը չէր, եթէ ոչ իր հօրը չէր զրկեր զանոնք . 3) Ֆիլիպ երբեք զբամ տպած չէ, 4) մինչդեռ Չապէլի երկրորդ ամուսինը Հեթում՝ տպած է, որուն վրայ Չապէլ պատուի առաջին տեղը կը գրաւէ, ինչան իր՝ Հեթումի վրայ ունեցած առաւելութեան . 5) ժամանակակից պատմիչ մը, Վահրամ, Ֆիլիպի անուանըն անգամ չի յիշեր . նոյնպէս նաև հ. Ստեփ. Լուսինեան . 6) Դիւ կանժի, Դիւլորիէի, Լանդուայի, և այլոց վերջին Լևոնի « ճիւղերու լատին արքայ Հայոց » ընդունելէն կը հետևի, թէ անոնք ալ Ֆիլիպի իշխանութիւնը՝ Թագաւորութեան համադր չեն նկատած, որով զուրս ձգած են իրենց ցանկէն, ապա թէ ոչ պէտք էր ըսելին — վեցերորդ լատին արքայ Հայոց (2) :

Երկու կուսանդիններու մասին պետի խօսիմ վարը :

(1) Տե՛ս վերն եր. 12 :

(2) ՈՒՂՎԵԼԻՔ. — Վերն եր. 16, տպ Տ՝ « լատինացեղ » բառին տեղ կարդալ — Լուսինեան տունէ լատին բագաւորներէն եւայլն. իսկ նոյն երես, տպ 26՝ կարդալ — թէ Լուսինեան տունէ « ճիւղ » եւայլն :

9345

Ը

Գուխսոցնէն մինչև Լեւոն Ե

Ի կամ Գուխոն Լուսինեանի հայկական գահը բարձրանալը՝ մեծամեծ խոտովութիւններու տեղի տուաւ: Այն օրէն սկսան ներքին զժգոհութիւններն աւելի սուր կերպարանք ստանալ: Եւ բոլորայի եւ մասնաւորապէս Հոտի աջակցութեան վրայ յայտ դնող ու սին խոտովութեան օրօրուող սարքը Գուխոնի կողմը բանեց, իսկ ազգայնականները բոսն կերպով հակառակեցան օտարի մը հայկական գահին վրայ բարձրանալուն: Վերը յիշուած Ֆիլիպի հակազգային ընթացքը աակաւին չէին մտցած Հայերը: Բայց վերջապէս յաջողեցաւ Կի, քանի որ իր նախորդը (Լեւոն Գ) անդաւակ մեծած էր եւ ինքն անուղղակի կերպով զահաժաւանդ կը նկատուէր, եւ քանի որ նոյն Լեւոնի հօրաքետորդին եւ անոր կողմէ ազգին ներկայացուած միակ ընտրելին էր:

Գուխոն գահը բարձրացած օրէն իսկ ցոյց տուաւ, որ իրօք օտար մըն էր ինք. վասն զի Արեւմտքէն շատ մը մարդիկ ընրած էր իրեն հետ, նոյնպէս օտար, եւ աէրութեան զլիսաւոր պաշտօններն անոնց ձեռքն յանձնած (1): Ասկէ զատ՝ ամէն գործի մէջ առաջնութեան սրտիւր կուտար իր ազգակիցներուն, օտարի տակ տոնելով Հայերու ազգային զգացումները, ինչպէս ըրեր էր Ֆիլիպի: Նոյն իսկ, կենթադրեմ թէ, թագաւոր պատկուած օրը Հայերու կողմէ իրեն արուած «կոտորուիլն» հայացած անունը մերժելով՝ իր աւագանի անունը (Կի) կը գործածէր, արհամարհելու համար Հայերը (2), եւ թղթերով ու զեպարաններով կը զստահանէր Հոտը, որ բոլոր

(1) Գարդէլի ժամանակագրութիւն, եր. 49.

(2) Հայ եւ օսար պատկերէն աստե կը գրեն, քի Ամօրի Լուսինեանի արդիներէն մին՝ Յովհաննէս՝ «Կոտորուիլն» անուանով բազաւում է 1342 թուին. իսկ նեհեւեալ տարին՝ յաջորդած է իր Գուխոն եղբայրը: Տարակոյս

Հայերը լատին եկեղեցիի զիրկը պիտի դարձնէ քիչ ժամանակէն Ասոր մէջ չյաջողեցաւ, բայց զժառանգարար հայերէն լեզուն բոլորովին վտարելով արքունիքէն, լատիններէ՛նը յարգ ու պատիւ ստացաւ ևւ Հայոց պաշտօնական լեզուն դարձաւ (1)։ Այս պարագաներուն մէջ ընտան էր, թէ ազգայնական կուսակցութիւնը բոլորովին պիտի լարուէր Գուխտոնի դէմ, ևւ իրօք՝ որ մին ալ ազգայնականներու համբերութիւնն հասնելով, Աղոսանյի մէջ յարձակեցան թագաւորին վրայ, ևւ սպանեցին թէ՛ Գուխտոնը, թէ՛ իր եղբայրներէն Պեմուշըր, որ անոր օգնութեան կը դիմէր, ևւ թէ՛ բոլոր հետեւորդները (1344 նոյ. 17)։

Այսպէսով վերջ գտան, զէթ ժամանակի մը համար, մեր ազգային ներքին խռովութիւնները։

Գուխտոնի սպանումէն ետքը Հայերը միանալով՝ նոյն սարին խկ թագաւոր ընտրեցին բնիկ հայ մը, Նդրեան ցեղէ Պաղատն մարտջախտի որդին, որ Կոստանդին Փանունն ստացաւ։

Նոր թագաւորն հայ ժողովրդին սիրցնելով ինքզինքը, շատ խոհեմութեամբ ևւ երկար ժամանակ կտառաբեց երկիրը, — թէևւ ժամանակակից պատմագիրքը Գարդլ՝ մէկ կողմէ կրճական ատելութենէ մղուած ևւ միւս կողմէ Լուսինեաններու հաճելի ըլլալու համար՝ զէջ գոյնելով կը նկարագրէ Կոստանդին թագաւորութիւնը, «բանակալ» ևւ ուրիշ անուններ աւելով անոր (2)։

չկայ, թէ այս երկու անուններու միջեւ շփոթութիւն մը կայ. վասն զի Յովհաննէս կամ Ջուան նոյն 1342 թուին սոսկ բազապան էր, մինչև իր եղբոր՝ Գուխտնի Կ. Պոլսէն գալը. ուրեմն «Կոստանդին» անունն ստացողը՝ միայն Գուխտն կրնար ըլլալ, ո՛չ թէ Յովհաննէս։ Բայց թէ ինչօր համար «Կի» անունով հայ դրամներ գոյութիւն ունին, պարզ է հետեւցնել վերի ենթադրութեան։

(1) V. Langlois, Documents pour servir à l'Histoire des Lusignans. «Revue Archéologique», ին մեջ. Պարիս, 1859, հս. 10, եր. 144։

(2) Կոստանդին Փ երէ իրօք «Բոնակալ» մեկն էր, ևւ կամ ազգին կամքին հակառակ ընթացք մը ունեցած ըլլար, անօր ալ կեանքին կրնային վերջ տալ իշխանները։ Ընդհակառակը՝ Կոստանդին Տասնիներ տարի (1344-1363) անընդհատ բազաւորեցին ապացոյց է, որ նա սիրելի եղած էր ամենուն, բացի նախանձոտ գահաժառանգ Լուսինեաններէ ևւ Գարդելի նման լախնամու կուսակցութեան։

Կոստանդին Գ թէ՛ Երկիրը նորանոր խլրտումներէ ազատ պահելու հւ. թէ իր թագաւորութիւնն երկարատեւ ընելու համար՝ ամենէն առաջ Գուստանի ողջ մնացած ազգականներէն մէկ մասը բանտարկեց, իսկ մաս մըն ալ հետացուց մայրաքաղաքէն :

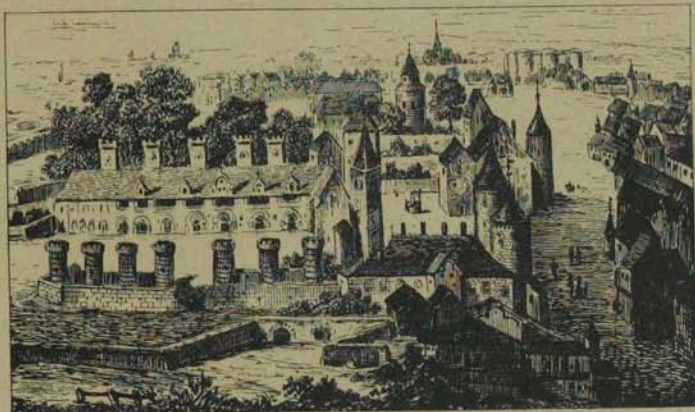
Որովհետեւ Գուստան մանչ զուակ չունէր, այլ Իզապէլ կամ Զապէլ անունով աղջիկ մը միայն, զահին ժառանգութիւնը կը մնար իր եղբոր՝ Զուանի օրդիներուն : Ուրեմն Կոստանդին գլխաւոր բանտարկեալներն էին հետեւեալ երկու թագաժառանգ որբերը, — Պիմոնոս՝ 5 տարեկան, եւ Լեւոն՝ 2 տարեկան, որոնց հայրը դեռ նոր մեռած էր (1344 օգոստ. 17) եւ որոնք կը խնամուէին իրենց մօրը քով, որ իր կարգին իր զուակներուն հետ Կոսիկոսի բերդն առաջնորդուեցաւ :

Կոստանդինի վերջին տարիներուն, հակառակ որ երկար ժամանակէ ի վեր խաղաղութիւնը հաստատուած էր երկրին մէջ, մեծամեծ զժբախտութիւններու ճանդխաւոր դարձաւ Կիլիկիան. վրան գի ո՛չ միայն կաթալի տարին սկսած էր նորէն զօրանալ եւ կրօնական ատելութեան սերմը ցանկել թէ՛ հասարակ ժողովրդին եւ թէ իշխաններուն մէջ, այլ եւ արտաքին թշնամիներն ալ սկսած էին ամէն կողմէ յարձակիլ Կիլիկիայի վրայ եւ զրոտել մի քանի կարեւոր քաղաքներ ու բերդեր Երկրին ներսերը թիւրք-մէններէ զրաւուած էին. իսկ հարաւային մասն ու ծովեզերքի հայկական ամրութիւններն ամբողջովին անցած էին Եգիպտացիներու ձեռքը, բացառութիւն կազմելով Կոսիկոսը, որ սակայն առանձնացած՝ յուսահատական գիմաղրութիւններու մասնուած էր : Կոստանդին իր բոլոր ուժը տուած էր մայրաքաղաքին պաշտպանութեան, — թէ եւ անյաջող, — եւ Կապանի ու Բարձրբերդի տէրերուն հրամայած էր արթուն կենալ եւ արգիլել թշնամիին մօտենալը, քանի որ չէր կրնար՝ ճամբաներու բռնուած ըլլալուն պատճառով՝ օգնութեան հասնիլ Կոսիկոսի պաշարուածներուն : Մովսէսեցիի հետ բոլորովին կտրուած էին յարաբերութիւնները (1) :

(1) Աբուլ-Մեհնային եգիպտական բանակին արեւանցն այսպէս կը պատմէ. « 760-ին (=1359) Հայեր գաւառին կուսակալուրիւնը յանձնուեցաւ ամբ Սաթեպրիին Բէյլեմուր Էլ-Խարեզմիին : Յաջող սարին արեւեց Կիլիկիայի վրայ. նուանց Աիսը, որ անձնացուր Էղալ, եւ սիրապետեց Աղանայի ու Տաւոսի, ինչպէս նաեւ Կէլալ-ի, Գիլիուց-ի եւ Զուրկուլ-ի(*)

(*) 2600-իւն ունի էլ-Հուրիկոս :

Եւ սակայն՝ Կիպրոսի մէջ ուրիշ փոփոխութիւն մը, — որուն արձագանգը վերջապէս հասաւ Կոստիկոսի միջնաբերդն ալ, ուր քաջուամ ամրացած էր յուսանատ ժողովուրդը, — նոր եւ վճռական որոշումի մը պատճառ դարձաւ .

Տուրնէլի Պալատը — Le Palais des Tournelles.

Կիպրոսի թագաւորական դահլիճ վրայ բարձրացած էր Պետրոս Ա (1358—1369) եւ սկսած էր իր երկրին թշնամիներն հալածել, Կոստիկոսի պաշարուածներն իրենց մէջ խորհրդակցութիւն մը կատարելով՝ յաջողեցան 1359-ի յունուարի 8-ին երկու տեղացի (Կոստիկոսցի) Յոյներէ բաղկացած

ամրոցներուն : Ադանայի ու Տարսոնի մեջ խուրրի կարգացնել եւ սուլթան Հասանի (*) անունով դրամ սպել տուաւ : Այս երկու քաղաքներուն մեջ եզիպտական կառավարիչ մը ու պահակազունդ մը դրաւ : Յետոյ շատ մը աւարով դարձաւ Հալէբ, հետք բերելով նաեւ բազմաթիւ ձեռքակալուածներ . իսկ իր Ջեբրայիլ անուն գերիին միջոցով՝ սիրապետած երկու քաղաքներուն բանակները սուլթանին դրկեց : » Մաննայ կաափի , հտ. Բ, քղբ. 112 ա, արաբերէն ձեռագիր Bibl. Nat.-ի , քիւ 2069 :

(*) Էլ Մէլիբ Էն-Նասրը Հասան :

պատգամաւորութիւն մը զրկել Կիւրոս, խնդրելով որ Պետրոս թագաւորն իրենց օգնութեան համար ու զրաւէ բերելը, որուն բնակիչներն ինքզինքնին թագաւորին արամադրութեան տակ կը դնէին : Երկու պատգամաւորներուն — Միքայէլ Պարացիս ու Կոստաս Յիլիցիս — Կիւրոս հասնելէն մը քանի օր վերջը, նոյն ամսուն 15-ին Պետրոս թագաւորին կողմէ զրկուած խումբ մը նաւեր, հրամանատարութեամբ Բորերս Լուսինեանի, կիլիկեան ծովեզրը մտանալով Կոսիկոսին տիրացան եւ հանդարտեցուցին յուշուած ժողովուրդը (1) :

Պեմունց, սպանուած Գուխտնի եղբորորդին եւ Հայաստանի իսկական թագաժառանգը, Կիւրոսի թագաւորին քով սպաստան գտնելով Կոստանդնի դէմ մեքենայութիւններ լարելու յարմար ժամանակն հասած համարեց, եւ Պետրոսի աջակցութեամբ սկսաւ հայ իշխանները զրգոկ իրենց թագաւորին դէմ : Յաւալի է, որ Պեմունց իր գործակալներուն միջոցով յաջողեցաւ նոր հասնք մը ստեղծել Կիլիկիայի մէջ : Աւագանիին մէկ որոշ մասը բացարձակապէս սպոսամբեցաւ Կոստանդնէն, եւ յատուկ պատգամաւորներու միջոցով իմաց տուաւ թէ՛ Պետրոսին եւ թէ՛ Պեմունցին, որ իբր թէ Հայերը կը փափաղին իրենց թագաւորը դահէն վար անել եւ անզը դնել Լուսինեաններու ցեղէն թագաժառանգ Պեմունցը, ազաչելով միանգամայն որ Պետրոս իր ազդեցութիւնը բանեցնէ եւ իրենց օրինաւոր թագաւորը ստակել սոյ իրենց զրկէ :

Պետրոսի փափայն էր արդէն կա՛մ Հայոց գահին տիրանալ, եւ կամ գոնէ իր ազգականներէն մէկը տեսնել անոր վրայ : Ուստի՝ իր նպատակին համնելու համար 1362-ի հոկտ. 24-ին Պեմունցը հետն տաւ ճամբայ ելաւ դէպի Եւրոպա, որպէս զի Աւինտոն նստող Ուրբանոս Ե պապին (1362—1370) ձեռքովը Հայոց թագաւոր օծել սոյ գանիկայ, եւ խորամանկութիւնով մը տիրանայ Կիլիկիայի : Բայց տակաւին Թրանսալիանսում՝ Վենետիկի մէջ հրանդապաւ Պեմունց, զոր ստիպուեցաւ հոն թողուլ Պետրոս եւ ասանց անոր շարունակել իր ճանքան :

Վենետիկի մէջ Պեմունցի վիճակն սկսաւ ծանրանալ, եւ վերջապէս

(1) Μαχθαός, եր. 59. Այս ժամանակաշրջանը կրտս. թի 1360-ից Հայոց թագաւորաւորինը Լեւոնի մը ձեռնք եր, որ բնի ամենը «200 տարւա եւ աւերուիլն» ունէր, բայց բոլորն ալ կորսնցուց : (Անց) : Տարակոյս չկայ թէ հոս յիշուած Լեւոնը կա՛մ Կոստանդին Գ-ի որդի Լեւոն Ե, եւ կամ պէ՛տ է կարգալ՝ Կոստանդին Գ :

չկրնալով յաղթել հիւանդութեան՝ 1363-ի հոկտեմբերին մնաւ եւ թաղուեցաւ նոյն քաղքին մէջ (1), հաղիւ սղջունած 24 զարուններ: Այսպէսով՝ զահակալութեան իրաւունքն անցաւ իր Լևոնն հղբօրը :

Պետրոս երբ խնայաւ Պեմունդի մեռելը, սկսաւ Լևոնի վրայ մտածել . եւ երբ ներկայացաւ Ուրբանոսի, նկարագրեց Հայաստանի քրիստոնեաներուն սղբալի վիճակը, եւ բարեխօսեց Լևոնի մասին, խնդրելով նա . եւ նոր խաչակրութեան մը կազմութիւնը, որ անմիջապէս որոշուեցաւ՝ Ֆրանսայի Յովհաննէս Բ թագաւորին ներկայութեանն ու խոստումովն իսկ, թէ եւ վերջէն չյաջողեցաւ այս խաչակրութիւնը, Յովհաննէսի մահը (1364) վրայ հասնելով (2), Իսկ Լևոնի զահակալութեան նկատմամբ պայքը Պետրոսին յանձնեց 3 ապրիլ 1365 թուակիր հետեւեալ թուղթը, ուղղուած Հայոց բարձրաստիճան եկեղեցականներուն եւ իշխաններուն : Ասկէ զատ՝ Լևոնին յանձնուելու համար պայն ուրիշ թուղթ մըն ալ տուած է Պետրոսին, ինչպէս կը հաւաստէ Դարդելի (եր. 58), բայց՝ հակառակ բոլոր ջանքերուս՝ այս վերջին թղթին օրինակը չկրցայ գտնել :

Թուղթ Ռորաւնոսի Ե սու Հայս (3)

Պատուական եղբարց Արքեպիսկոպոսաց եւ Եպիսկոպոսաց, եւ

(1) Դարդելի, եր. 50. — բայց Դարդելի մէջ դրուած 1243 քուակնք սխալ է. պէտք է կարգալ 1363, ինչպէս ճիշտ կերպով իր դնէ եր. 58. — Պեմունդի գերեզմանին տեղն անծանօթ մնացած է մինչեւ ճիւղաւ, բիւս շատ փնտրուած է Ալիբան :

(2) Իբուզեկիէն (*Chronique de Duguesclin*, գիրք 6, սուր 7465 եւ շար.) ճիշտեալ տղերք կը նուիրէ խոստացուած այս նոր խաչակրութեան, որուն ինքն ալ պիտի մտնակցէր .

... Car Bertram au corps gent
 Avait en son pourpoz et son essiant
 Que d'aler en Grenade et encor plus avant
 Car à Chypre cuydait aller en confortant
 Le noble roy de Chipre, le hardi conquérant
 Qui sur les Sarrasins alait fort guerroyant . . .
 S'avait li roi esté en France par deçà
 An noble roi Jehan, qui bien li accorda
 Qu'il irait outre-mer et li convenença . . .

(3) Բնագիրք տե՛ս գրքիս վերջը՝ *Document I.*

Արեւելեալ Որդւոց Առաջնորդաց եւ զլիաւորաց եկեղեցեաց ու վանօրէից եւ ամէն եկեղեցականաց, եւս եւ մեծամեծաց՝ ազնուականաց ու համօրէն կաթողիկեայ ժողովրդոց Հայոց թագաւորութեան՝ Ողջոյն եւայլն .

Երբ Առաքելական հոգածութեամբ մտերնուս մէջ կը յեղիղենք՝ որ Հայոց թագաւորութիւնն երբեմն ընդարձակածաւալ էր , հարստութեամբ ճոխացած եւ զօրութեամբ փառաւոր , եւ անոր մէջ ուղղփառ հաւատոյ պայծառութիւնը ջինջ կը փայլէր , ժողովրդոց պաշտօնասիրութիւնն արծարծեալ բորբոքեալ էր , եւ նոյնին միջոցաւ Սարակինոսոց գերութեան լուծէն ազատելու համար մերձակայ Սուրբ Երկրին անուանեալ թագաւորութեան՝ ուր Փրկիչն եւ Տէրն մեր մարդկային ազգին փրկադործութիւնը զլուխ հանել արժանի համարեցաւ՝ մեծ պաշտպանութիւն ու օգնութիւն կը հայթայթուէր . ստուգիւ ստասիկ ցաւ կը զգանք սրահնուս մէջ եւ խորին հոռաշանօք կը հեծենք՝ տեսնելով որ գրեթէ ամբողջ այս թագաւորութիւնը անհաւատ Հաղարացոց ծառայութեանն ենթարկեալ եւ հարկատու իսկ եզած է Սարակինոսաց , եւ թէ նոյնին մէջ հետդհետէ նուազած է սուրբ հաւատոյ պաշտանն ինչպէս նաեւ ամէն հոգեւոր ու մարմնաւոր շարիք . ուստի մեծաւ սենչանօք կը փափաքինք որ նոյն թագաւորութեան կաթողիկեայ ժողովուրդն՝ օգնականութեամբ Աջոյ բարձրելոյն՝ ազատի այնքան թշուառութեանց նեղութիւններէն . եւ Մենք մեր կողմանէ մտադիր ենք՝ եթէ մեր հայրական խորհուրդներուն հաւանիք՝ առաքելական օգնութեան նպաստը մատուցանելու ձեզիւ Բայց որովհետեւ այս ձեր ազատութիւնն եւ յաջողութիւնը վերստին ստանալու գործը չի կրնար հաւանօրէն իրագործուիլ՝ եթէ հաւատարմաբար եւ միասիրտ միասորհուրդ չհնազանդիք ձեր ճշմարիտ Պետին ու կաթողիկեայ իշխանին . եւ Մենք վերահասու ըլլալով՝ թէ ըստ իրաւանց ճանչցուած է որ յիշեալ թագաւորութիւնը կը պատկանի սերեցեալ որդւոյ ազնուազարմ Լեւոն Լուսինեանի կաթողիկեայ իշխանի եւ Սրբոյ Հռովմէական Եկեղեցւոյ հաւատարիմ անձին , որ ազգական է քաջատոհմիկ որդւոյ մերոյ՝ ի Բրիտանո Պետրոսի հոյակապ թաղաւորին կիպոսի , ուստի զձեզ ամենքնիդ ալ կ'աղաչենք ու կը յորդորենք ՚ի Տէր՝ յանձնարարելով ձեզիւ սոյն այս առաքելական գրով՝ որ եթէ իրն այնպէս է՝ մեծարանօք ընդունիք վերոյիշեալ Լեւոնն իբր ձեր իշխանն ու թագաւորը , մատուցանէք իրեն անձամբ արքունի պսակն ու արքայական նշաններն յիշեալ թագաւորութեան եւ կամ ջանացէք ձեր կրցածին

չափ որ նոյնները մատուցուին 'ի ձեռն անոնց որոնք գրաւած են այն իշխանութիւնը , եւ թէ հնազանդիք անոր հչու հպատակութեամբ եւ անձնանուէր ոգւով՝ սրպէս զի իւր երջանկափառ կառավարութեան ներքեւ կարենաք վերափոխ ստանալ ձեր ազատութեան եւ յաջողութեան վաղեմի անգորրութիւնն ու հանգիստը . Մենք ալ ձեր հաւատարմութիւնն ու հնազանդութիւնը նկատելով՝ Մեր եւ առաքելական Աթոռոյս հովանաւորութիւնն եւ նպաստն աւելի աստատածեն եւ ազգեցիկ կերպով 'ի գործ զննք թէ՛ վերոյսացեալ Լեւոնի եւ թէ՛ ձեզի՝ Տուեալ յԱւենեոն , յԳ. օրն ապրիլի , յԳ. ամի :

Մինչդեռ Պետրոս Եւրոպայի մէջ կը թափառէր եւ Լեւոնի անուշով զիմտումներ կընէր , առջին , Կիլիկիայի մէջ , ուրիշ նշանակելի զէպք մը պատահեցաւ .

Այն տարին որ Պետեւոյ կը վախճանէր Վենետիկ մէջ , Կոստանդին Գ ալ հողին կաւանդէր Կիլիկիայի մէջ , Ասոր սրղինբէն մին — Լեւոն — անմիջապէս գրաւեց զահր , եւ տիրապետեց (1363—1365) . բայց տեսնելով իրեն ղէմ հանուած խոջողատներն եւ իշխաններու մեքենայութիւններն ի նպաստ ուրիշ մրցակցի մը , որ Լեւոն Գ-ի ջամբոյաներէն Հեթումին տղան էր , ակամայ տեղի առաւ (1) : Այս վերջինը Հայոց թագաւոր օծուեցաւ վերջապէս՝ Կոստանդին Գ անուշով (1365) :

(1) Այս Լեւոնի մասին մեր սրբախոյնները միտմայն լուսբիւն մը կ'ը սրահեն . Բայց 1345-ին բուն իսկ Կոստանդին Գ-ի կողմէ գրուած հետեւեալ յիշատակարանը , որ ինձ ծանօթ է միայն Գիլտորթի զրէկն (*Rec. Cr.* եր. 707) , կը վկայէ թէ ինք՝ Կոստանդին նոյն բուականին դեռ երկու զաւակ ունէր Օեմի ու Լեւոն անուշով . — « Ի բուականութեան Հայոց ՉԳԳ եւ Կոստանդին Հայոց աբայ ստացայ զուսրբ աւեսարանս , որ է կազմեալ արծաթեղէն եւ ոսկեղէն , նրկարակերպ գեղեցկութեամբ զարդարեալ . որ եւ ստացայ զաս յարգար արդեանց իմոց . զոր յառաջին նախնեաց մերոց հասեալ եղեւ առ մեզ նեան բարեաց , եւ նովաւ ետա զուսրբ աւեսարանս ծածկեալ գեղեցիկ կերպարանաւ , եւ շնորհեացի զաս սրբոյ եկեղեցոյ ըս վախաբանաց սրբի իմոյ եւ մեծ յուսոյ , միջ յիշատակ լինել ինձ եւ ամենայն զարմից իմոց եւ հուրն իմոյ Տէր Պաղտիմ մարտաշատուն հանգուցելոցն առ Քրիստոս . այլ եւ վասն յերկար կենդանութեան մերոյ եւ աստուածապարգեւ որդոցն իմոց Աւենի եւ Լեւոնի » Անս այս Լեւոնն է , որ իր հօրը մահուանէն յետոյ գրտեց զանր , իբրեւ օրինաւոր ժառանգորդ :

Պետրոս իր սրբաբանականներէն իմանալով Կոստանդին Գ-ի մահը, պապին յանձնարարականները զրպանը դրած՝ փոթաց զէպի կիպրոս, ուր հասու Կոստանդին Գ-ի զահակալութեան առաջին տարւան վերջերը, բայց մեծ եզաւ զարմանքը, երբ իմացաւ որ հայկական զահին վրայ ա՛յնպիսի յաջօրդ մը զրուած է, որ ոչ թէ միայն կիպրոցի է, այլ ևս զանկութիւն ունի զահն իրեն յանձնելու։ Ուստի Պետրոս հետը բերած յանձնարարականները բոլորովին ծածուկ պահեց ամենքէն, որպէս զի դիւրութեամբ համին իր նպատակին։ Եւ իրօք ալ՝ Կոստանդին Գ չկրնալով զիմանալ ներքին խռովութիւններու ևս մանաւանդ արտաքին յարձակումներու, Պետրոսը հրաւիրեց զալ զբաւել շայտց զահն ու զանձը, իրեն հանգրաւութեան համար ալ կիպրոսի մէջ ապահով տեղ մը խնդրելով(1)։ Բայց ո՛չ Պետրոս ևս ո՛չ Կոստանդին չհասան իրենց նպատակին։ Վասն զի, ինչպէս վերն (եր. 22) ըսի, ճանրաներու բռնութեամբ ըլլալուն պատճառով կարելի չէր զամաբի ևս ծովի յարաբերութիւնները շարունակել։ Այս անել զրութեանէն ազատուելու համար Պետրոս ևս Կոստանդին զազանի ժամայրութիւն մը սարքեցին, որպէս զի որոշեալ որ մը երկուքը մէկէն երկու հակառակ

Ն. Ալիւան կրտ, թէ « բոս ոմանց Լեւոն ոմն կորգե գրագն, այլ խոսեալ ՚ի բաց մերժի » . և ծանօթութեան մեջ ալ Աւետիկ Ամգեցիէն կորինակե հետեւեալը . « եղև բազաւոր Լեւոն մ'այլ . խոչընդակ Կոստանդիայ, և խոռվութիւն ոչ սակաւ բնդ միմեանս » , (Միստւան, եր. 544 և 560), առանց սակայն որոշելու թէ ո՛վ էր այս « ոմն » Լեւոնը . Ալիւանի այս սողերէն կը հետեւի, թէ ինք չընդունիր Կոստանդին Գ-ի որդին ըլլալը, մանաւանդ որ նոյն գրքին մէջ (եր. 560) կը գրէ . « 1357 Մեծառքիւն ՚ի Սիւս . բազում պարօնայ և համանայ և արժայորդիքն մեռանին » . իսկ ուրիշ տեղ ալ (Հայ-Վեցնէս, եր. 131) բացարձակ կերպով կրտ . « (Կոստանդին) կու մեռնէր 1363 թուականին՝ չթողոյով ժառանգ առու . վասն զի իր երկու որդեակն, Օւն և Լեւոն, ապագայ մասալ յոյս շայտց, հօրեհուն ալքին առջև մեռած էին : » Բայց Դարդել ընդունելով հանդերձ թէ Կոստանդինի որդիները մեռած էին, կրտ թէ « էին նոսա որդիք յագուլմ » (եր. 58). ուրեմն Կոստանդին « երկու որդեակն » միայն չէին զոհուած կոստանդին, այլ « բազում » , որոնց մեջէն նորոգրած կապրէր աճուլոս Լեւոն : Երբ վերը (եր. 24, ծան. 1) Մաքեդոնի լիւսած Լեւոնին թուականը (1360) համեմատենք այս Լեւոնի իշխանութեան թուականին հետ (1363), մի ևս նոյնը կը գտնենք, երեք տարի տարբերութեամբ միայն (1) Դարդել, եր. 59 :

կողմերէն յարձակին եգիպտական բանակին վրայ, եւ հաղորդակցութիւնը վերահաստատուն ։ Փամաղրութիւնն որոշուած էր 1367-ի սեպտեմբերին, եւ պիտի յարձակէին նախ Ալասի վրայ ։ Որոշեալ օրը Պետրոս իւր զօրքերով

Ս. Պօղոս Եկեղեցին
L'Eglise-Saint-Paul.

մտաւ Ալաս, բայց չկրնալով դրաւել քերդերը, ամբողջ քաղաքը կրակի մասնեց եւ քաջուեցաւ Կոստիկոս, ուրտեղ ութ օր անհամբեր սպասեց Կոստանդինի զալուծ. եւ սակայն տեսնելով որ Կոստանդին չի դար եւ

ձմեռն ալ մօտեցած է , թողուց Կիրիկիանն եւ վերադարձաւ Կիւրոսս , այն-
անգէն կրկին Եւրոպա անցնելու եւ իր նպատակն իրականացնելու հա-
մար (1) :

Պետրոս երբ հետացաւ Կոռիկոսէն , Հայաստանի վիճակն աւելի վատ-
թարացաւ . վասն զի Եգիպտացիներն ու Թիւրքմէններն ազատ ասպարէզ
դատն եւ սկսան վայրագարար յարձակիլ ամէն կողմ Կոստանդին շատ վը-
սանգաւոր կացութեան մը մէջ մնացած՝ նեղն ինկած էր , եւ չէր գիտեր
ինչպէ՞ս ետ մղել մայրաքաղաքին վրայ արշաւող բանակը . Չանազան խոս-
տումներ , հնազանդութիւն , հարկ , նուէր , ասոնց բոլորն ալ ասաջարկեց
եւ գործադրեց , որպէս զի կարենայ ասպատակներն հետացնել Սօսի պա-
րիսպներէն , եւ քիչ մը ազատ շունչ շնչել :

Հայերն զգալով իրենց սպառնացող ծանր վիճակը , ուղեցին Կոստան-
դինը զանձնակեց ընել եւ դարձեալ գիմնլ եւրոպական պետութիւններու օգ-
նութեան : Սակայն ա՛յս անցամ ալ երկուքի բամուռեցան : Լատին կու-
սակցութիւնն ուղեց կրկին Պետրոսը հրաւիրել , իսկ ազգայնականները՝
Կոստանդին Գ-ի այրին Մարիամը , ամուսնացնելով եւրոպացի ազնուազարմ
իշխանի մը հետ :

Երկու կուսակցութիւններն ալ մրաժամանակ զատ զատ գիմումներ
ըրին . աւելորդ է ըսել թէ իւրաքանչիւրն իր ընտրելիին :

(1) Այս դէպքն նիսեւեայ կերպով կը պատկէ Guillaume de Machaut
իւր *La prise d'Alexandrie* գրութեան մէջ , Լր . 216 .

. . . Là li bon roy, que Dieus aye,
Atteudoit le roy d'Ermenie,
Et ses messages li manda
Et au partir leur commanda
Qu'il li deissent qu'il venist,
Et que convenant li tenist,
Et venist à tout son effort
Pour li faire aide et confort,
Car il est venus comme amis,
Einsi comme il li a promis,
Quant ce vint au chief des VIII jours,
Au roy ennula lis ejours,
Pour ce que le roi d'Ermenie
Par devers lui ne venoit mie,
Et pour l'iver qui aprochoit . . .

Մինչդեռ Պետրոս Հոսով հասած եւ պապին ներկայանալէ ետքը՝ երօպական թագաւորներու ալ դիմելու նպատակով ճամբայ ելած էր, հայ պատգամաւորութիւնն հասաւ դիմաւորեց զինքը Վենետիկ մէջ (1368 օգոստ. սեպտ.), առաջարկելով իրեն իր շատո՞նց երազած հայկական թագաւորութեան գահը (1) : Ուստի Պետրոս ածապարեց դառնալ Կիպրոս, անկէ ալ Հայաստան անցնելու համար :

Նոյն տարւան սեպտեմբերի վերջին օրը Պետրոս մտաւ Կիպրոս :

Այնտեղ քիչ մը դադար աճնելէ եւ իր նոր գահին վերաբերեալ հարկ եղած կարգադրութիւններն ընելէ ետքը՝ հագիւ թէ պատրաստ էր մեկնելու, եւ անա իր պալատականներէն մէկուն ձեռքով սպանուեցաւ Նիկոսիայի մէջ (1369 յունիւլ. 16). որով Պետրոս չկրցաւ հասնիլ իր փառադին(2) :

Այս լուրը շատ յուզեց եւ յուսահատեցուց Պետրոսի կուսակիցները . բայց քանի մը ամիս վերջը՝ սկսան նորէն շարժիլ եւ Տարսնի եպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ պատուիրակութիւն մը ղրկեցին պապին (1369 յուլ. 1), օգնութիւն ուզելու համար Սարակիսոսներու դէմ (3), որոնք Հալէբի կառավարիչ Կոչիթիմուր-ի հրամանատարութեան տակ մայրաքաղաքին վրայ կրկին յարձակած եւ գրաւած էին զայն :

Գալով Մարիամի կուսակիցներուն, ասոնք ալ իրենց կարգին Սահ

(1) Այսպէս կրտէ Machaut, եր. 222-223 .

Li roys se parti de la court;
Mais sa renommée qui court
Par tous pais, par tous chemins,
L'essausa tant, que les Hermins
L'ont pour leur signeur esleu,
Pris et nommé et reçu; . . .

(2) Եւրոպցի պատիւիցներ կրտսն քէ Պետրոս բազաւորած է Հայերուն եւ քէ մտնաւոր դրամ ալ սպիլ տաւած, հետեցնելով Լանգլուայի մեկ նրասարակուրենէն : Իրաւ է քէ Լանգլուա իր Հայ Դրամագիտութեան (*Nunismatique de l'Arménie au moyen-âge*) մեջ Պետրոս բազաւորին արժաքէ մեկ դրամը կը դնէ . հետեւեալ մակագրութեամբ — ՊԵՏՐՈՍ ԹԱՒԱՌՐ ԱՄՆՆԱՅԻՆ ՀԱՅՈՎ — ՇԻՆԵԱՆ Ի ԳԱՂԱԳՆ Ի ՍԻՍՍ . — բայց մինչեւ հիմա ծանօթ այս միակ դրամը կեղծ է, ինչպէս իրաւամբ կասկածած է հասեւ նշանաւոր հայ դրամագէտն հ. Կոխով. Սիպիլեան . շմհհ . Դասաւորութիւն Ռուրիկեան դրամոց, եր. 69-70 :

(3) Jorga, *Philippe de Mézières*, եր. 381, ծան. 1 :

այրեպիսկոպոսին նախողահութեան ասկ զեպանութիւն մը կազմակերպելով՝ թաղուհիին կողմէ զիմուններ բրին Հոսոմ, Գենուա, Վենետիկ, Նէապոլիս, Աւինեոն եւ ուրիշ տեղեր, Վենետիկ դուքան 11 հոկտ. 1369 թուակիր պատասխանագրովը Մարիամի զեպաններուն կը խոստանար իր աջակցութիւնը, յայանելով նաեւ թէ Հայկական ինքիբը պիտի մտցնէ իր եւ Գենուայի դքսին ու Եգիպտոսի (1) սուլտանին միջեւ կնքուելիք գաշնագրութեան մէջ, Ահաւասիկ այն թուղթը .

Պատարիսան Վենետիկի դիւան առ ղեպարևս Հայոց (2)

Ի Վաղուց հեռէ եւ յընթաց ժամանակաց յատուկ խնամք ունեցանք իւր (այսինքն՝ Հայոց) թագաւորութեան պաշտպանութեան, ուստի նեղութեանց եւ վասնզնեբու համար, որոց ենթարկուած է այդ թագաւորութիւնը Սարակինոսաց հալածանքներու եւ պատերազմներու պատճառաւ, մեծապէս կը ցախնք : եւ այն բաներու մէջ յորտ կրնանք՝ միշտ պատրաստ եղանք եւ ենք մեր օշնութիւնը մատուցանելու :

Ուրախ ենք, ինչպէս զիտեն, զաշնագրութեան համար զոր բրինք մեր չբեղաչուք եղբոր Գուքսին եւ Եանուայի Հասարակութեան հետ (3) : եւ այդ միտութեան մէջ երկու կողմն ալ համաձայնեցան որ բաւական թուով լաւ հանգիւրծաւորուած նաւեր զրկեն երբ սուլտանն Բարեղտին չուզէ խաղաղութիւն կամ ինչ որ Գաշնակցաց պատուոյն կը վերարեբի, զործին ի վնաս սուլտանին ինքնին՝ եւ անոր օգնողաց Եիրաւի այդ միտութիւնը, որպէս յայտ է, մեծ եւ նշանաւոր նպատակ մը պիտի բլլայ թագաւորութեան Հայոց եւ ամենայն քրիստոնէից կողմանցն արեւելից : Գործնալ, զիտնալով որ վերայիչեալ մեր շքեղաչուք եղբոր Գուքսին եւ Եանուայի Հասարակութեան արամապրութիւնն եւ կամքը մերինին հետ դէպ ի մէկ վախճան մը կը դուրընթա-

(1) Ըստ բնագրին՝ «Բաբելոնի», վասն զի հին Կանիւրէն այժպէս կը կոչուէր : Այս մասին խօսելու աւելիք պիտի ունենամ աւելի հետուն :

(2) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document II.

(3) Եանուա՝ է ձևնովս (Genova) : Միջին դարու մէջ այսպէս կը կոչէին համարելով որ Janusէն հիմնուած բլլայ : Իսկ Իուսթ՝ այդ Հասարակապետութեան (Communis) գրական է : (ԾՆՔ. Թրգվ.)

նայ, պատրաստ ենք յաճնարարելու մեր նամակով մեր միացեալ դաշնակցաց նաւերու նաւապետին, որ ի պարագային երբ մէկ կողմանէ մեր եւ դաշնակցաց՝ մյուս կողմանէ սուլտանին միջեւ խաղաղութիւն ըլլայ, այն ատեն ըստ կարի այնպէս մ'ընեն որ յիշեալ թագաւորութիւնդ Հայոց եւ իւր ժողովուրդը այդ խաղաղութեան (—գաշանց) մէջ ըլլան եւ մաննն ի բարին եւ ի հանգստութիւն եւ ի սքանչանութիւն յիշեալ թագաւորութեանդ :

Ուստի՛ վասն զի զեսպաններն ինքնին կ'ըսեն որ պապը իրենց եւջ ընծայեց (1) երբ ընդհանուր խաչակրութիւն կարելի ըլլայ, — որ ներկայապէս անկարելի է Արեւմտարի մէջ տիրող պատերազմներու պատճառաւ, — կ'ըսուի ինքնին զեսպաններուն, որ երբ յիշեալ խաչակրութիւնը կատարուի, կ'ընենք ինչ որ ըստ Աստուծոյն եւ ըստ մեր պատուոյն է : Եւ վասն զի մեծապատիւ Դուքան Եանուայի Հաւարակրութեան մեղի հանգստութեամբ գրեց՝ ըսելով թէ զո՛ս պիտի ըլլայ եթէ մենք հաճինք որ ըստ կարելւոյն Հայոց թագաւորութիւնը խաղաղութեան (—գաշանց) մէջ մտցուի, կը պատասխանուի անոր իւր հոգաարարութեան համար շնորհակալ ըլլալով, նմանապէս մեղի ալ հաճոյ է որ յիշեալ թագաւորութիւնդ մտցուի, եթէ կարելի է : (2)

(1) Խաչ սալը՝ խաչակրութեան քրդորել կամ հրախել եր. (Ծնք.Քրդու.)

(2) Ինչպէս կերելի գրաբանն սենն, այս պատասխանը՝ Հայոց զեսպաններուն տուած քրդին իսկական բնագիրը չէ, այլ դո՛ւն հրամանով գրի առնուած սեւագրութիւն մը, որուն առաջին մասը Հայոց զեսպաններուն իսկ վերջին մասը Յանուայի (—Կենուա) դո՛ւնն ուղարկուած պիտի ըլլան՝ երկուսքէն բոլորու վերածուելով : Այս ենթադրութեան ասպացոյց է նաեւ սրաստի՛ անագրին սկիզբը դուռած հետեւեալ նախադասութիւնը. « Ընկալեալ. — Թէ պատասխանուի Հայոց Տիկին բագուհոյն երեւելի զեսպանաց. » Եւ բուն բրնագիրը չկրցայ ձեռք բերել. մրայն այս քրդին տեղն իմացայ Jorga-ին (*Philipppe de Mézières*, եր. 380, ժան. 5) եւ դիմեցի Վեր. հ. Մկրտչի վ. Պատուանին, որ ազնուաբար օրինակեց զայն Վենետիկ Իլիանարանին եւ նախեհն ալ բարգմանելով զրկեց ինձ : Չեռագիրը կը գտնուի Վենետիկ Իլիանարանին ԼԳ գրքին մէջ, քրդ. 37, եւ կը կրէ սա ժամօրաբիւրն. « 1369 Յուլ. 11. — Հայոց բագուհայ զեսպաններուն տուած պատասխանն եւ իւր յանձնարարուիրը զպեղակցաց նաւատորմին նաւապետին, Սարակիճացի, եւայլն : »

Իսկ Պապը, որ այն ժամանակ Կրիզոստոմոս էր (1370-1378), 1372-ի փետր. 1-ին միայն հետևեալ թուղթը ղրկեց Կ. Պոլսի արտղոսաւոր ինքնակալ Փիլիպպոս Գ-ին, որ Մարիամին ժօրեղբայրն (1) ըլլալով՝ ի նպաստ անոր շատ զինուաներ ըրած եւ իրեն ներկայացած հայ պատուիրակութիւնը զօրաւոր յանձնարարականներով ղրկած էր Աւինտոն, պապին ներկայանալու եւ անձամբ եւս աղաչելու համար:

Թուղթ Կրիզոստոմոսի ժԱ. առ Փիլիպպոս Գ. (2)

Արեւիկ սրբուոյ՝ ՚ի Քրիստոս Փիլիպպոսի Կ. Պոլսոյ մեծափառ ինքնակալին:

Բարեւէր յօժարութեամբ ընդունեցանք Ձեր բարձրապատիւ Տէրութեան համակներն, յորս որդիաբար կ'աղաչէիք մեզի՝ որ արժանի համարէինք առաքելական հոգածութեան փութով պարտուպատշաճ օգնութեան համեմուտ քրիստոնեայ հաւատօղելոց ձեռք սիրեցեալ զտոնք մերում ՚ի Քրիստոս Մարիամու՝ Փոքր Հայոց թագուհոյն, քու հոյակապ քրոջ աղջկան եւ անոր թագաւորութեանը, մինչ մեծ տառապանաց ու վտանգի մէջ կը գտնուին թուրքաց սաստիկ թշնամութիւններէն. արդ ունկնդրութիւն շնորհեցինք անձամբ եւ նաեւ ՚ի ձեռն ալոց, ըստ պատշաճի մտիկ ըրինք պատուական եղբօր Յովհաննու Սոոյ Արքեպիսկոպոսին՝ վերուիշեալ թագուհոյ Պատուիրակին ու առաջիկայ թղթոց բերողին ինդիրքը՝ միջնորդութեամբ սիրեցեալ սրբուոյ Մարիամէի հայկազին՝ իւր թարգմանին եւ որդու Յովհաննու Լեւոնեանի՝ Յանուարի զինուորին: Արդ շատ ցաւ կը զգանք ՚ի խորոց սրախ՝ տեսնելով որ ամբողջ քրիստոնեայ ազգք եւ ազինք, մանաւանդ այն երկիրներն որոնք սովոր էին հարկաւոր պիտոյից մէջ օգնութեան փու-

(Indice II, C. 1). 2. Պատուեան ինն կր գրե, որ այս բաղքը նրաստակաւ ե Ալիբան իր իսպիւրեկն *L'Armeno-Veneto* գործին երկուրդ մասին մեջ, եր. 118-119. բայց « բարոյն գրութեան բուականը չէ՝ 1368 հոկտ. 11, ինչպես նպիւրեկն Հայ-Վենեզիս տնի (յեջ 132) այլ 1369 հոկտ. 11. » Ուրեմն սխալ է նաև Jorga-ի տաւած 1368 բուականը, ինչպես նաև Սաւուաճիքն (եր. 560):

(1) Մարիամին մայրն եր Փիլիպպոս Բ-ի աղջիկը Յովհաննու՝ որ ամուսնացած եր մեր շերտմ պատմչի գաւկից՝ Օսնի հետ:

(2) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document III.

Թալու անդրածուլային հաւատացելոց, պատերազմներու վտճիթեաց մէջ պատեալ պաշարեալ են, եւ բնու պատեհութիւն չընծայուիր մեզի փութով եւ ճոխարար օգնել կարենայու վերոյիշեալ թագուհւոյն եւ իւր թագաւորութեանն ըստ պահանջելոյ հարկին: Սակայն այսու հանգերձ սոյն զօրծոյն նկատմամբ մեր ազաչանքը մատուցինք սիրեցեալ որդւոց՝ ազնուատանձի իշխանին Անտիոքայ վարչի Կրկրոսի թագաւորութեան, ինչպէս նաև Վենետաց ու Յանուացոց Դուքսերուն, եւս եւ Երուսաղէմի Հիւրանոցին Մագիստրոսին ու Ժողովոյն: Իսկ երբ Ձեր մեծափառ Տէրութիւնը եւ վերոյսացեալք կամ ուրիշներն ՚ի նպատտ յիշեալ թագաւորութեան կարեւոր պատրաստութիւն մը կազմել հանդերձել ուղինան, մենք պատրաստ ենք յօժար կամօք չնորհելու սոյնպիսի պարագայից մէջ սովոր եղած ներդրութիւնը: Հարկ չկայ որ մենք ազաչանք կամ յորդորներք Ձեր բարձրապատիւ Տէրութիւնը սոյնօրինակ օգնութիւն մը հայթայթելու, վասն զի այնպէս կը համարենք որ Դուք ամենքէն աւելի այս բանին յօժարամիտ էք ըստ Ձեր կարողութեան. սակայն պատշաճ պիտի ըլլար՝ որ սասանկ մեծ զօրք մը օգտակարապէս յառաջ տանելու համար նկատմամբ այնքան բազմաթիւ եւ հեռուոր ժողովրդոց, զանուէին այս բանին յարմար մի քանի ինքնայօժար ու փոյթեռանգն հօգարարձուներ, որոնց մասին Ձեր վեհափառ Տէրութիւնն ըստ արժանւոյն հարկ եղածը կը սնօրինէ: միանգամայն եւս հարկ է զրդել՝ ազաչել եւ համոզել սոյնպիսի օգնութեան մը համար մեր սիրեցեալ որդին ՚ի Քրիստոս Հունգարիոյ Լուգովիկոս ակնաւօր թագաւորն, Ձեր եւ վերոյիշեալ թագուհւոյն ազգականն, որուն Տէր Աստուած մեծ զօրութիւն պարզեւած է թէ՛ ծովու եւ թէ՛ ցամաքի վրայ: Բայց որովհետեւ նոյն Արքեպիսկոպոսն ՚ի մէջ այլոց յայտարարեց մեզի, եւ շատ իսկ հաւանական կը թուի որ մեծապէս օգտակար պիտի ըլլայ ըսելիքնին վերոյիշեալ թագուհւոյն ինչպէս նաև իւր հպատակաց պատուոյն՝ վիճակին ու ազատութեանը, թէ՛ նոյն թագուհին Արեւմտքէն ամուսին մ'անու իրեն՝ քաջազարմ, արիասիրտ, մեծանձն եւ զօրաւոր անձ մը, որ եւ ստակ ըլլայ վերջոսին ձեռք բերելու՝ պաշտպանելու եւ կառավարելու իւր թագաւորութիւնն. որ բանին յիրաւի շատ օգտակար ըլլալուն համոզուած ենք, եթէ սոյնպիսի անձ մը կարենայ դանտիլ. արդ մաքրելուս մէջ յեղ յեղելով այլեւայլ մեծամեծ ու պատշաճաւոր անձնաւորութիւններ՝ կը ներկայանայ մեզ սիրելի որդին ազնուազարմ Ռթոն Պրոնսպիլքի Դուքան՝ կայսերական ցեղէ Սաքսոնիոյ Ռթոններուն, ազգական մի-

րեցեալ որդւոյ ազնուատոճմ Յովհաննու Մոնֆէրրաթոյ Մարքիզի, որուն պատերազմացը քաջապէս մասնակցած է եւ կը մասնակցի իսկ, եւ միանգամայն ազգական արքունական տոճմին Կիպրոսի՝ այս Ոթոնին եղբայրը բարեյլատակ Պետրոսի Կիպրոսի թագաւորին մայրն իրեն ամուսին առած ըլլալով, ուստի այս թագաւորազուններէն եւ իւր եղբորմէն իսկ ազգականութեան պատճառաւ, օգտակար նպաստներ կըրնայ ինքը ձեռք բերել. յիրաւի ալ այս Ոթոնը շատ խոնկեմ՝ մեծափառ եւ միանգամայն առաքինի անձի մը համբաւը կը վայելէ ։ Եւ թէպէտ ինքը մեծ զօրութիւն մը չունի անձամբ, սակայն իւր խոնկանութեամբն եւ հոգատարութեամբ կարող է — միայն թէ այս զործիս հետամուտ ըլլալ կամենայ — օգնութիւններ գտնել ժողովել այլեւայլ ազգերէ ։ այս մասին վերջերս իրեն թուղթ մ'ալ խաւրել տուինք, եւ յիշեալ Արքեպիսկոպոսն յանձն առաւ իւր մասն իսկ երթալու եւ իրեն կամքն ու հաւանութիւնն հետազօտելու. ինքը կարող պիտի ըլլայ անոր յօծարութիւնն եւ ուրիշ զանազան հանգամանքները մի առ մի քննելով տեղեկազրել Ձեզի. իսկ Դուք կրնաք խորհիլ սոյն խնդրոյն վրայ, եւ անձամբ կամ 'ի ձեռն միջնորդի մը Ձեր փրկաւէտ խորհուրդը յիշեալ թագուհոյն քովն եղող տիկնոջ յայտնել ։

Տուեալ յԱւինեոն, փետրուարի Կաղանդաց օրն, յԲ. ամի ։

Պապին կողմէն առաջարկուած ամուսնութիւնը չկատարուեցաւ թէեւ, բայց յաջորդ տարին Կոստանդին Դ իր պալատականներէն սպանուելով (1378 ապրիլ), « միաբան հաճութեամբ » թագապահ կարգուեցաւ Մարիամ, « մինչեւ հասեալ գալցէ Լեւոն բնիկ աէրն իւրեանց », ինչպէս կը վկայէ Դարձիկ, հր. 68 ։

Լեւոն Ե, քաղաքուր Հայոց, սսնուսիւր Մադրիդի եւն.
Léon V, roi d'Arménie, seigneur de Madrid etc.

Լեւոնի ծագումը, ամուսնութիւնն ու

բազաւոր պատկուիլը

Լեւոն Գ (1320-1342) իր հօրաքեռորդի Զուանը, որդին Զապլունի եւ Ամօրի Լուսինեանի, Կիպրոսէն Սիւս կանչելով՝ Հայոց գունդասապլ կարգած եւ իր պալատին բոլոր գործերն անոր յանձնած էր : Եւ որպէս զի Զուան աւելի՛ անձնութիւն թիւն ցոյց տայ իրեն՝ ամուսնացուց զայն Վրաց Գիորգի է թագաւորին (1306-1346) Սուլտան անուն աղջըկան հետ (1) :

Այս ամուսնութիւնը կտաարուեցաւ հաւանականաբար 1338-ին. վասն զի, ինչպէս վերը տեսանք (եր. 22), Զուան մեռած ժամանակ (1344) երկու անչափահաս զաւակներ թողած է. — մին՝ (Պեմունդ) հինգ տարական,

(1) Ժամանակակից պատմիչը՝ Գաղղի՝ չքսօր քե Վրաց ո՛ր բազաւորին աղջիկն եւ Սուլտան. բայց հետեւելով ժամանակագրութեան՝ աստեով կերպով կեամ բսել, քե Բագրատունիներու ցեղէն Գիորգի է-ի աղջիկն եւ այն : — Լեւոն Գ բազաւոր օծուած է 1320-ին, իսկ մեռած է 1342-ին. որդ այս ժամանակափոշոցին մեջ Վրաց աբայական գանր բազմած կը գրտնենք վերը յիշուած Գիորգի է-ը. որուն յաջորդած է իր որդին Գաւիք (1346-1360) : Ss'u De Villeneuve, *Mtzhketh et Iberie*. Paris 1875, եր. 146-148 :

իսկ միւսը՝ (Լեւոն) երկու տարեկան : Ուրեմն Լեւոն ծնած է 1342-ին ,
անտարակոյս Սսի մէջ :

Զուան իր բարի և հեղահամբոյր բնասորութիւնով ամենուն սիրելի
դարձած էր, և երբ Լեւոն Դ մեռաւ՝ բոլոր ժողովուրդը միաձայնութեամբ
թագապահ կարգեց զինքը , որ այդ փափուկ օրսածօնը վարեց մինչև իր
երէց եղբոր՝ Գուխտնի՝ Սիս ժամանելը : Բայց Զուանի և Սուլտանի եր-
ջանկութիւնն երկար շտեւեց . վասն զի Զուան երկու տարի վերջը մեռ-
նելով և Գուխտնի սպանութիւնը վրայ համնելով՝ Սուլտան իր որբերուն
հետ Կոստիլոսի բերդն աքսորուեցաւ Կոստանդին Գ-ի ձեռք առած նախադ-
ղուչութեան հետևանքով :

Սուլտան Կոստիլոսի բերդին մէջ ինն ամիս լքուած տառապելէ ետքը՝
երբ համողուեցաւ , որ — եթէ հաւատ ընծայենք Տոս Գարդելի — Կոս-
տանդին զիրենք թողնաւորել տալու հրաման ըրած է (1) , զիչէր ժամանակ
ձկնորսի նաւակով մը փախաւ ապաստանեցաւ Կիպրոս՝ հետը տանելով իր
երկու որբերը :

Եւ սրովհետև փախստական որբերը Կիպրոսի թագաւորին (Հիւզ Դ)
հօրեղբօր թոռներն էին , թագաւորը առն անդ և ամական թոշակ մը
յատկացուց անոնց . իսկ Հիւզի մեռնելէն ետքը նոյն հոգածութիւնն ունե-
ցաւ անոնց վրայ իր որդին ու յաջորդը Պետրոս Ա :

Տեսանք (եր. 24) թէ ինչպէ՛ս գուրգուրանքով վարուեցաւ Պետրոս Ա
նախ Պեմոնդի և ետքէն Լեւոնի հետ, և միանշամայն ի՛նչ ստոր միջոցի
զիմեց Լեւոնը զրկելու համար իր իրաւունքէն , որպէս զի գոհացում տայ
իր փառասիրական ձգտումներուն : Արդ՝ Պետրոս Ա-ի սպանումէն վերջը
Կիպրոսի թագաւորութիւնն անցած էր իր անշափահաս զուկին՝ Պետրոս
Բ-ի (1369-1382), բայց կառավարութեան ղեկն անոր հօրեղբօր Յովհաննէս
Լուսինեանի ձեռքն էր , որ Պետրոս Ա-ի ըրածին պէս՝ Լեւոնի վերաբերեալ
պապական թուղթը ծածուկ պահեց ամենքէն , վասն զի ասո՛ր ալ նոյն
առաջարկն ըրաւ Կոստանդին , ինչ որ ըրած էր Պետրոսի :

Յովհաննէս Լուսինեան ա՛յն աստիճան խիստ կը պահէր Լեւոնը , որ
մինչև անգամ թողլ չտուաւ անոր՝ իր խօսեցեալին քովը Մորէա երթալու
և ամուսնանալու . ուստի Լեւոնի ամուսնութիւնն ալ չյաջողեցաւ : Այս

(1) Գարդել կրտս Գաե, րէ Կոստանդին Գիտելով որ բուճաւորելու
ծրագիրը ջուրն ինկաւ , հրամայած ըլլալ « ջրահեղձոց » ընկէ երեքն ալ :
(Տե՛ս Գարդ. եր. 54 :)

առաջին խօսեցեալն էր Ս. Փրկչի եւ Արկաղեայի իշխան Երարդ Գ-ի (1345-1388) աղջիկը՝ Կատարինէ, որ ետքէն ամուսնացաւ Գամայայի ազնուականներէն Անդրոնիկ Ասան Չաքարիայի հետ (1) :

Ամուսնութեան չյաջողուելուն վրայ Լեւոն զայրացած՝ Կիրքոս բնակող այրի կնոջ մը հետ ամուսնացաւ այս անգամ (1369 մայիս) : Լեւոնի կինը զուտ ֆրանսացի էր, այսինքն՝ Սուասոնի (Ֆրանսա) ազնուական զեզէն Փամադոսայի Յովհաննէս պալլին աղջիկը՝ Մարգարիտ (2), որուն առաջին ամուսինն եղած էր Humfroy de Scandelion (3) :

Ամուսնութենէն վերջը Լեւոն սկսաւ զիմուսներ ընել՝ ձեռք բերելու համար իր հաւուն Ամօրի Լուսինեանի թողած հարստութիւնը, որ իրեն կիցնար. բայց չկրցաւ յաջողիլ, այլ միայն Պեարոս Բ-ի երուսաղէմի թագաւոր պատուելուն առիթով՝ ինքն ալ « երուսաղէմի սենեջալ » անուանուեցաւ Պեարոսէն (4) :

Մինչդեռ Լեւոն մէկ կողմէ կը շարունակէր իր զիմուսներն Ամօրիի ժառանգութեան օրինաւոր կարգադրութեան համար, միւս կողմէ՝ ճիշտ Պեմուսդի կատարած դերին պէս՝ ձեռքի տակէ կը գրգռէր Կիլիկիայի Հայերը.

(1) G. Schlumberger, *Numism. de l'Orient latin*, եր. 328 :

(2) Սիւայ Է րէ Լեւոն ամուսնացած ըլլալ Մարիս կամ Մարիամ անուամբ աղջկան մը հետ : Մարիամ՝ Կոստանդին Գ-ի կինն էր, որ շփարած է Մարգարիտի հետ :

(3) Gaspard Thomas de la Thomassiere, *Assises et bons usages du royaume de Jerusalem etc.* Paris, 1690, եր. 228, Տե՛ս նաև Du Cange, *Les Familles d'Outre-mer*, եր. 29, Ասեցմէ կը տեղեկանանք, որ Մարգարիտուհի եօթն եղբայր (1. Renaut, 2. Gui, 3. Gautier, 4. Anciau, 5. Balian, 6. Phelippe, 7. Bauduin) եւ հինգ քույր (1. Estefenie, 2. Femie, 3. Douce, 4. Aalis, 5. Marie). մօտն անունն էր Isabeau, որ Johan de Brie-ի աղջիկն էր. իսկ ուրիշ պսայր Renaut de Soisson կը կոչուէր եւ Կիպրոսի բազաւորութեան մարտախոս էր :

(4) Այս անուանումը կատարուեցաւ 1372 թուին. 17-ին, ինչպէս կը հաստատուի Ստամբուլի. «A di 17 Ottobre doppio incoronato, il re ha dato li sottoscritti officii alli sottoscritti signori del regno di Hierusalem et sonno confirmati . . . [A] don Lion de Lusugnan [quello de] siniscalco.» Տե՛ս Mas Latrie, *Hist. Chypre*, հտ. Բ, եր. 354, 2մհ. նաև Maxegac, եր. 184 :

իրենց թագաւորին զէմ ապստամբութեան մղելով զանոնք, որպէս զի Կոստանդինը զահնկեց ընել տալով զինքը թագաւորեցնենս եւ յաջողեցաւ ալ :

Նոյն 1372 տարւան վերջերը կամ 1373-ի սկիզբները « զաղանի » պատգամաւորութիւն մը կը հաններ Կիպրոս , Լեւոնն հրաւիրելու համար Սիւ . բայց որովհետեւ Լեւոն չէր կրնար ասանց Պետրոսի արտօնութեան հետեան կիպրոսէն , իր տակաւին անպատրաստ եւ անզօր վիճակի մէջ գտնուիլը յայտնելով՝ եւ զարձուց պատգամաւորները :

Պատգամաւորներն հազիւ Սիւ վերադարձած էին , եւ ահա՛ օր մըն ալ՝ Կոստանդին Գ-ի սպանուելուն գոյժը տարածուեցաւ ամբողջ քաղաքին մէջ (1373 ապրիլ) , եւ թագապահ կարգուեցաւ Կոստանդին Գ-ի կինը Մարիամ :

Հայերն այս անգամ երկրորդ պատգամաւորութիւնով մը եւ կաթողիկոսին ու իշխաններուն կողմէ գրուած թղթերով զիմեցին ուղղակի Պետրոսին , խնդրելու համար Լեւոնը . բայց այս ձեռնարկն ալ անյաջող անցաւ . վասն զի Պետրոս առարկեց , թէ առ այժմ պէտք ունի Լեւոնի աջակցութեան՝ պատերազմի բռնուած ըլլալով Գենուացիներու հետ : — Պատգամաւորութիւնը զիմեց նաեւ Լեւոնի , նոյնպէս կաթողիկոսին ու իշխաններուն կողմէ ստորագրուած հրաւիրաթղթով ու զաշնագրութիւնով . բայց Լեւոն չկրցաւ թոյլատուութիւն ստանալ Պետրոսէն . ուստի պատգամաւորներուն յայտնեց , որ մինչեւ իր գալուստը՝ Հայաստանի ատժամեայ ինամակալ եւ կառավարիչ կը կարգէ՝ 1) Հայոց նախկին զչխոն՝ Մարիամը , 2) իր Պիմունդ հօրեղբոր այրին՝ Ռեմի կամ Ֆիմի կոմսուհին (1) , 3) այս Պիմունդի անհարազատ որդին Բարթողիմէն եւ 4) պարոն Թորոսի որդին պարոն Վասիլը : Այսպէսով պատգամաւորներն հետագան եւ ահազին գծուարութիւններով , նոյն իսկ թուրքի տարազով ծպտուած , զացին մասն Սիւ : Ճամբաները բոլորովին զոքուած բռնուած էին թշնամիէն . միակ Սիւ մայրաքաղաքն էր որ մնացած էր Հայերու ձեռքը . բայց այն ալ՝ պաշարուած էր Բէլզլմուրի զօրքերէն . . .

Լեւոն անուշ երազներով օրօրուելու վրայ էր եւ մինչեւ իսկ աչքին

(1) Այս սիկիմը , որ Փիւնկա անուամով յիշուած է Չախչախե եւ ուրիշ հայ ու օսար պատմիչներէ , մինչեւ նրա Լեւոն Ե-ի աղչիկն եւ Կոստանդին Գ-ի հայր նկատուած է : Ասիկայ ամուսնացած է նախ Կոնստիսի կոմս Պեմունգի . իսկ յետոյ Լեւոն Ե-ի գլխավորին՝ Սոնիլիքի հետ , եւ ո՛չ թէ Շահանքի մը հետ , ինչպէս րնդուուած է առ հասարակ : Շահանքի մը գործընկերն իսկ կապածելի է :

Յովհաննէս Ա , քաղաւոր Կաստիլյայի

Jean Ier, roi de Castille.

չէր երևար թէ Գինուացիները մտած են Կիպրոս, երբ յանկարծ պաշարուեցաւ Գինուացիներէ, եւ առաջնորդուեցաւ Փամագոստայի զղեակն իբրև բանտարկեալ, Պետրոս Ա-ի սպանութեան գործին մասնակցած ըլլալու ամբաստանութիւնով (10 հոկտ. 1373). բայց Լեւոն ինքզինքն արդարացուց եւ ազատուեցաւ բանտէն՝ ստիպուած ըլլալով սակայն վճարել իր վրայ դրուած պատերազմական (դինուակիպրական) սուգանքի բաժինը, որուն համար ծախեց Նիկոսիայի մէջ իր ունեցած կահ կարասիքն ու կնոջը կառուածները, որոնց ամրողջին դումարը հասաւ ճիշտ պահանջուած քանակութեան, այսինքն՝ 36,000 կիպրական բիզանդի (1), երբ Լեւոն անգամ մը ազատուեցաւ բանտէն ու վճարեց սուգանքը, խնդրեց Գինուացիներու ծովակալէն որ իր մօրն ու կնոջը հետ Կոստիկոս երթայ ձմեռելու: Հազիւ դժուարութիւնով ձեռք բերաւ այս արտօնութիւնը, եւ խելոյն հետացաւ Կիպրոսէն:

1374 թ. ապրիլի 2-ին Լեւոն եւ իրենները հասան Կոստիկոս:

Կոստիկոսի մէջ ալ հանգիստ չունեցաւ Լեւոն. վասն զի իրեն մօտակայ Տարսոնը վերստին ձեռք անցնելու եւ Կիւղնոսի վրայով Կիպրոսէն ու Եւրոպայէն օգնութիւն բերել տալու գիտաւորութիւնով պատրաստութիւններ կը տեսնէր հոն. բայց Կոստիկոսի հրամանատարը, որ Եգիպտոսի սուլտանին դաշնակից էր եւ անկէ դրամական նուէրներ կտանար, մէկ կողմէ Տարսոնի քաղաքապետին մասնեց Լեւոնի գիտաւորութիւնը, իսկ միւս կողմէ Կիպրոսի թագաւորին եւ Գինուացիներուն տեղեկագրեց, որ Լեւոն Կոստիկոսի մէջ կը պատրաստուի Կիպրոսի վրայ յարձակում գործելու: Այս լուրին վրայ Գինուացիներն իսկոյն մասնաւոր մարդիկ զրկեցին Կոստիկոս, որպէս զի Լեւոնը ձերբակալելով Կիպրոս փոխադրեն, Լեւոն իր բարեկամներէն ու կուսակիցներէն խնայաւ այս հրամանը. բայց Բ՛նչ ընէր. երկու սուրի մէջ մնացած էր. եթէ խախէր, հնարաւորութիւն չունէր Սիս մտնելու, եւ պիտի ձերբակալուէր անհաւատներէ (2). իսկ եթէ հոն մնար, տարակոյս չկայ թէ Գինուացիներու կողմէ բռնուելով նորէն Կիպրոս պիտի տարուէր: Ուստի, ինչպէս կըսեն՝ « երկու չարեաց փոքրագոյն » ընտրելով, զիչէր ասան փոքրիկ նաւով մը ճանրայ ելաւ դէպի Սարոսի (գետաբերանը (23 յուլիսի 1374):

(1) Կիպրոսի բիզանդ կոչուած արծաթի դրամը կարէր՝ նիմալուան փողով՝ 4 ֆր. 80 սանցիմ. ուրեմն Լեւոնի վճարած գումարն էր՝ 172,800 ֆր.:

(2) Այսինքն՝ ոչ—բիսոսնայ:

Լեւոնի մայրն ու կինն առժամաբար մնացին Կոստիկոսի մէջ սպանով տեղ մը :

Վերջապէս երկու ցորեկ եւ երկու դիշեր ծովեզերքէն զէպի ներս ձիով ճանրորդեղէ ետքը՝ Լեւոն իր քսանհինգ զինակիրներով ու երկու առաջնորդներով հասաւ Սսի մօտերը :

Տարակոյս չկայ թէ Լեւոնի սիրան ուժով կը զարնէր նոյն օրը : Մէկ կողմէ Սիւ մանկու ուրախութիւնը, իսկ միւս կողմէ՝ անհաւասաներու ձեռքը զերի իշխալու վտանգը որպէս կերպով ազգած էին անոր վրայ :

Երեք փարսապի միջոց կար միայն իր (Լեւոնի) եւ Սսի միջեւ :

Քչնամի բանակը ժամանակաւորապէս հեռացած էր մայրաքաղաքին պարիսպներէն :

Այլ եւս չկրցաւ համբերել Լեւոն, եւ երկու ձիւտը զրկելով Սիւ՝ ինաց առաւ իր գալուստը :

Իշխաններէն սկսած մինչեւ յեփն ռամիլը — քանի մը բացառութիւններէ զատ — ուրախութեան մէջ էր Հայաստան՝ լսելով իր թագաւորին համբիւր . վասն զի բոլորն ալ տիրող անիշխանութիւնէն զզուած էին այլ եւս : Այս ճգնաժամային վիճակէն աղատուելու վերջին յոյսն էր Լեւոն : Ուստի՝ ամբողջ քաղաքն ոտքի ելաւ անմիջապէս եւ պատրաստութիւններ տեսաւ Լեւոնը զինուորելու համար :

Ժամանակին կաթողիկոսը, Պօղոս Ա. (1374—1377), շրջադատուած եկեղեցականներէ, պարտականներէ, զինուորականներէ ու ժողովրդեան ամէն զատկարգի բազմութիւնէ մը, — որոնք խաչերով, խաչվառներով, ջահերով, բուլվառներով ու պէս պէս նուազարաններով կը հետեւէին իրենց կաթողիկոսին, — գնաց հրաւիրեց Լեւոնը. եւ՝ նոյն եւ աւելի շքով, եկեղեցիներու խլացուցիչ զանգահարութիւններու տակ ու շարականներու երգեցողութիւններով մասն քաղաք (26 յուլիսի 1374) :

Երեք օրուան հանգստէ ետքը՝ չորրորդ օրը Լեւոն մարդ դրկեց եւ քովը բերել առաւ իր կինն ու մայրը, աղատելով զանոնք իրենց թաքստոցէն :

Այսպէս բոլորը միացած Սսի մէջ՝ անհամբեր կապասէին Մարգարիտ Իշխանուհին ծննդաբերութեան, որովհետեւ Սիւ մոտ ջրն (Ճ օգոստոս) ութամսեայ յդի էր Մարգարիտ . այս պատճառով ալ ամիս մը եւս մնաց թագալրութեան հանգիստաւոր արարողութիւնը :

Լեւոն անգործ չմնաց սակայն :

Նախ՝ Հայաստանի վիճակին վրայ խորհրդակցութիւններ կատարեց կաթողիկոսին ու իշխաններուն հետ, ծրագիրներ կազմեց, որչառմանը

տուաւ եւ պատրաստութիւններ տեսաւ . յետոյ՝ հաշիւ պահանջեց չորս ինամակալներէն : — Օրինաւոր եւ իրաւացի պահանջ : — Ինամակալութեան անդամներն անչուշտ պատասխանատու էին ազգին եւ մահաւանդ Լեւոնի աջեւ, քանի որ ի՛ր կողմէ՛ նշանակուած էին անոնք : Եւ տմոխահար մնացին , երբ Լեւոն անոնց երեսը զարկաւ . հայկական դանձարանի մասին իրենց ունեցած անճողութիւնն ու դանձային հարստութեան կողպատուած ըլլալը : Սակայն ասով չգոհացաւ Լեւոն , այլ նկատելով որ ինամակալները արամազիր չեն ետ դարձնելու զօրոյուած հարստութիւնը , եւ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ մասնաւորապէս պարսն վատիլի վրայ , հրամայեց բանտարկել թէ՛ վատիլը եւ թէ՛ այս վերջինիս ցուցումով՝ սպանուած կոտամնզին Գի կինը :

Վատիլի յանցանքն աւելի՛ ծանրացաւ , երբ սա ինքզինքն աղատելու համար սկսաւ ուրիշ տնեղ անձեր եւս մատնել : Բայց Լեւոն ներեց այս ամենուն եւ երկու բանտարկուածներուն ազատութիւն շնորհեց :

Այս միջոցներուն էր (1374 սեպտ. 1-5) , երբ Մարգարիտ իշխանուհին երկուսորեակ ազջիկ զաւակներու տէր եղաւ (1) որոնց մէկին անունը դրին Մարիամ , իսկ միւսինը յալանի չէ :

Ծննդաբերութիւնէն ետքը կարգն եկած էր թագադրութեան :

Պատրաստութիւններ տեսնուեցան :

Հանդէսը շքեղ եւ շատ փայլուն ընելու համար ամէն տեսակ դոնդութենէ եւ ջանքէ չթերացան Հայերը , թերեւս զուշակելով որ հայ սեպական հողին վրայ կատարուած հայկական սաշտօնական վերջին հանդէսն էր այն . . .

1374 թ. սեպտ. 14-ին(2) Վերացման Սաչի ածոն էր Սսի մայր եկեղեցին , ս. Սոփիայ , լեցուած էր պաշտօնական բարձր անձնաւորութիւններով . ասեղ ձգելու տեղ չկար եկեղեցիին մէջ եւ զուրպ՝ գաւիթը , Գատին մէջ կերուէին երկու նոր զլուխներ , որոնց ձան կողմը կանգնած էր Հայոց կաթողիկոսը , իսկ աջ կողմը լատին եպիսկոպոս մը : Այս երկու նոր զլուխներն էին — Լեւոն եւ իր կինը Մարգարիտ , որոնց թագադրութեան եւ օծման արարողութիւնը կը կատարուէր նոյն օրը : Լատին եպիս-

(1) Լեւոնի զաւակներուն վրայ սիսի խօսիմ առանձին գլուխով մը :

(2) Հ. Ալիբան Գարդիլի ձեռագրին նեշեւելով « 24 սեպտ. » կը գրէ Սիսուանի մէջ , եր. 227 . եւ ասիպցի սլեֆ Է կարդալ 14 , վստն զի նոյն տարին Խաչվերացի տօնը պատահած է սեպտ. 14-ին :

կոպտին ներկայութիւնը կը բացատրուի անով, որ Լեւոն նախ մերժած էր հայ ծէսով օծուիլ, եւ այս պատճառով ալ հետը բերած էր ներքոնի կամ Հերքոնի լատին եպիսկոպոսն ու կիպրոսէն ալ լատինական միւսոն. բայց տեսնելով որ Հայերը տժգոհութիւն կը յայտնեն եւ իր այդ ընթացքը խոտվութիւններու տեղի պիտի տայ, փոքրիկ զիջողութիւն մ'ընելով որոշեց օծուիլ նախ լատին եպիսկոպոսին ձեռքովը, լատինական ծէսով ու միւսոնով, ետքէն ալ, մի եւ նոյն ժամուն, հայ կաթողիկոսին ձեռքովը, հայկական ծէսով ու միւսոնով: Այսպէ՛ս ալ կատարուեցաւ, եւ Լեւոն կոչուեցաւ « Լեւոն Ե Թագաւոր Հայոց » (1):

Այս տարօրինակ ծիսակատարութենէն բնականաբար դո՛ւ չպիտի մնային ազգայնականները. եւ նոյն օրէն սկսած ռիս պահեցին Լեւոնի զէմ:

Թագադրութեան օրը Լեւոն իր հաւատարիմ զինակիրներէն Սոհիէրը(2) վարձատրելու համար, Հայոց Թագաւորութեան մարաջախ անուանեց եւ ամուսնացուց իր հօրեղբորմէն այրիացած Ֆրիմի կոմսուհիին հետ (3). իսկ մէկ ուրիշ զինակիրն ալ, Մատթէոս զը Շտպպ, նոյն օրն ասպետ անուանելով՝ Հայոց տէրութեան զիւանապետ կարգեց եւ ամուսնացուց կոստանդին Դ-ի արքիին հետ:

(1) Ընդհանուր տվութիւն կ'աւելի « Լեւոն Զ » կոչել մեր վերջին րագաւորը, փոխանակ րոյիւ Լեւոն Ե: Այս սխալն յարաւ կ'աւելի Կոստանդին ուրիւն պարոն Լեւոնը րագաւորներու կարգը դասելէն, ինչպէս տեսնելու երբե տեղ ալ (եր. 11, ծանօթ. 3):

(2) Գարեղ կը գրէ Sohier Doucart, զոր հայ րարգմանիչը կը փոխադրէ « Սոհիէ Գուլպար », իսկ Ալիբեան՝ « Տուլպար »: Երկուքն ալ սխալ են. վասն զի միջինրարեան Ֆրանսերէնի մեզ c տառը u կարտատուէր տեպ յ-ի տալէն ալ. ուստի պէտք է կարդալ՝ Գուլպար, կամ՝ առելի նիքսը՝ Գիւ Սարս (Sohier du Cart = du Sart), ինչպէս Գիւ Կանժ, Գիւ Գեկիկն, եւն: Կոլմէս է պատկեր 1381 ր. յալիսի 4-ին գրած մեկ րարքի մեզ իս, ինչպէս պիտի տեսնելու առելի նեաւն, Սոհիէրի անունը գրուած է՝ « Soherio de Sarto »:

(3) Հմմտ. եր. 41, ծանօթ. 1:

Ժ

Լեւոնի քաղաւորութիւնը

այերը մեծ սխալ մը գործած էին, և պէտք էր որ հետեւանքն ալ կրէին ։

Այդ սխալն էր՝ օտարներու վրայ յայտ դնելով « քրիստոնեայ » արեւմաքի հետ անդադար և անօգուտ թղթակցութիւններ կատարել, անտես ընելով կարեւորութիւնը մեր մտաւայ ըստ « անհաւատ » դրացիներու բարեկամութեան, զոր Հեթում Ա մշակած էր ։ Ուստի բնական էր որ մեր զօրաւոր թշնամիին նախանձը զրդուէր ևւ արեւոտուչտ յարձակումներու թատր դատար Հայաստան ։ Այս անհետատեսութեան երեսէն էր նաև, որ մինչև իսկ հայկական դահին վրայ բերին նստեցուցին ազգով ու դաւանանքով օտար մարդիկ, որոնք, զաւայի է հաստատել, իրենց յանձնուած բարձր պաշտօնին ծառայելէ աւելի՝ հետամուտ էին պատական սրտպակամդի ու դաւանաբանական խնդիրներու . . .

Այսպէս բնաւ Լեւոն ալ ։

Երբ Հայերը կը խնդրէին Լեւոնէն, որ բարեհաճի մեր կաթողիկոսին ձեռքովը թագաւոր պակուի, ան կը պատասխանէր — « Մեր հնազանդ հմբ եկեղեցոյն Հոռոյ ևւ ունիմք զկաթողիկէ հաւատս, զոր պարտ է ևւ ձեզ ունել » (Գարդղէ եր. 113) ։ Այս չկշտուած՝ չմտածուած ևւ խորթ խօսքերուն հետեւանքը կարելի էր դուշակել նո՛յն օրէն իսկ, աւանց սպասելու դա՛ն վախճանին ։

Ստոյգ է որ Լեւոն ուզե՛ց Հեթում Ա-ի օրինակին հետեւիլ՝ իմանալով որ մինչև իր զալը նո՛յն քաղաքակաւութեան հետեւած են չորս խնամակաւները . բայց այս քաղաքակաւութիւնն այլ ևւս բոնի էր ևւ սխիդդալիսն ։ զործին մէջը հետատեսութեան նշոյն անգամ չկար . վասն զի երկու թուրք իշխաններ, Դաւուդ բէկ ևւ Արուբէքը, իւրաքանչիւրը տաննակ հաղար զօրքով, Սսի ճանրան բնած՝ կսարանային սովանա՛ ընել ամբողջ

քաղաքը, և միայն Հայերու կողմէ իրենց վճարուած սուրբի մը փոխարէն ազատ կը ձգէին պարէնի մուտքը : Խնամակաշններն ամիսներէ ի վեր զաշնակցած էին այս երկու բէկերու հետ , և կանոնաւոր սուրբ մը կը վճարէին, ուստի Լեւոն ալ ուղեց մի և նոյն պայմաններով զաշնակցիլ անոնց հետ : Բայց « շէյթան »ը հոն էր . մէկ կողմէ Լեւոնի հակառակորդները համոզեցին Գաւուզ բէկը, որ Լեւոն կեղծ է և մտադիր է յարձակիլ բէկին վրայ , իսկ միւս կողմէ Լեւոնը զրգուեցին Գաւուզի դէմ :

Պատերազմն սկսաւ :

Քաղաքին բնակիչները զրկուեցան ուտելիքէ , և սկսան զիշերային յարձակումներով պաշար կրել զբէն :

Այս վիճակն երեք ամիս տեսց . և զօրաւոր միջամտութիւններով ու բարեխօսութիւններով հաղիւ ևս քաշուեցաւ Գաւուզ բէկ՝ հրամայելով որ Հայերը նորէն աստիւտան պէս ազատ փոխադրեն իրենց ուտելիքը, որոշուած սուրբը վճարելէ ետքը :

Հակառակորդներու գործին չէր դար այս հաշտութիւնը : Կրօնական մոլութիւնն այն աստիճան թուլցուցած ու կուրցուցած էր Հայերու ազգային զգացումը , որ « կաթոլիկ » թագաւորի մը իշխանութենէն ազատուելու համար նախապատիւ համարեցին մտնել Եգիպտոսի սուլտանին տիրապետութեան տակ . ուստի զաղտնի նամակներով խորհուրդ տուին սուլտանին սիրելէ՝ հաւատափոխ Աշոտ իշխանին , — որ կոստանդին Գիաներձազն էր և թագաւորին սպանութենէն ետքը փախած հաստատուած էր Եգիպտոս , ուրանալով նաև իրեն լոյս հաւատքը , — որպէս զի Եգիպտական զօրքերով զայ զբաւէ Հայաստանն և ինքն ալ թագաւոր ըլլալ Հայոց :

Հայաստանի բախան հաստատուելս վճռուած էր այլ ևս . . .

Եգիպտոսի սուլտանը , Մէլիք էլ-Աշրաֆ-Ջէյն-է-զզին-Աբուլ՝ Մէլալի Շարան իրն Հուսէյն (1363-1377) , ուրացող Աշոտի խորհրդով իր քովը կանչել սուաւ Գաւուզ բէկի ղինակից Աբուբէքրը , և հրամայեց երթալ զբաւել Սիւր :

1375 թ. յունվար 5-ին Աբուբէքր 15,000 զօրքով Սիւր առջեւ բանակած կապառէր զիշերուան մթութեան : Երբ զիշերը վրայ հասաւ , սկսաւ զօրաւոր յարձակումներով քանդել՝ աւերել քաղաքին տկար մասը, և զերել կոտորել անմեղ բնակիչները :

Ազգայնականները տեսնելով Աբուբէքրի գալը՝ Լեւոնէն զազանի մողով գումարեցին կաթողիկոսին քովը , և ներկայ գտնուողներու ստորագրութեան տակ թուղթ մը պատրաստելով զրկեցին Հալէբի կուսակալ Մէլրղինցի Սէյֆ-է-զզին Էշրիթիմուր Էն-Նասրի ամիրային , որպէս զի յանուսն

սուլտանին զայ գրաւէ քաղաքը : Ամիրան իսկոյն հայ երեւելիներու խնդիրն հաղորդեց սուլտանին , եւ հրահանգ ստացաւ երթալ գրաւել Սիւր :

Փետրվարի 24-ին ամիրան 15,000 զօրքով եկաւ միացաւ Արուբէքի բանակին :

Այս լուրն առնելով Լեւոն՝ զիշեր ժամանակ պարպեց քաղաքը , եւ ժողովուրդը տարաւ պատսպարեց միջնաբերդին մէջ . ետքէն ալ՝ թշնամին ձեռքը բա՛ն մը չձգելու համար՝ կրակի սուլաւ . քաղաքին անպաշտպանելի մասը :

Յաջորդ օրը միացեալ բանակը յարձակում գործեց միջնաբերդին վրայ : Կտիւր տեւեց մինչեւ իրիկուն : Որովհետեւ միջնաբերդն անառիկ էր , թշնամին կողմէն շատ մարդ ջարդուեցաւ , բայց Լեւոն ալ վիրաւորուեցաւ ծնօսէն :

Ներքին թշնամիները նկատելով որ Լեւոն որոշած է բնաւ անձնատուր չըլլալ , մանաւանդ որ զիտէին թէ Լեւոն եւ իրենները հանդիսաւոր երգում ըրած են մինչեւ իրենց յետին շունչը զիմազրելու , թաղաւորին կեանքին գէ՛մ դաւադրութիւն մը ստարաստեցին(1) :

Դաւադրութիւնը պատրաստուելէն ետքը Մատթէոս՝ ուրիշ ընկերներու օգնութեամբ՝ յարձակեցաւ Լեւոնի ամրացած աշտարակին վրայ (24 մարտ), հայ թիկնապահներն սպանեց , եւ մտաւ Լեւոնի խուցը : Լեւոն իր ծնօտի վէրքէն պառկած էր ներսը . բայց երբ հաւատարիմ թիկնապահներէն իմացաւ դրսի աղմուկին պատճառն ու իր գրոն վրայ կատարուած ասպարի հարուածներուն նպատակը , անմիջապէս պարանի մը միջոցով վար սահեցաւ ու փախաւ աշտարակէն : Իրեն հետեւեցան հաւատարիմ թիկնապահները , թուով երեք , որոնց երկուքը հայ էին , իսկ միւսը յոյն : Սակայն թագուհին եւ զաւակները ժամանակ չունեցան փախելու . վասն զի Շապուկ եւ ընկերները գուռը կտրած եւ ներս խուժած էին արդէն :

Այս վիճակը թէեւ երկար չտեւեց , եւ Լեւոն վերստին ձեռք անցուց աշտարակը , բայց արտաքին եւ ներքին թշնամիներու զիմազրելու կացութեան մէջ չէր այլ եւս . իր վիրաւոր վիճակը , յոգնութիւնը , քնա-

(1) Անուոս զիստորեալ ամբասանութիւն մըն է, որ Դաւիթ (եր. 130) կարողիկոսին անուոնն ալ կը խառնէ այս դաւադրութեան գործին մէջ , անուանակելու համար Հայոց հոգեւոր պետը . բայց ե՛իտ կրնայ ըլլալ որ պարոն Վասիլ , Մասքեոս զը Շապուկ ու իր կինը (Կոստանդին Դ-ի այբին) մատնակցած ըլլան . այս վերջիններուն դեմ առաւիտիւն մը չուրիմ :

տութիւնը , քաղցը , իր աչքին առջև կատարուած երկպառակութիւնն եւ ապտամբներու բռնած աններկի ընթացքը , իսկ Եւրոպայէն սպասած օգնութեան չոր ու ցամաք խոտուած եւ միայն խոստում ըլլալը տեսնելով՝ բոլորովին յուսահատութեան մէջ ինկաւ (1)։ Եւ մտածեց, որ այլ եւս անձնատուր ըլլալէ ուրիշ միջոց չկար իրեն համար, բայց պատուաւոր անձնատուութիւն մը : Հալէքի կուտակալը պատգամաւորներու միջոցով իմաց տուած էր արդէն, որ եթէ Լեւոն անձնատուր ըլլայ՝ պատրաստ է ապահովութեան թուղթ մը տալ իրեն, որպէս զի ազատ կերպով դուրս ելլէ աշտարակէն եւ իրեններովը միասին երթայ հանգստանայ օ՛ւր որ ուզէ :

Լեւոնի ուզածն ալ այս էր :

Եւ 1375 թ. ապրիլի 16-ին Հայոց վերջին թագաւորն ամիրային հետեւեալ ապահովագիրը դրպանը դրած՝ իր հետեւորդներովը դնաց յանձնուեցաւ Բչըիթիմուրին , որ մեծ պատիւներով ընդունեց բոլորն ալ (2) :

(1) Պայքը , որուն վրայ շատ յոյս ունէր Լեւոն , այն ատեն միայն շարժեցաւ երբ բանը բանէն անցած էր , եւ այն ուզակի Հայաստանի համար չէր այլ Ս. Երկրի համար : 1375 թ. դեկտ. 8-ին Գրիգոր ԺԱ արեւելիի վիճակը պարզելով Եւրոպայի մէջ գտնուած Ասպնշական անունով ժամօք ասպիսներու , հազիւ Հայերու վրայ ալ մի բանի տղ կաւելցներ սա բառերով . « Իսկ Փոքր Հայոց նահաւսիս երեսնեայ քաղաւորութիւնը Սարակիստաց եւ նոյն ինն թուրքաց միջեւ մնացած ըլլալով , շատ երկար ժամանակներ ի վեր է որ եւ ոչ ամենապոք օգնութիւն մը կը գտնէ Արեւմտի հուսանայեալներու կողմէ . ուսի կամայ կամայ եւ գրեթէ ամբողջովին անհաւասներու ձեռք կ'ընկայ . » (Regnumque Armenie minoris, utique christianum positum inter Saracenos et Turcos eosdem, jam longis temporibus auxilium fidelium Occidentalium etiam minimum non presentit; propter quod paulatim et quasi totaliter in manus decidit impiorum.) (Rainaldi, 1375, § 9.)

(2) Լեւոնի անձնատուր եղած ժամանակ Հայոց արեւոյնի զանազան հարստութիւնն էր՝ « մարգարիթս եւ ականք պատուաքանի երկուց արեւայական քաղցին եւ այլ եւս գոնաւ ժամրազինք եւ ականակապ գօթիք եւ հարմանգլ, որոց ամենեւեակն զին հասեալ էր . . . ճինգ հարիւր հազար զանեկան տակոյ » . (Իւրօզիլ , էր. 147) . իսկ Կոստիկոսի մամուր նոյն տարին կը բերէր 3,000 Ֆլորին հարստք . (Mas Latrie, *L'île de Chypre*, էր. 298) :

Պատճեն քրոյն ապահովութեան,
բարգնանեալ յարարացոց բարբառոյ (1)

Յանուն Աստուծոյ սղորմածաց սղորմածին :

Ես Մելէք սպարապետ Աշէշամուր (Ըշըղթիմուր), այս է ապահովութիւն առ ի յԱստուծոյ Բարձրելոյ եւ ապահովութիւն առաքելոյն նորա Մահմեդի, յորոյ վերայ հանգիցէ՝ շնորհ եւ փրկութիւն, եւ ապահովութիւն տեսան մերում հզօր Սուլթանին, սուլթանին Արարացոց եւ Պարսից, որ է զԼուխ հաւատոյ մսլիմանաց, դատաւոր համօրէն աշխարհի եւ կորուսիչ անհաւատից եւ թշնամեաց մերոցս օրինաց, Մելէք ամիրայ Լասարար (էլ Աշրաֆ) Շարան, իշխան աշխարհի եւ հաւատոյ, որդի տեսան մերոյ սուլթանին, Ջամալէղդին Հիւսէյինի որդի տեսան մերոյ սուլթանին եւ երաշխաւորող Մելէք Մասար (Լասարը), Մահմեդի որդւոյ տեսան մերոյ երաշխաւորողի Մելէք Մանսուր Գալլահոմի (Ֆելաունի), Բարձրեալն տացէ նմա զօրութիւն ի վերայ ժառանգութեան իւրոյ եւ արասցէ զնա տէր ի վերայ ամենայն երկրածնաց, Այս է յետկար ապահովութեան թագաւորին՝ որ հզօրագոյնն է արարածոց, քաջի Ատիւծուն, մկրտելոյն ի ջուրս աւազանին, պահողին պատուիրանաց Աւետարանի, հայազարմ արքային եւ մեծին յերկրագոյնս իսպին, զօրագլխին քրիստոնէական բանակի եւ հիման հաւատոց քրիստոնէից, բարեկամին թագաւորաց եւ սուլթանաց, արքային Լեւոնի, որդւոյ Յովհաննու իշխանի, զոր Տէր Աստուած պահեցէ ընդ երկայն աւուրս եւ տամբ նմա զայս զիր յապահովութեան զի ելեալ յաշտարակէն յանձն արասցէ զոյն սուլթանին հօրի եւ երթիցէ ուր եւ կամեսցի : Եւ սովին յետկարաւ յապահովեալ է անձն նորա եւ թագուհւոյն, անձինք զաւակաց նորա, ինչք նորա եւ ամենայն մարդիկ, եւ լիցի անկասկած եւ մեծարեալ յամենեցունց, եւ զի գիտասցէ, զի հաստատուն է այս յետկար, որ տուաւ վասն նորա, վասն թագուհւոյն, վասն որդւոց եւ ընչից նորա : Գրեցաւ յամենան Ապրիլի, ի թուին մահմեդականաց 777, Գահութիւն Աստուծոյ, զի Աստուած արար զգթութիւն իւր ի վերայ Մահմեդի եւ ի վերայ աշակերտացն նորա :

(1) Բնագիրը կորսւած է, այլ միայն Գարդիլի յառաջ բերած բարգնանութիւնը կայ, որ բնագրի սեղ կրեայ ծառայել եւ անկէ կօզստիմ մեկն ալ : (Տե՛ս Գարդիլ, եր. 141) : Յրատմութեան բնագիրը տե՛ս զբխ վերջը՝ Document IV.

Լեւոնի կրնկերանային Մարգարիա թագուհին ու զաւակները, Հայոց կաթողիկոսը Պօղոս Ա., Կոստանդին Գ-ի այրին Մարիամ դշխոն, հաւատարիմ թիկնապահը Սոհիէր ու կինը Յիմի կոմսուհին եւ առաջնակարգ իշխաններ, ամենը 20 հոգի, Թագաւորամայրը՝ Երկին Սուլտան՝ մեռած էր, ձերութեան մէջ չկրնալով տոկալ նեղութիւններու եւ իրարու յաջորդող դժբախտութիւններու (1) :

Այսպէսով վերջացաւ հայկական չորրորդ հարստութեան վերջին սպաււէնին յոյժ կարճատեւ (2) եւ փոթորկալից իշխանութիւնն ալ, լքուած ամէն

(1) Լեւոնի անձնատուր ըլլալէն վերջը քաղաքագորտ անունին եւ ո՛չ մէկ անգամ յիշատակուիլը, նոյնպէս եւ Ըջրկիմուրի կողմէ տրուած արքանովագրին մեջ անոր յիշատակուիլը՝ կարծեմ բաւական են հաստատելու քէ սիկիմ Սուլտան մեռած էր Լեւոնի անձնատուրեցէն առաջ : Շատ հաւանական է, որ Սուլտան սիկիմը քաղուած է Սոփ մեջ :

(2) Չամչեան, Գիւլուրիէ եւ ուրիշ պատմիչներ չեն գիտեր ո՞ւրսից առած են Լեւոն Ե-ի մտօնի իրենց յերիւրած առասպելները : Ասոնց հետեւելով մինչեւ հիմա ընդունուած է, քէ Լեւոնի իշխանութիւնը տեւած է Տասն տարի, 1365-էն մինչեւ 1375, մինչդեռ ակամաստ պատմագիրը Գարդիլ բառ առ բառ գրի առնելով Լեւոնի պատմաները՝ եօթն ամիս կը դնէ, այսինքն 1374 թ. սեպտ. 14-էն մինչեւ 1375 ապրիլի 16-ը : Բայց Գարդիլի գրիմը յայտնութեան առաջ երկու հայ ժամանակագիրներ, Մարտիրոս Ղարիբեյի եւ Մինաս Համդեյի, *տասն մեկ ամիս* կը դնեն Լեւոնի իշխանութիւնը, քերեսու հաւուելով անոր Կրիկիս մտած օրէն, որ հիշատակուած է ամիս կրնէ :

Անա այս հայ ժամանակագիրներու խօսքերը .

« Ենա Կոստանդեայ որ հուակ յեօին՝
Լեւոն արքայ ողորմելին՝
Տիրեալ ամիս տասն ե մին՝
Կորոյս ըզմագն ընդ ամուրն .
Քանզի սուլթանն եղիպտոսին
Եկեալ զերեայ զամենսին՝
Զպարսնն ե զիւրսն ի միտսին՝
Եւ զժագուհին Մօրու նարին : »

Մատ. Ղարիբեյի, տղ 60-67. ճրարկ. Գիւլուրիէի
(*Rec. Cr. հս. Ա, Լր. 685*) :

Իսկ Մինաս Համդեյին կրտէ. « Լեւոն իբր քաղաքը հետեւ ժԱ. ամիս, եւ լուեալ Սուլթանն Մըսայ, եկն բազում զօրօք, եւ ըմբռնեալ Լեւոն՝ Մարուն քաղաքիս, եւ տարաւ ՚ի Մար եւ կորոյս զԼեւոն » : (*Ազգաբանութիւն Հայոց, Լր. 51*) :

կողմէ, մտնուած ապերախտ Եւրոպայէ, բոլորովին սուզի եւ թշուառութեան մասնուելով արդէն թշուառացած Հայաստանը :

Այո՛, ապերախտ կրսեմ Եւրոպային եւ կընդդժեմ. լիան զի չեմ կրնար ըմբոնել, թէ այսպէ՞ս պէտք էր վարձատրուիլ անձնուէր փոքրիկ ազգ մը, որ ո՛չ միայն չզլացաւ նիւթապէս ու բարոյապէս օժանդակել այլ եւ ամէն տեսակ ասպնջականութիւն ցոյց տուաւ Եւրոպայէն Փոքր Ասիա արշաւող խաչապաշտ ու խաչակիր կրօնակիցներու, որոնք վերջապէս պատճառ դարձան Հայոց թագաւորութեան խաղա՛ս կործանուելուն . . .

Ըսէ՛ք, կաղաչեմ, սիրելի՛ ընթերցողներս, ի՞նչ մեծ գործ կատարեցին ինչակիրները . իրենց փառասիրական կամ թէ ըսենք կրօնասիրական ձգտումներուն ծառայելէ ուրիշ ի՞նչ օգուտ ունեցան մարդկութեան . իրենց անցած բոլոր քաղաքներուն ու գիւղերուն աւերո՞ւմը, թալա՞նը, հրդեհ՞ը, կոտորա՞ծը, սո՞վը, ժանաա՞խար . . . Գոնէ՛ իրենց նպատակին հասնէին . գոնէ՛ Սուրբ Երկրին տէր դառնային : — Ո՛չ : Առժամանակեայ փոքրիկ յաջողութենէ մը ետքը բոլորն ալ մարեցան, ինկան, անճտացան, եւ Սուրբ Երկիրը մնաց ու կը մնայ դարձեալ մահմէդականներու ձեռքը :

. . .

Այս երկու ժամանակագիրներէ դուրս՝ ձեռագրի մը յիշատակարանն ալ մեկ տարի կը դնէ Լեւոնի իշխանութիւնը . — « Ի րուականութեանս Հայոց ՊԻԿ առաւ Սիս ի Բիսոսնէից . . . եւ եր քաղաւոր Հայոց Պր. Լեւոն՝ օրդի Բրննին . սա քաղաւորեաց Հայոց ամ մի : » (Հայագիտութեամբ, եր. 542) :

Նոյնպէս Չամչեանի, Դիւլորիէի եւ այլոց հետեւելով ընդունած է, քի Լեւոն երկու տարի Բաւոստ պահուրքած է Տաւրոսի անառիկ եւ բոլորովին անձանօք քաղաքներէն մեկին մէջ, երեսի վրայ ձգելով արեւելի գանն ու Հայոց քաղաքնին «Մարիամ»ը . իսկ իշխանները մեռած կարծելով Լեւոնը, ուզած են Մարիամն ամուսնացնել Բրննիի դուստր Որոնի հետ, բայց Լեւոնի յանկարձական յայտնուիլը վերջ տուած է բոլոր կապածներու եւ ծրագիրներու : Աւղ՝ ուրիշ տեղ (եր. 40, ծանօթ. 2) տեսնեմ, որ Մարիամ Լեւոնի կիներ չէր, այլ Կուսանդիին Գ-ի . ապացոյց՝ Մարիամը Որոնի հետ ամուսնացնելու ծրագիրը, որ յայտնի է մեզ Գրիգոր ժԱ պապին առ Փիլիպպոս Գ կրկած քրքեմ . (տե՛ս եր. 34) : Այս ամենէն բացարձակ կերպով կը տեսնուի, որ ո՛չ միայն խոստ սխալներ սպրդած են Լեւոնի պատմութեան մէջ, այլ եւ Մարիամն ու Մարգարիքը ցփորած են իբրտու հետ :

Հայոց թագաւորութեան չորրորդ անգամ կորսուելուն առիթով այս սողերը կը գրէ ժամանակակից ազգային մը .

« Ի Պի՛Կ (թուխ) բարկացաւ Աստուած 'ի վերայ քաղաքին Սխոյ , ու սղարեցին զբերդն՝ սեպտեմբերէն ու մինչուր 'ի յապրիլ ժՉ(1), ու սուին զբերդն , որն ուրբաթ , ոչ այլ իրաց՝ քանց 'ի սովոյ . որ մարծպան մի ցորենի ԳՃ ԳԲ(2) չէր 'ի գովել, որ կերան կատու վ'էշ . . . Ո՛վ տեսնոյր զմեր խաչերոյն արհամարհանքն ու զաստուածաշունչ զբոլոյն կտրտել , զսուրբ սեղանուն կործանելն . . . »

Չաքարիա անունով կայրկոպոս մըն ալ, որ սկանատես եղած է Հալաստանի կործանուելուն , հետեւեալ սրտառուչ սողերը կը գրէ .

« Ի մեծ թուխ Հայոց ի դառն եւ նեղ ժամանակին , Պի՛Կ, յորում ամիս առաւ քաղաքն Սիս , եւ ես նուստս եւ սուս անուն կայրկոպոս Չաքարէ՝ պատահեցայ անդ : Բայց զօրը եւ զոգորմտողին բանս՝ զոր ետես ակն իմ , ո՞ կարէ պատմել զբով . զի տեսի զակունք պայծառ եւ զարեւ զակունք , զաստեղս եւ զուսինս՝ զի կային անկեալ ափի » (3) :

Ժէ դարու պատմիչներէն Մինաս Համզեցի այսպէս կը նկարագրէ այս ախար դէպքը .

« Լէ՛նն իբր թագաւոր նստեալ ժԱ. ամիս, եւ լուեալ Սուլթանն Մըւրայ , կէն բազում զօրօք , եւ ըմբռնեալ զԼէ՛նն՝ Մարուն թագուհեան , եւ տարաւ 'ի Մըր եւ կորոյս զԼէ՛նն . զվանորայս , զհիղեցիս , զհիւրանոցս եւ զմեծամեծ շինուածս կործանեաց , եւ 'ի պալատս թագաւորաց կղեալ զտպանական լի ոսկով եւ զայլ կահս ոսկեղէնս եւ արծաթեղէնս աւար առին : Զչորիմս թագաւորաց բացին , եւ զոսկերանս այրեցին , եւ զԱիս 'ի հիմանցն տապալեցին . եւ բարձաւ թագաւորութիւնն 'ի ստանէն Կիլիկեացոց » (4) :

(1) Հ. Ղ. Ալիբան Սխուանի մեջ (եր. 228) արձագրելով այս սողեր , նետեալ ժամօրութիւնը կաւելցնէ . « Ի Պի՛Կ բուականի որ է 1375՝ ուրբաք օր յապրիլի վեցն հանդիպի եւ ոչ 'ի 16. իսկ ժՉ երկուաբքի օր է. այլ զի համբառ կարմնաց Լեւոնի եհաս 'ի Հալիս 'ի 21 ամսոյն , պսաւանի ժՁ քիւն . »

(2) « 300 դրամ նեանակէ , Կիլիկեաց զբամով » կրէ Ալիբան (Հայապատմութ., եր. 542) :

(3) Սխուան, անդ, եւ Հայապատմութ., անդ , « Ալուց եւ արեգակուց » եւն.՝ սուրբ գրեթե եւ եկեղեցական սպաններն են անուոս , ինչպիս կրնոյնք նաեւ Ալիբան :

(4) Համզեցի, Ազգաբանութիւն Հայոց , եր. 51 :

Իսկ արար պատմիչն Արտուր-Մէհաօին հետեւեալը կը գրէ Սիսուանի թագաւորութեան կործանուելուն վրայ .

« Երեք ամիս պաշարուէ հօրը՝ այս տարի անուեցաւ երկրն մայրաքաղաքը՝ Սիս, Հալէքի կառավարիչ Մէրդինցի Աշտիկիմուր ամիրային ձեռքովը . եւ Հայոց պետութիւնը կատարելապէս կործանուեցաւ : Փա՛ռք Աստուծոյ Այս լուրը տարածուեցաւ, եւ (Մէլիք էլ-) Աշրաֆ այս նշանաւոր յաղթութեան համար մեծապէս ուրախացաւ » (1) :

Սիս — Sis.

Ուրիշ արարացի մըն ալ, Մակրիդի, Եգիպտոսի հարստութեանց պատմութեան մէջ հետեւեալ նկարագրութիւնը կընէ .

« Չիլիպոզէ ամիս 19-ին (= 23 ապրիլի) աղանի մը հասաւ եւ Սիս յաղթութեան բարի լուրը բերաւ (Եգիպտոս) : Աղանին զրկուած էր Սուրիայի կառավարիչ Բէկզէմուր ամիրայէն : Կառավարչին կողմէն զրկուած սուրճանդակն հասաւ յաջորդ օրը, եւ հաստատեց այդ լուրը : Իբրեւ ուրա-

(1) Փայլուն աստղեր՝ Եգիպտոսի եւ Կահիրէի քաղաքացի մէջ, նս. Կ, քրք. 109 թ, արաբերէն ձեռագիր Bibl. Nat.-ի, քի. 1783:

խութեան նշան՝ երեք օր շարունակ թմրկահարութիւն կատարուեցաւ Կա-
նիքէի միջնաբերդին մէջ : Այս առիթով՝ Ըշրկթիմուր ամիրային պատուի
հազուստ մը զրկուեցաւ : Անիկա՛ էր որ Սսի վրայ արշաւեց, պաշարեց եւ
անոր մէջ երկու ամիս նեղեց քաղաքին տէրը (Հայոց) روضه -ը (= թա-
զաւոր), որ անկէ ետքը դաշինքով անձնատուր ըլլաւ ուղեց, վասն զի իրեն
համար կարելի չէր դէմ դնել զօրքին : Ըշրկթիմուր ամիրան զղեակին տի-
րեց եւ Աստուծոյ մէկ ըլլալը ցուցնող խօսքը քարոզել տուաւ քաղաքին
մէջ, Հոն պահապան զօրք դրաւ : Թագաւորն ու պարոնները՝ նոյնպէս եւ
անոր զօրքին մէկ մասը՝ գերի բռնեց, եւ Հալէբ դառնալէն ետքը Կահիրէ
զրկեց ամէնն ալ : Սուլտանին կողմէն ամիր Յակուբ Շահ զրկուեցաւ Սիս,
իրեւ կառավարիչ : Աստուած այսպէս վերջ դրաւ խաչապաշտ Հայերու
իշխանութեան : » (1)

ԺԱ

ԼԵՈՆԻ ԳԵՐՈՒՅԻՆԵՐ

Ետանք թէ Լեւոն 1375 թ. ապրիլի 16-ին անձնատուր եղաւ
Ըշրկթիմուրին, որ եգիպտական զօրքով եկաւ գրաւեց Հայոց
մայրաքաղաքը :

Արդ՝ չարաթ մը հանգստանալէ ետքը, ապրիլի 22-ին, ամիրան զերի-
ներով միասին ճամբայ ելաւ զէպի Հայէբ : Մայիսի առաջին օրը կարաւանը
հասնելով Հալէբ, կառավարիչը մարդ զրկեց Եգիպտոս, սուլտանին հրահանգ
ինդրելու համար : Սուլտանը, ինչպէս զիտենք Մակրիզիէն, Սսի կառա-
վարիչ կարգելով Յակուբ Շահ ամիրան, իսկոյն ճամբայ հանեց. իսկ Ըշրկ-
թիմուրին հրամայեց իր թանկագին գերիներովն շտապել Եգիպտոս :

Յունիսի առաջին օրն էր. գերիներու խումբը ճամբայ ելաւ Հալէբէն,

(1) Փաւստոսիոսի քաղաւորներու հարստութեանց, արաբական ձեռագիր
Bibl. Nat.-ի, քիւ 1727, քղ. 85 ա :

և երեսունինն օր ճամբորդելէ վերջը՝ յուլիսի 9-ին հասաւ Կահիրէ ։
 Սուլտանը նախ պատիւներով ընդունեց Հայոց թագաւորն ու հետեւորդները , եւ առաջարկեց — ինչպէս Բշրկիթիմուր ալ առաջարկած էր — մահձէղական կրօնքն ընդունիլ , խոստանալով մեծամեծ պատիւներ ու պաշտօններ , բայց զերկններու մերժումին վրայ՝ բոլորն ալ եզրագոտի բանակներուն սպարապետ Սէյթ-էղզին Տաշիմուր էլ-Ալայ Էղ-Պաւազար ամիրային հակողութեան յանձնեց , Տաշիմուր Կահիրէի հայ բնակչութեան(1) երաշխաւորութեան տակ ազատ արձակեց Լեւոնը , պայմանով որ Լեւոն Կահիրէէն դուրս չէլլէ(2) . իսկ հետեւորդները բոլորովին իրենց կամքին թողուց որոշել իրենց երթալիք տեղը , Կաթողիկոսը մի քանի իշխաններու հետ Սիւ վերադարձաւ . պզտիկ խումբ մըն ալ , որ կը բաղկանար Մարիամ զշտոյէ , Սոհիէրէ եւ իր կնոջմէն , ինչպէս կըսէ Պարզել (երես 153) , փափագեցաւ երթալ բնակիլ Երուսաղէմ , ուր՝ Հայոց ս. Յակոբի վանքին մէջ՝

(1) Եգիպտոսի մէջ ժԱ դարուն հաստատած էր հայ գաղթականութիւն մը , որ կը հովուուէր մասնաւոր կարողիկոսով մը . Առաջին կարողիկոսն եղած է Գրիգոր Վկայասէր (1075) , իսկ երկրորդ եւ վերջինը՝ իրեն հետորդին Գրիգոր (1076) , որ ձեռնադրուած է նոյն իսկ Վկայասէրի ձեռնովը , ինչպէս կըսէ ժամանակագիրն Մասքուս Ուոնայեցի . « Եւ էր ի բուականութեան Հայոց ՇԻԿ (=1074) , եւ ապա զկնի պարիկ գնաց Տէր Գրիգորիս ի Կոստանդնուպոլիս եւ անդուս ի Հռոմ . Եւ եկեալ յեգիպտոս՝ Երջեցաւ ընդ անապասն ամենայն առաջին սրբոց հարցն եւ կասարեաց զամենայն փափագումն սրբին իւրոյ . Եւ հաստատեաց անդէն իւր զարուս հայրապետութեանն եւ կանգնեալ անդէն նորոգեաց զամենայն կարգ սուրբ եկեղեցւոյ . Եւ բազում փառք եւ մեծութիւն ընկալաւ Տէր Գրիգորիս ի բազաւորէն Եգիպտոսի առաւել քան ի բազաւորէն Հռոմոց . Եւ բազում զօրք ժողովեցան յեգիպտոս իբրեւ երեսուն հազարաց . Եւ Տէր Գրիգորիս զկնի ժամանակաց ձեռնադրեաց կարողիկոս զՏէր Գրիգոր՝ զԿոստոյղիս իւր՝ եւ ինն եկեալ գայր յաշխարհն Հայոց , վասն զի դեռ եւս կենդանի կայր մայրն նորա . » (Ժամանակագրութիւն , Բ սպ . եր . 211) .

(2) Ե. Օ. Լոնդոնի « Նոր կեանք » հանդէսին մէջ (1899 , եր . 354) յօդուած մը գրելով՝ Յիսուսեան կրօնաւորի մը ցուցումին վրայ կուգէ հաստատել , որ մեր Լեւոն վերջին բազաւորին բանաստեղծին (?) կը գտնուի Մանուկայի մէջ , Մեծ-մզկիթին ֆոլը , որ « Նուարանի բազաւորներուն բանք » եղած է : Բակուրան իրաւունքով կը երբէ աս կերպութիւնն եւ կը պնդէ , որ ո՛չ միայն Լեւոն վերջինն այլ եւ նոյնպէս Եգիպտոս զերի տարած Լեւոն իբխանն ալ (եթէն՝ Լեւոն Բ բազաւոր) Մանուրա չէր բանարկուած : (Արմենիա , ժն տարի , քի . 47) :

երկու տրվինները կրճական ոքեմ հագան . հոն մեռան եւ թաղուեցան(1) : Ասոնց մեռնելէն ետքը Սոհիէրն ալ Եւրոպա անցաւ :

Կահիրէի Հայերը, որոնց մէջ պետական նշանաւոր անձնաւորութիւններ ալ կային, սուս մը կահաւորելով Լեւոնի արամադրութեան տակ զրին, որպէս զի Հայոց թագաւորն ու թագուհին հանգիստ կերպով կարենան բնակիլ . սուլտանն ալ անոնց սպրուստին համար օրական վախճուն արծաթեայ զբամ յատկացուց :

Լեւոն թէեւ բերդարդել (2) Կահիրէի մէջ, սակայն ճար մը կը խորհէր

(1) Երուսաղէի միաբաններէն Հոգ. Սերովբէ վ. Սամուելեան ինձ կը գրէ, որ 1896-ին ս. Գլխաղբի մասրան մէջ նորոգութիւններ կատարուած միջոցին երկու գերեզմաններ զտնւեցան, երկուքն ալ առանց յիշատակարանի, որոնք կը կարծուին Մարիամի եւ Ֆիմիի գերեզմաններն ըլլալ : — Մասիբուս Ղրիմեցի որու կերպով կը գրէ, թէ Եգիպտոսի սուլտանը Լեւոնն ու նեշուորդները գերեզմաններ՝ Մարիամի (բնագիրը՝ « Մորու ») մասին մասնաւոր գուր ունեցաւ եւ արտօնեց երթալ Երուսաղէմ .

- Առ որ իրզմեալ բրահաւորին ,

Թողու ազատ զայն Սարգսին .

Ասէ զընտլ ուր և կամին :

Իսկ նա զիմ ի Պողոստին ,

Հասանէ զբաւ կենաց նորին

ՅԵրուսաղէմ սուրբ թաղարին .

Թաղի ընդ սեամբ սուրբ սասնարին ,

Հայոց տղի սուրբ ամսին :

(Անդ , սող 68-75) :

ձիւս ալ երկու գերեզմանները զտնւած են սահարին « չորս սխներէն միայն աս մօտ » . Իսկ Գիւլտրի կրսէ , որ Կ. Պոլսի Երուսաղէմահեկն հաղորդուած է իրեն նեշուեալ կասկածելի արձանագրութիւնը . « Աս հանգեալ կան բազումն եւ դուսր նորա Փիննա » , եւ այս օրինակին կցուած ծագութիւնով մըն ալ յայտնի են իրեն , որ « բուական եղծուած է » : (*Rec. Croisades*, անդ . եր. 738) : Աւելի ճին ականատես մը Լանգլուային ըսած է , որ այս գերեզմանները կը գտնուին գաւրին մէջ : (*Revue archéologique*, 1859, եր. 162, ծագութիւն) : — Հ. Ալիբանի նեշ կրեղուելիմ, որ Մարիամի մանր պատմած է 1377-ին : (*Հմմտ. Սիսուան*, եր. 560) :

(2) Ուսմի կը կարծեն թէ Լեւոն Կանիբէի մէջ բախարկուած ըլլալ : Սխալ է այս կարծիքը : Լեւոն ազատ բերդարդել մըն եր , այսինքն՝ Կանիբէի

ազատուելու եւ քրիստոնեայ պետութիւններու օգնութիւնովն իր գահը հորէն ձեռք բերելու : Այս նպատակով ալ նամակներ կը գրէր պետութիւններու եւ անոնց ղեկավարներ կը հայցէր : Սուլթանն այս մասին կը կատարածէր Լեւոնէն ուստի անոր ազատութեան համար եւրոպական պետութիւններու կողմէ հաւանական ամէն միջամտութիւն չէ զգարցնելու համար՝ սուլթաններու յատուկ խորամանկութիւնով՝ Լեւոնի ձեռքէն դոճունակութեան թուղթ մը առաւ, որով Լեւոն — հակառակ իր կամքին — դոճունակութիւն կը յայտնէր իր վիճակէն եւ կը փափագէր մինչեւ իր կեանքին վերջը մնալ հոն . . .

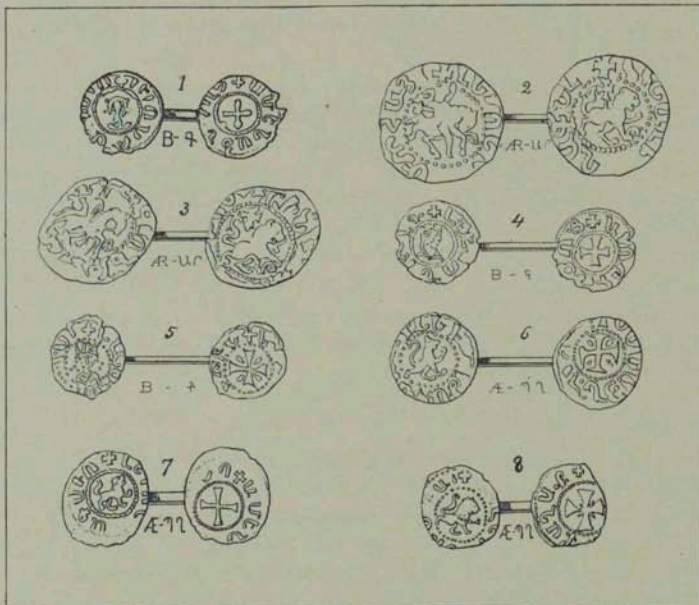
Լեւոնի դիմու մներուն հետեւանքն այն եղաւ, որ Կիպրոսի թագաւորը մասնաւոր նամակ մը գրելով սուլթանին՝ աղաչեց ազատ արձակել Հայոց թագաւորը : Մի եւնոյն դիմումն ըրին նաեւ Գրիգոր ԺԱ պապը (1), Նէապոլիսի Յովհաննա թագուհին եւ Կոստանդնուպոլսի կայսրը . բայց ասոնց եւ ո՛չ մէկին բարեխօսութիւնն արդիւնք ունեցաւ : Վասն զի սուլթանը բուրբին ալ կը պատասխանէր, թէ Լեւոն զո՞՛ է իր վիճակէն եւ թէ ի՛ր իսկական ձեռագրով թուղթ մը տուած է իրեն (սուլթանին)՝ փափագ յայտնելով մինչեւ իր կեանքին վերջը մնալ Կահիրէի մէջ . . .

Լեւոնի գերութեան հրորդ տարին Եղիպտոսի մէջ յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ, եւ այդ միջոյցն սուլթանը խեղճամա՛ս ըրին իր պալատին մէջ (15 մարտ 1377), Եգիպտական թագաւորութիւնը յանձնուեցաւ Մէլիք

մէջ պսրելու եւ ուզած կեանք վարելու ամէն ազատքիւն կը վայելէր, բայց միայն Կանիւրեան դուռն չէր կրնար ելլել, ինչպէս քսի վերն ալ (եր. 57) : Լեւոնի բանտարկուած շրջադաճ ասրացոյց է նաեւ այն, որ երբ աւլաքանի կողմէ Տաւրմուր Լեւոնի կառայարիկը զոնուակուրեան բուրք մը տալ, անկիւ մերձեց նախապէս, բայց ետէն տեղի տուաւ *բանտարկուելու* վախէն սխալուած : (Գարդիլ, եր. 156) : Ուրիշ տեղ ալ Գարդիլ կրտէ, թէ Լեւոն ազատ կերպով եկեղեցի կը յանձնուէր եւ իրեն նախար մանուստր պատարագի խորեւաղ կատարել կուտար, կը քրթակէր եւրոպական վեհապետներու հետ եւ Պաղեստին գացող ուխտաւորներու արջելութիւնը կրնուցներ : (Անդ, եր. 158-159) : Գարձաղ Գարդիլ կը գրէ, որ երբ սուլթանը Լեւոնին ազատքիւն շնորհեց, Լեւոն « յապարանս իւր » վերադարձաւ իր բախսակից ընկերներն ալ ազատելու համար : (Գարդիլ, եր. 184) : Պարզ է թէ *բանտարկուած* մէկը չէր կրնար «ապարան» ունենալ :

(1) Ըստ Գարդիլի, եր. 164 : Այս քրթին պատճենն եւ յիւստակութիւնը չկրցի գտնել պայտեր քրթերը պարունակող *Եկեղեցական տարեցիրք* (*Annales ecclesiastici*) կոչուած մեծ եւ բազմախօս հուսալուծուին մէջ :

Շարանի Ալի անունով եօթը տարեկան դաւկին (1377-1382), որ «Մելիք Մանուր» կոչուեցաւ. իսկ խնամակալութիւնն իրարու ետեւէ յանձնուեցաւ Գարաշ, Էնէբէզ, Տաշախուր, Բէրէկէ եւ Բարկուկ զօրավարներուն։ Այս խանակութիւններէն զիտցաւ օգտուիլ Լեւոն, այնպէս որ՝ մէկ կողմէ՝ գէպի եւրոպական պետութիւններն ըրած զիմուսներն եւ աղերսա-

Լեւոն Ե-ի դրամները — Les monnaies de Léon V.

զրեքը բազմապատկեց, իսկ միւս կողմէ պատանի սուլտանին խնամակալներէն մէկ-երկուքին սիրտը շահելով՝ անոնց միջամտութիւնը խնդրեց։

Կը ցաւիմ, որ Լեւոնի գրած նամակներէն եւ ո՛չ մէկը կարելի եղաւ ձեռք բերել, որպէս զի հասկնայինք թէ ի՛նչ սրտածմբիկ տողերով նկարագրած է իր վիճակը. նոյնպէս կարելի չեղաւ ձեռք բերել եւրոպական պետութիւններէն իր ստացած մխիթարական նամակները, բացի մէկ հատէն՝

որ սակայն կասկածելի է(1)։ Այս նամակը գրած է Գերմանիայի կայսր Կարոլուս Դ (1346-1378), բայց ո՛չ անուն ունի եւ ոչ թուական, ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ թարգմանութենէն .

Թողոք Գերմանիոյ Կարոլոս Կ կայսեր առ Լեւոն Ե(2)

Պերճափայլ եղբայր. Ստացանք անկեղծ սիրով եւ մտազրու թեամբ՝ Ձեր յոյժ սիրելի եղբայրութեան նամակները, որոնք Մեր բարձրութեան ներկայացուած էին ներկայ թղթերը ձեզի բերող ձեր սուրճանդակին կողմէն։ Խորապէս տխրեցանք թէ՛ ձեր նամակներուն պարունակութիւնն ընդհանրէն եւ թէ ձեր իշխեալ սուրճանդակին Մեզի առեւած բերանացի բացատրութիւններէն, սրտի մեծ յուզմամբ եւ Մեր խորին զթութեամբ ցաւելով, կը ցաւեմ ձեր սիրելութեան եւ ձեզի հպատակ քրիստոնեայ ժողովրդին կրած ա՛յնքան շատ եւ մեծ վիշտերուն ու ճնշումներուն համար, որոնցմով կը տառապիք անհաստ ազգի մը կողմէ, ըստ որում՝ նախ՝ Մենք աստուածային մեծ վայելչութեան կողմէ իբրեւ ընդունակ եւ Իր աչքին առջեւ ախորժելի նկատուած անձն ենք՝ Իր ժողովուրդը փրկելու եւ այդ նենդաւոր ազգը կոտորելու ֆնջելու համար(3), թէ եւ կը ճանչնար Մեր ակարութիւնը . վասն զի Իր խորհրդաւոր կարողութեան մէջ բարձրեալն Աստուած հնազոյն ազէտաւոր ժամանակներում կարգեց մեզ՝ սուրբ առաքեալներու նման՝ երկրիս մինչեւ սահմանները, այսինքն՝ այն ժամանակ երբ ուղղափառ իշխաններն աստուածապէս ներշնչուած՝ իրենց անչնաքին մտազրազումները մեծ օնքով կը սեւե-

(1) Այստեղ պարս կը համարեմ շնորհակալութիւններս յայննի պ. Մ. Յ. Անանիկեանին, որ իմ խնդրանքիս համեմատ ո՛չ միայն յանձն առաւ լուսանկարել այս այս նամակը, այլ եւ մանրամասն կերտով տեղեկագրել ինձ այն նաւաբաժուն որուն մէջ կը գտնուի ան։ Շնորհակալութիւն նաեւ Ֆրանսական Արձանագրութեանց եւ Գեղեցիկ դպրութեանց Ակադեմիայի անդամ պ. Ch. Kohler-ի, որ այս նամակին լատինական բնագրին մէջ գտնուած բազմաթիւ սխալներ սրբազրեց եւ Ֆրանսերէնի բարգմանեց։ Առանց այս գիտնական բարեկամիս օգնութեան կարելի չէր հայեթհայտ վերածել նայնր . վասն զի, ինչպէս արիւն տեսի պիտի տեսնեմ, նամակը գրուած է համբալ մեկի մը ձեռնովը եւ հազիւ քի կարելի է իմաստ մը հանել մէջէն։

(2) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document V.

(3) Անուշտ կակնարկէ խաչակրութեան մասնակցութիւնը։

ոէին այս կողմէ(1), եւ թէ թշուառ վիճակի մը անկայունութիւնն ու յաճախակի փոփոխութիւնը, եւ չար բախտի մը ձախտորոշութիւնը, շատ անգամ եւ աւելի շատ անգամներ յայտնապէս ետ կը զարձնէին զանոնք իրենց նպատակէն : Ասոր համար՝ առատ եւ անզաղար ազօթքով ամենակարող Աստուծոյ գթութիւնը կը հայցենք, որպէս զի իր ողորմած աչքերովը վերէն նայի իր հաւատարիմ ժողովրդին, — որ հեռեւող է իր ողորմութեան գործերուն, — եւ որպէս զի հեռացնէ արդիւքները եւ հածի իր օգտակար փրկութեամբը՝ կատարել այնպէս, որ [անոր] շնորհէ պատշաճ եւ յարմար իշխանութիւն մը, եւ այսպէսով՝ անհաւատ ազգերու ամբարիշտ սրտերն այլ եւս չուրախանան հաւատացեալներու այգբան մեծ եւ այգբան երկար ճնշումովը : Տուեալ ի . . . ի թուին . . . :

Լեւոն իմացած էր, որ Արագոնի Պետրոս Դ թագաւորը (1336-1387) մի քանի անգամներ զիմած էր սուլտանին, բայց անհետեւանք մնացած էին անոր զիմումները, վասն զի այս գործին համար առանձին յանձնարարականներով յատուկ զեպան մը եւ մանաւանդ ո՛ր եւ է նուէր չէր զրկած ո՛չ սուլտանին եւ ոչ հետեւորդներուն (2) : Եւ սակայն Լեւոնի համար յոյսի նշոյլներ էին ասոնք, ուստի նոր խորհուրդ մը յզայտ եւ գործադրեց, այս անգամ իր խոստովանահայրը Յովհաննէս Դարդել քահանան լիազօր իշխանութիւնով զրկեց Եւրոպա : Եւ որպէս զի կարեւորութիւն ընծայուի Դարդելի ստաքելութեան, Լեւոն ո՛չ միայն վաւերական թղթով մը հաստատեց անոր յանձնած պաշտօնը, այլ եւ արքայական զինանշանները կրող իր ոսկեղէն մատանին սուաւ Դարդելի ձեռքը, աւելի՛ ուժ տալու համար անոր կատարելիք զերին :

Դարդել իր ընկերակից Անտոն քահանային հետ ճամբայ ելլաւ Կոնստանտնուպոլիս (11 սեպտ. 1379), եւ վեց ամիս թափառելէ ետքը հասաւ Բարսելոնա (1 մարտ 1380) :

(1) Իմա՛ « Այլ նեցաւոր ազգը կոստելլա ջնջելու համար : »

(2) Դարդել կրսէ, թէ Արագոնի թագաւորը « Յրոմուա Սաղիսա » անունով վաճառական մը զրկած է սուլտանին (Էր. 166-167) : Բայց Սաղիսա աւելի ուշ, 1380 սեպտ. 3-ին, զայսմ է եզկոխսս, ինչպէս պիտի տեսնենք Պետրոս Դ-ի համակին մէջ : Յայտնի կերեւի, թէ Դարդել շփոթած է անձնանուորիկներն ու դեպքեր :

Մինչդեռ Դարգել Արագոնի թագաւորին կը ներկայանար, անդին՝ Լեւոնի հաւատարիմ զինակիր եւ Հայոց թագաւորութեան մարաջատար Սոնիէր Երուսաղէմէն Եւրոպա անցած՝ իր սիրելի վեհապետին փրկութեան համար զիմուռներ կընէր Հոռոմ, Ֆրանսա, Անգլիա եւ ուրիշ տեղեր (1), ազէխարչ բառերով նկարագրելով քրիստոնեայ Հայաստանի զաւալի վիճակն ու Լեւոնի թշուառ կեանքը, Կղեմէս Է պապին (1378-1394) կողմէ Տարագոնայի (Ապանիա) արքեպիսկոպոսին զրկուած հետեւեալ թուղթն ապացոյց է Սոնիէրի զիմուռներուն: Այս թուղթը կը կրէ 4 յուլիս 1381 թուականը, եւ զրկուած է Աւիննոնէ:

ԹՈՂՈՂՔ Կղեմէսի Է առ արխեպիսկոպոսն Տարագոնայի(2)

Վերջին աստիճաններս ոչ առանց դառնութեան սրտի լսեցիք՝ հազար-զեւտով մեզի սիրեցեալ որդին ազնուազարմ Սոնիէրիս Սարտեան, կոմսն Կոսիկոսի, թէ քիչ ժամանակ յառաջ Բաբելոնի ամբարշտագոյն սուլտանն մեծ բազմութեամբ Սարակիստաց սասպատակելով մտած է Հայոց թագաւորութեան երկիրներուն մէջ անազորոյն անդթութեամբ, եւ թէ նոյն կողմերուն քաղաքները՝ բերդերն ու գիւղերը սաստիկ կոտորածով քրիստոնէից առած, այրած ու կործանած է. դարձեալ բազմաթիւ քրիստոնեաներ՝ որոնք մերժած էին կաթոլիկեայ հաւատըն ուրանալ՝ զանազան տանջանքներով չարչարած է, երկրագործներն

(1) Martene & Durand, *Amplissima Collectio*, fs. 6, սիւնակ 318. այսպէս կը գրէ Սոնիէրի զիմուռներու մասին, առանց յիշատակելու սակայն Սոնիէրի անունը. « Այս ժամանակները՝ հայ զինուոր մը Բրիտանիայ բազաւորեալն է իշխաններուն կը սրեցար Հայոց Բրիտանիայ բազաւորին, բազաւորին, իրենց զաւակներուն ու մեծամեծներուն՝ եցիպոսի սուլտանին կողմէ գերի բռնուելուն վրայ. եւ Հայոց բազաւորութեան կործանելին ու Յուդասանի բնակչէ զրկուելը կորար. Պեսք է խոսովանիլ, որ այս անձը բազաւորին ազատութեան համար ո՛չ ոսկի, ո՛չ արծար եւ ոչ ո՛ր եւ երեսը կուգէր, այլ մի միայն Բրիտանիայ իշխանութիւններու աշխատանքն ու պարասանքը. Արդ Հոռոմայեցիներու, Ֆրանսացիներու եւ Անգլիացիներու բազաւորներն ու միւս իշխաններէն շատեր նամակներ գրեցին եցիպոսի սուլտանին, խնդրելով (այն (Հայոց) բազաւորին ազատ արձակումը գերութիւնէ, որուն սակ կը նեծէր: »

(2) Բնագիրը տե՛ս գրիս վերջը՝ *Document VI.*

ողջ ողջ մտքով և սրտով ըրած, կրօնաւորներուն և ուրիշ քահանայից ու եկեղեցականաց աչքերն հանած խլած հրաշէկ երկաթներով, և նոյն քահանաներուն լեզուներն՝ որպէս զի Աստուծոյ խօսքը չբարոզեն մոզով ըզգեսան՝ կտրել տուած, ինչպէս նաեւ անոնց չոր մատերն՝ որոնցմով Տէրունական մարմինը կը շօշափէին՝ ծայրակտուր ըրած, և մեր սիրեցեալ որդին Լեւոնեատոս (= Լեւոն վերջին) թագաւորն և սիրելի զուտարն ի Բրիտտո Մարիամ մեծափառ Հայոց թագուհին և վերոյիշեալ կոման (Կոսիկոսի), և ս և սիրեցեալ զուտարն ի Բրիտտո աղնուատոմ տիկինն Փիննա՝ կոմսուհի Կոսիկոսի՝ յիշեալ կոմսին կողակիցը նոյն թագաւորութեան քաղաքաց միոյն մէջ շատ մը ուրիշ հոն գտնուած քրիստոնէից հետ ի միասին գրեթէ ինն ամիս այնքան խիստ կապանքներու մէջ արգիլած ու պահած է որ անոնք սովալուկ ըլլալով՝ ուտելու կը ստիպուէին մուկերն ու ձիերուն կաշիները. վերջապէս ուտեստի պակասութենէն իրենք զիրենք և վերոյսացեալ քաղաքը տեղւոյն ժողովրդեան իսկ հաւանութեամբը նոյն ինքն Սարակի նոսաց ձեռքն առ հարկի ի դերութիւն մասնեցին. իսկ յիշեալ Սարակի նոսք զիրենք այսպէս գերի ըրած և ամէն ունեցածներնէն զրկելով ու մերկացնելով՝ նախ վարեցին տարին երեսուցէմ և անկից Կազրի (= Կահիրէ) ըսուած տեղն, ուր կը բնակէր իրենց սուլտանն. հոն յիշեալ կոման նոյն ինքն թագաւորին՝ թագուհւոյն և կոմսուհւոյն և ուրիշ քրիստոնէից հետ ի միասին հինգ տարւան չափ բանտարգելութիւն կրեց. արդ վերոյիշեալ թագաւորն ու թագուհին և կոմսուհին և միւս քրիստոնէեայք տակաւին հոն գերի պահուած են, և Սարակի նոսք կը զրզեն կը հրապուրեն զիրենք ուրանալ զՅիսուս Բրիտտո Որդին Աստուծոյ. և հաւանական չէ որ կարենան անոնք այնպիսի գերութենէ մը ազատիլ՝ եթէ հաւատացեալք չփութան օգնութեան հասնելու իրենց:

Ինչպէս կերելի, բաւական սխալ տեղեկութիւններ կան այս թղթին մէջ. բայց կարելի է ենթադրել, որ Սոհիէր մասնաւոր նպատակով ստած ըլլայ, — զոր օրինակ՝ իրենց « հինգ տարւան չափ բանտարգելութիւն կրելը » եւն, — որպէս զի Եւրոպայի գութը շարժէ և ազատէ Լեւոնը:

Իսկ թղթին մէջ յիշուած « նոյն թագաւորութեան քաղաքաց մին » է Սիս, և ոչ թէ Կապան, ինչպէս սխալմամբ կրսն եւրոպայի և հայ պատմիչք:

Դարգելի դիմումն ալ՝ Արագոնի թագաւորին մօտ՝ պարտալը չանցաւ ։
 Պետրոս Դ թէեւ նախապէս դժուարութիւններ կը նանէր եւ միայն Յաղ-
 բուրիւն անունը կրող ցովանաւը Դարգելի արամադրութեան տակ կը դնէր,
 այլ եւ այլ ծախքերէ ու նուէրնէրէ խուսափելու համար , բայց երբ Դար-
 գելի զգաց Պետրոսի մերժելուն նպատակն եւ առաջարկեց Արագոնի պետու-
 թեան մէջ գտնուող բոլոր եկեղեցիներու եկամուտն յատկացնել Լեւոնի
 փրկութեան գործին , պապին առջեւ պատասխանատուութիւնն իր վրայ
 առնելով , տեղի տուաւ թագաւորն եւ ո՛չ միայն յանձնարարական թղթեր
 տալով Դարգելի՛ զրկեց իր իշխանութեան տակ գտնուող առաջնորդներու
 եւ մեծամեծներու , որպէս զի անո՛նք ալ իրենց աջակցութիւնը տան Լեւոնի
 ազատութեան համար , այլ եւ Փրանկիսկոս Սակլոզա անունով վաճառա-
 կանի մը հետ — որ առեւտրական գործերու կարգադրութեան համար եզրիպ-
 ատս կերթար Պետրոսի կողմէ — հետեւեալ թուղթը զրկեց սուլտանին ։

Թորք Պետրոսի Դ առ սուլտանն եզրիպտաի(1)

Ես Պետրոս , չնորհին Աստուծոյ , թագաւոր Արագոնի եւն . , առ
 պերճաչուք եւ ամենաճոր իշխան՝ սուլտան Բարեղոնի , ողջոյն եւ
 մաղթանք իր երջանկութեան համար ։

Մեծապէս կը զթանք , պերճաչո՛ւք իշխան , այն ամենուն համար
 որ դերութեան մէջ կը գտնուին ու բանտարկուած են , եւ մարդասիրա-
 կան ողիւով կը կարեկցինք ամէն վշտացեալներու ։ Բայց ինչ որ կը
 վերաբերի թագաւորներու , իշխաններու եւ բարձրաստիճան անձե-
 րու , երբ ըլլան բանտի կամ դերութեան մէջ , ա՛լ աւելի կզգածուինք
 եւ հետեւարար կը մասնակցինք իրենց կրած թշուառութեանց ։

Արդ այս պատճառով , պերճաչո՛ւք իշխան , պատշաճ կը համա-
 րինք եւ բոլոր սրտէ կը բաղձանք ազատութիւնը Հայոց թագաւորին ,
 իր կնոջ՝ թագուհիին ու իր զուակներուն , զորս բանտարկած էք եւ
 որոնք Ձեր իշխանութեան տակ կը գտնուին ։

Այս նպատակով մի քանի անգամներ զրեցինք Ձեր մեծապաշ-
 ծատութեան , որ կրնար գնահատել (մեր դիմումը) ։ Հիմա զալով իշխ-
 տակութեան Փրանկիսկոս Սակլոզայի , որ մեր հաւատարիմ հպատակն
 է եւ վաճառական ու նաւատէր ի Բարչինոնա (= Բարսելոնա) , եւ

(1) Բնագիրը տե՛ս գրիս վերջը՝ Document VII.

զոր այս ևւ ուրիշ գործերու կարգադրութեան համար կը զրկենք Ձեր ներկայութեան, մինչև որ, պերճաշուք իշխան, հաճիք խոստանալ իրեն, թէ երբ մեր զեապանք մեր անձնական թղթերով ներկայանայ Ձեզ՝ մե՛ր սիրուն ևւ պատուին համար ազատ պիտի արձակէք վերո-
 քիչեալ թագաւորն ու թագուհին, իրենց զաւակներովը միասին. ևւ ասով մեծապէս զո՛ն պիտի մնանք ևւ բոլոր սրտէ շնորհապարտ Ձեզ :

Ինչպէս ամէն մարդէ մանաւանդ իշխաններէ կակնկալուի որ կատարեն ինչ բանի որ հաւանին ևւ ինչ բան որ խոստանան, կսպա-
 ուի որ աւելի՛ յօժարութիւնով ու զթասիրութիւնով կատարեն նոյնը նկատմամբ այն անձերուն՝ որոնց բախան ա՛յնպէս բերած է որ պատե-
 րազմի ևւ զինամարտի մէջ ևւ կամ ուրիշ կերպով իրենց ձեռքն ինկած են : Այդ պարագային մէջ իշխաններու ևւ սուլտաններու զթութիւնն ու մեծասիրտութիւնը՝ աւելի՛ կը բարձրացնեն իրենց փառքն ու պատիւը :

Մեր բոլոր սրտով կը խնդրենք, որ ի սէր ևւ ի մեծարան մեր տէր Աստուծոյ, որու հրամանով թագաւորները կիշխեն, ևւ մասնա-
 ւորապէս մեր պատուին համար որ շատ անդամներ զիւցնք Ձեզ ևւ խնդրեցինք, ինչպէս հիմա ալ կը խնդրենք, որպէս զի յիշեալ թագա-
 ւորը, թագուհին, ամբողջ իրենց զաւակներովն ու ստացուածքներովն արձակէք բանտէն ևւ շնորհէք իրենց այն ազատութիւնը զոր ունին իրենց բանտարկութենէն առաջ : Ասով առիթ պիտի ունենաք ծառայե-
 լու Աստուծոյ, միանգամայն արոստովոր հաճոյք պատճառելով ևւ պատիւ ընելով մեզ, որուն՝ ինչպէս նաեւ Ձեր խոստացած բոլոր բա-
 ներուն փոխարէն, լստա՛ն կրնաք ըլլալ, որ նմանօրինակ զէպքերու մէջ մե՛նք ալ նոյնը պիտի ընենք, Ձեր հաճոյքին ևւ պատուին համար ևւ Ձեզ ազացուցանելու համար թէ այս ազատութեան գործը սըր-
 տանց փափագելի է մեզ, կը զլկենք Ձեզ մեր զեապան ևւ սիրելի խորհրդական տապալը՝ Բոնանատ Սապէրա, որ պիտի ներկայացնէ Ձեզ մեր այն նամակը՝ որմէ կատարելապէս պիտի անդկանաք այս խնդրի մասին մեր ունեցած բոլոր զխտաւորութիւնները : Եւ նոյն ան-
 ձին միջոցով մտերմաբար կը զրկենք Ձեզ մեր զոհարեզննելէն մի-
 քանի փոքր նուէրներ, ևւ խանդաղատա՛նքով կը խնդրենք որ հաճիք ընդունիլ սիրով մեր զեապանն ու նուէրներն իբր նշան բարեկամութեան, առանց նայելու ընծային՝ այլ զանոնք Ձեզ նուիրող անձին սիրուն :

Կրնաք կատարելապէս հաւատ ընծայել այն ամենուն որ մեր զեա-
 պանը մեր կողմէն պիտի ըտէ Ձեզ վերոյիշեալ խնդրի մասին, իրեւ թէ մենք ներկայ ըլլալիք, ևւ անիկա՛ մեր յանձնարարութեան վրայ մեզ չափ լաւ կերպով պիտի կարենայ խօսիլ Ձեզ հետ նոյն խնդրին վրայով :

Եւ եթէ Չեզ շահագրգռող ո՛ր եւ է բանի մը մէջ կրնանք օգտակար ըլլալ Չեզ, պերճաշո՛ւք իշխան, կը խնդրենք որ հաճիք զրկ մեզ ամենայն վատահոթեամբ :

Տուեալ ի վանս Պօրլէս-ի, 3-րդ օրն սեպտեմբերի, Տեան մերոյ ծննդեան 1380 թուին :

ՊԵՏՐՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐ

Գուխընքու կալդերոնեան(1), թագաւորին հրամանին համաձայն, զոր հազարդեց աէր Մարտինոս՝ կրտսեր Որզի Նորին արքայաշուք Տէրութեան :

* * *

Այս թուղթը զրկուելէն ճիշտ ամիս մը վերջ Պետրոս նոր համակներով ու նուէրներով եղիպտոս զրկեց իր զեպանը՝ Բոնանատ Սապերա, կեղծելով որ իբր թէ սուլտանն իր հաճութիւնը տուած ըլլայ, ինչ որ՝ որպէս թէ՛ իմացեր էր Փ. Ասկլոզայի տեղեկագրէն (2) : Այս վարպետութիւնները

(1) Արբանի դիւանապետն է սուտես :

(2) Ասիկա իմ ենթադրութիւնն է. բայց ուրիշ կերպով ալ կարելի չե՛ր մեկնել մեկ ամսուան կարճ ժամանակամիջոցին մեջ զրկուած եւ իսր լրացնող երկու քորերը, մին գրուած 1380 սեպտ. 3-ին, ինչպէս տեսնուի, իսկ միւսը նոյն տարուան հոկտ. 3-ին, զոր պիտի տեսնենք : Այն ասեցնենք Աղեմասըրիայէն մինչեւ Կանիքէ երթալ-գալու նամար միայն երեք շաբաթ կը դնէին . իսկ Բարսեւրնայէն մինչեւ Կանիքէ՝ առ նուազն երեք ամսուան նամբայ եր : — Բոնանատ Սապերայի առաջնութեան նշանքներ կը հասնասէ Արագոնի Բոնիֆազի մը, Սուրիսա, հետեւեալ տղերով. « Tambien en esto anno (1377) fue embiado al Soldan de Babilonia vn cauallero Catalan, que se dezia Bonanat Capera, para procurar la libertad del Rey y Reyna de Armenia, y de sus hijos . . . » արիմնի՝ « Նոյնպէս այս տարի (1377) Բարիկոնի տղանին զրկուեցաւ Բոնանատ Սապերա անուով Կասարանցի տապի մը, Հայոց բազում-րին ու բազումիին եւ իրենց գաւազնեւորն ազատութիւն ձեռք բերելու նամար . . . » (Geronymo Curita, *Annales de la corona de Aragon*. Caragoça, 1610, հս. Բ, րդ. 370 ք) : Այսեղ բուսականի սխալ մը կայ, որ պիտէ քերտալ՝ 1380 : Բոնիֆազի մի եւ նոյն տարին կը դնէ նաև Դրիգոր ԺԱ պապին մամը, ինչպէս եւ Աբբասու է-ի գաւազնաւորները, փոխանակ զնկու 1378-ին :

Պեճրոս Կ, քաղաւոր Արագոնի
Pierre IV, roi d'Aragon.

կը բանեցնէր Պեճրոս, որպէս զի քաղաքավարութիւնով մը դրաւ սուլտանն և ազատ արձակել տայ Հայոց թագաւորն ու պարագաները :

Պեճրոս իր լիազօր զեսպանին՝ Բ. Սապէրայի՝ յանձնած էր սուլտանին և հեռուորդներուն տրուելիք նուէրներէն զատ երկու մասնաւոր նամակներ, որոնց մին ուղղուած էր սուլտանին, իսկ մյուսը խնամակալ Բարկուկ ամբրային, որմէ կախում ունէր ամէն բան :

Հակառակ բոլոր խուզարկութիւններու՝ սուլտանին զրկուած նամակին պատճէնը կարելի չեղաւ ձեռք բերել, և սակայն Բարկուկին զրկուածը գտայ, որ հետեւեալն է .

Թուղթ Պեճրոսի Կ առ ամիրայն Բարկուկ (1)

Ես Պեճրոս, շնորհին Աստուծոյ, թագաւոր Արագոնի ևն., առ զերազնիւ և և մեր ամենասիրելին Բարկուկ, պերճաշուք ամիրայ և հզօր իշխան սուլտանին Բարկունի, ողջոյն և անկեղծ սէր :

Կերազնի՛ւ ամիրայ,

Համաձայն սեղեկագրին մեր հաւատարիմ հպատակ Փրանկիսկոս Սակոզայի, որ է վաճառական և նաւատէր Բարսելոնայի մէջ,

(1) Բնագիրը տե՛ս զբիւս վերջը՝ Document VIII : Կանգրուա և ուրիշներ Բարկուկին տրուած almirayl ամպխսնէն կը նետեցնեն, քէ այս անձը « ծովակալ » մըն էր . բայց կը մտնան, որ Ֆրանսերէն amiral բառն իսկ « ծովակալ » չի նշանակիր ամէն տեղ : Մեր հայերէն Ամիրայ բառը շատ լատ կը յարմարի նոս :

և որ թէ՛ Հայոց թագաւորին, թագուհիին ու իրենց զաւակներուն ազատութեան համար ևւ թէ՛ մեր ուրիշ գործերուն համար զրկած էինք սուլտանին, կիմանանք որ սուլտանն հաճած է հաւանութիւն տալ ևւ խոտանալ, թէ երբ մեր զեւզանը մեր յատուկ նամակովն իրեն զրկենք՝ մե՛ր սիրուն ևւ պատուին համար՝ յիշեալ թագաւորն ու թագուհին իրենց զաւակներովը միասին ազատ պիտի արձակէ: Այս արձակման համար մեծ ուրախութիւն կզգանք մեր սրտին մէջ, որովհետեւ կը վստահինք իր խոտումին ևւ ըրած զիջողութեանը, իբր թէ մե՛նք ըրած ըլլայինք, մանաւանդ երբ այդ խոտումը կուգայ իրեն նման իշխանէ ևւ սուլտանէ մը, որուն կը վայելէ պահել իր խոտումն ևւ գործնականապէս կատարել իր հաւանութիւնը, առւած ամէն բան, ևւ որ միշտ բարեսիրութիւնով ու բարեպաշտութիւնով վարուած է անոնց հետ որոնք կա՛մ պատերազմով, կա՛մ զինամարտով ևւ կա՛մ բախտի մէկ ուրիշ բերումովը նուաճուած են իրմէ. ուստի այս պարզաներուն՝ իշխաններու ևւ սուլտաններու կողմէ ցոյց տրուած բարեսիրութիւնն ու խոնարհամտութիւնը շատ գովելի են ևւ անոնք իրենց նպատաւոր իրլլան՝ մեծապէս աւելցնելով իրենց փառքն ու պատիւը: Այս պատճառով վերոյիշեալ սուլտանին զեռ նո՛ր կը զրկենք մեր զեւզանը, այսինքն մեր սիրելի խորհրդական Բոնանաստ Սապէրա սապտըր, որ պիտի ներկայացնէ Ձեզ մեր ներկայ նամակը, ևւ որ այս գործին ևւ մեր զիտաւորութիւններուն կատարելապէս սեղեակ է. նոյնպէս ևւ անոր միջոցով կը զրկենք մեր այն խանգաղատական թղթերը, որոնցմով լիազօրութիւն կուտանք մեր զեւզանին:

Եւ ինչպէս զիտենք, գերազնի՛ւ ամիրայ, որ թէ՛ Ձեր մեծաշուք ազնուականութեան ու բարձր աստիճանին ևւ թէ՛ Ձեր արժանիքին համար — որոնք պատշաճ են մեծ գովեստներով հռչակուելու — մեծ զիրք մը գրուած էք ևւ շատ ազդեցութիւն ունիք սուլտանին քով, ևւ ապա՛քաջ զիտնալով նաեւ Ձեր սէրն ու համարումը գէպի մեր անձն ու մեր արքունի զերդաստանը, — զիտէինք ևւ թէ բարեպաշտական ևւ անոսքինի գործեր ընելու հակամէտ եղած էք, — հաստատ կերպով կը յուսանք, որ այս գործին մէջ բարեջան պիտի գանուիք ևւ պիտի վարուիք նպատաւոր ու համակիր կերպով՝ մեզի բարեկամական մեծ գործ մը ևւ ծառայութիւն մը կատարելով, ինչպէս կը վայելէ ազնիւ մարդու մը որ հակամէտ է բարեպաշտութեան: Կը խնդրենք մեր բուլոր սրտով, որ ՚ի մեծարանս Աստուծոյ ևւ ի պատիւ ևւ ի սէր մե՛ր՝ Ձեր լաւ գտած եղանակովը խորհուրդ տաք սուլտանին, որպէս զի անմիջապէս ազատ արձակէ յիշեալ թագաւորն ու թագուհին, իրենց զա-

ւտիներն ու ընկերները, և վերադարձնէ անոնց ազատութիւնն և ստացուածքը, զոր ունէին իրենց բանասարկութենէն առաջ: Եւ ասով, գերագնի՛ւ ամիրայ, պիտի ծառայէք մեր աէր Աստուծոյ, և մեզ ալ՝ մեծ հաճոյք պիտի պատճառէք և ծառայութիւն մը մասուցած պիտի ըլլաք, որուն համար միշտ երախտապարտ պիտի մնանք Ձեզ և պատրաստ՝ ինչ որ պէտք ըլլայ ընելու Ձեր պատուին և օգտին համար:

Ասկէ զան՝ մեր յիշեալ գեսպանին միջոցով կը զրկենք Ձեզ մեր գահարեղէններէն մի քանի փոքր նուէրներ: Կը խնդրենք որ հաճիք սիրով ընդունիլ այս նուէրները, ո՛չ թէ իրենց նիւթական արժէքին համար՝ այլ Ձեզ զրկող անձին անկեղծ սիրուն համար:

Կրնաք նաեւ կատարելապէս հաւատ ընծայել այն ամենուն որ վերը յիշուած մեր գեսպանը մեր կողմէն պիտի ըսէ Ձեզ, իբր թէ մենք անձա՛մը հաղորդէինք: Եւ հաճեցէք պէտք եղած կերպով գործել, ինչպէս ալ կոչուենք Ձենէ, Հաճեցէք նաեւ մեր նոյն գեսպանը, ինչպէս նաեւ իր ընկերը, մեր պատուին համեմատ մարդասիրաբար և անպտարար յանձնարարել ու մեծարել: Եւ եթէ ուրիշ բան մըն ալ կուզէք, համարձակ կերպով գրեցէք մեզ:

Տուեալ ի վանս Պոլէտի, 3-րդ օրն հոկտեմբերի, Տեան մերոյ ծննդեան 1380 թուին:

ՊԵՏՐՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐ

Վերը գրուած պատճէնն անոնց յաւելուածի կամ յապաւումի գրուեցաւ Բարեւոյնի յիշեալ սուլտանին դեր(1) ամիրայ Բարկուէայի (=Բարկուհի)(1):

* * *

Կերելի թէ այս նամակները գրական արդիւնք մը չունեցան, որովհետեւ կը տեսնենք որ Դարդել այս անգամ ալ դիմած է Կաստիլայի Յովհաննէս Ա թագաւորին (1379—1390):

Այսպէս՝ 1380 նոյեմբ. 29-ին Դարդել պատիւ ունեցաւ ներկայանալու Յովհաննէս Ա-ին, որ կը գտնուէր Մէդինա դէլ Կամպո, և նկարագրելով Հայոց թագաւորին ու պարագաներուն քաջած թշուառութիւնները, աղաչեց

(1) Անուոս մի և նոյն դիւանագիտի է, որ այս ծանօթութիւնը կաւելցրե՛ք թղթին սակ:

զիժալ անոնց վրայ եւ աղատել զերութենէ (1) : Յովհաննէս խոստացաւ իր « Եղբայրակցին » վրկութեան համար ձեռքէն եկածն ընել . բայց անձնական զանազան արկելքներու եւ մանաւանդ Պորտուգալի հետ սրտերազմի բռնուած ըլլալուն պատճառով երկու տարի յետաձգեց : Օր մըն ալ, Գարդելի անվերջ զիմուհներէն զգածուած՝ վերջնապէս կատարեց իր խոստումը . Լեւոնի փրկութեան համար նուիրելով « անօթ մի արծաթեայ , զեզեցիկ յոյժ , պատեալ ոսկեով , բաժակ մի ոսկի հանդերձ կափարջաւ , կառու չորս կարմիրս բարակամանո , երեք հազար մօրթս սկիւռի եւ չորս բազէս » (2) . ասոնցմէ զատ՝ պատգամաւորութիւն մըն ալ կարգեց եւ անոնց երթեւեկի ծախքը վճարելով ճամբայ հանեց : Պատգամաւորներն էին՝ 1) իր զինակիրներէն երեք հոգի , որոնց մէկին անունն էր Ալփոնսո զէ կէլար , 2) Մանուէլ անունով հայազգի սասնուն տապեա մը , որ Լեւոնի փրկութեան համար երկէ՛ երկիր կը պարտէր ու զրամ կը չորթէր , 3) Արագոնի թագաւորին հօրեղայրը Պեարոս Սեղովիացին ; որ Կիպրոսի Պեարոս Ա թագաւորին աներն էր եւ Փրանկիական կրօնաւորներու կարգն ընդունած ըլլալուն՝ Եղբայր Պեսրոս կը կոչուէր , 4) Գարդել քահանան :

Պատգամաւորները Յովհաննէս թագաւորին կողմէ սուլտանին տարուելէք նուէրները (3) , աղաչողական նամակներն ու յանձնարարական թղթերն առած ճամբայ ելան եւ հասան Բարսելոնա , ուր Մանուէլ բաժնուեցաւ խմբէն եւ փախաւ : Այս միջոցին Արագոնի թագաւորը մանաւոր համակողմը կրկին անգամ կը դիմէր սուլտանին , զրկելով մի եւ նոյն զեսպանը՝ Բոնանտա Սապերա , որ յանձն առած էր այս անգամ իր զրդանէն « յօժարակամ ծախել Քլորինս հինգ հարիւր յազատութիւն արգալի , զթացեալ ի վերայ ազխից նորս » (4) : Բ. Սապերա Բարսելոնայի մէջ մնացաւ Յովհաննէս Ա-ի պատգամաւորներուն , եւ 1382 մայիսի 21-ին բոլորը մէկէն

(1) *Cronicas de los reyes de Castilla*, ես. Բ, եր. 135, կրսկ քէ Լեոնի մասնաւոր նախակով իր վիճակը նկարագրած է Յովհաննէս Ա-ից եւ անկէ դարման խնդրած :

(2) Գարդել , եր. 176 :

(3) Վերջ լիւծած *Cronicas de los reyes de Castilla* կրսկ , քէ սուլտանը Լեւոնի փրկութեան համար պահանջած եր' ի մէջ այլոց՝ իր երկրին մէջ չգտնուած զարդեր , ինչպէս՝ ծիրանի չախայ , բազէ , ընձուղս , միսրազոցի խկական ակուցէ , եւ ասոնց նման բաներ : Յովհաննէս Ա սուլտանի բոլոր պատգամներն ալ դրկեց (Անդ) :

(4) Գարդել , եր. 171 :

Նաև նստելով Երեք ամիս ծովային սաժանելի ճամբորդութենէ մը ետքը ժամանեցին Աղեքսանդրիա (14 օգոստ.), և անկէ ալ հասան Կահիրէ(1) :

Պատգամաւորները Կահիրէ հասնելէն մի քանի օր վերջը ներկայացան Բարկուկի և յանձնեցին իրենց թագաւորներէն բերած թղթերն ու նուէրները : Եւ որովհետև մանուկ թագաւորը մեռած և անոր յաջորդած էր աւելի փոքր եղբայրը՝ Հաջի, 1382—1383, որ բոլորովին Բարկուկի արամադրութեան տակ էր (2), մասնաւոր ժամադրութեամբ մը միասին ներկայացան սուլտանին, և խօսք առին որ ուշադրութեան պիտի առնուի իրենց խնդիրը :

Վերջապէ՛ս հնչած էր Լեւոնի փրկութեան ժամը :

1383 սեպտ. 30-ին Բարկուկ իր ներկայութեան հրաւիրելով Արագոնի

(1) Բոնանաս Սապերայի կրկին անգամ ղրկուելուն յիշատակաբիւրն չեմ գտած թէ մը, բայց կենթագրեմ որ այսպէս եղած պիտի ըլլայ : Վասն զի Գարդիլ (եր. 180) բացարձակ կերպով կրուք քէ Բ. Սապերա իրենց խմբին միացած և միասին նամբորդած է Բարսելոնայէն մինչև Կանիքէ : մինչդեռ վերը (եր. 68) յառաջ բերուած 3 հոկտ. 1380 քուակիր վաւերագրէն զիտեմք, որ Բ. Սապերա նոյն քուականին զացած է Եգիպտոս : Ուրեմն երկու անգամ նամբորդած է Սապերա :

Այս ենթադրութիւնս կը հաստատի նաև անով, որ Գարդիլ մի քանի անգամներ կը կրկնէ քէ Բ. Սապերա ձեռները դասակ' առանց ո' և է ընծայի ներկայացաւ սուլտանին և ղիտադութիւն կրեց Բարկուկէն : Նոյն բանը կրուք նաև *Cronicas de los reyes de Castilla*, հս. Բ, եր. 135, նեխեալ բառերով : « Արագոնի ղեսպանները սուլտանին ընծայելու նամար գոնարեղեկներ չունեին, այլ միայն իրենց ի ներագիրք » : Բայց վերը մեջբերուած երկու վաւերագրերն ալ առանց հակասակը կը հաստատեն, յայտնապէս յիշելով որ Արագոնի քագաւորն իր ղեսպաններուն ձեռնովը սուլտանին և Բարկուկին կը ղրկէ իր « գոնարեղեկներէն մի քանի փոքր նուէրներ » : Արդ' կա'մ վաւերագրեր կեղծ են, և կամ Գարդիլ ու Կասիլլայի ժամանակագիրքը սխալուս, Էրէ Բ. Սապերա երկու անգամ չէ զացած Եգիպտոս, — Երկրորդին՝ իրապէս սարապ ձեռներով, առանց ընծայի :

(2) Հաջի վեց տարեկան էր երբ յաջորդեց իր եղբորը : Բարկուկ, օգտուելով առիթէն, ճանուր առիտ վերջը ստաբիլեց Մամլուկներու առաջին հարսութիւնը, սուլտանն անտուեց և ինք բարձրացաւ գահը (1383—1389), ճիւղնելով Մամլուկներու երկրորդ հարսութիւնը : Գարդիլ կը սխալի երբ կրուք (եր. 185), քէ « սպանին գաւլաւան և բազմեցուցին ի սեղի նորա գմեծ իբրանն Բարկուկ »

ու կատարյալի պատգամաւորներն « եւ զթագաւորն Հայոց, ազուցեալ նմա հանդերձս ոսկհուռս արտակիրահալս կնդմնեաւ » (1), երկրորդիլ առաւ իրենց խնդիրը : Երբ պատգամաւորներն հրապարակով կրկնեցին իրենց առաքելութեան պատճառը, պաղատանօք խնդրելով Լեւոնի ազատութիւնը, Բարկուկ յանուն սուլտանի ազատ արձակեց Լեւոնն եւ յանձնեց անոնց, որոնք Լեւոնի հետ միասին անհուն կերպով շնորհակալ եղան սուլտանէն եւ Բարկուկէն, միանգամայն յայանելով իրենց կրօնապաշտութիւնը :

1375 ապրիլ 16-էն մինչև 1382 սեպտ. 30, եօթն երկար տարիներ զերութեան եւ բերդարգելութեան դատապարտուած վերջին թագաւորն Հայոց ազատ շունչ կը շնչէր այլ եւս . . .

ԺԲ

Լեւոնի ազատութենէն մինչև Ապանիա հասնիլը

Լեւոն իր ազատութիւնը ձեռք բերելէ ետքը բնական էր որ ա՛լ վայրկեան մը իսկ չկենար հոն, սուլտաններու երկրին մէջ . ուստի՝ սուլտանին անձնական գետանաւովը, որ յատկապէս սարքուած պատրաստուած էր իրեն համար, վերը յիշուած պատգամաւորներու եւ իր մարդոց ընկերակցութեամբ հապճեպով ճամբայ ելաւ, եւ 1382 հոկտ. 7-ին Աղեքսանդրիա հասաւ, ուր նոյն օրն իսկ նաւ մը վարձեց(2) եւ շուտ մը հեռացաւ Եգիպտոսի ափերէն :

(1) Գաղթիլ, Եր. 183, ուր սրբագրելի է « կնդմնեաւ » :

(2) *Cronicas de los reyes de Castilla* (նս. Բ, Եր. 136) Գաղթիլի նկարագրութեան (Եր. 184) հակառակ՝ կրտս րէ Լեւոն զինք ազատելու եկող պատգամաւորներուն հարց նետելով անոնց հետ միասին ուղիակի Աւինոն գնաց. « E vinose en aquella galea en que los Mensageros iban. »

Լեւոն իրաւունք ունէր շտապելու : Կարծես թէ կը դռնադէպ իր զլխուն գալիքը : Սուլտանն ու աւագոսին զղջացած էին Լեւոնի ազատութիւն չտրսնելուն՝ վախճալով որ չըլլայ թէ Լեւոն քրիստոնեայ թագաւորներու օգնութեամբ վրէժ լուծէ իրենցմէ . բայց չատ ուշ էր . հակառակ իրենց ձեռք առած միջոցներուն՝ Լեւոն զիչերանց փախած էր Աղեքսանդրիայէն :

Լեւոնի խումբն երկու շաբաթ նաւարկելէ ետքը վերջապէս մտաւ Հոռոսի նաւահանգիստը , եւ ելաւ ցամաք (21 հոկտ.) , ուր Լեւոն մեծ ուրախութիւն զգաց՝ դանելով Զապէլ իշխանուհին , որ իր հօրեղբոր Գուլաստի ազնիւն էր :

Հոռոսի կառավարիչը՝ Յովհաննէս Կորսինի , որ Բիւզանդիոնի կայսր Յովհաննէս Կանակուղէնէն (1341—1354) « Հայաստանի Մեծ Սննեշալ » տիրոջն ստացած էր (1) , մեծամեծ պատիւներով ընդունեց եւ հիւրընկալեց Լեւոնը :

Լեւոն՝ Հոռոսի մէջ իմանալով Կիպրոսի Պետրոս Բ թագաւորին մահը , փախազեցաւ անցնիլ Կիպրոս եւ տէր դառնալ իրեն մնացած ժառանգութեան . բայց ո՛չ մէկ նաւատէր չհամարձակեցաւ յանձն առնել երթալ Կիպրոս , վախճալով Գենուացիներէ , որոնք տիրապետած էին ամբողջ կղզին :

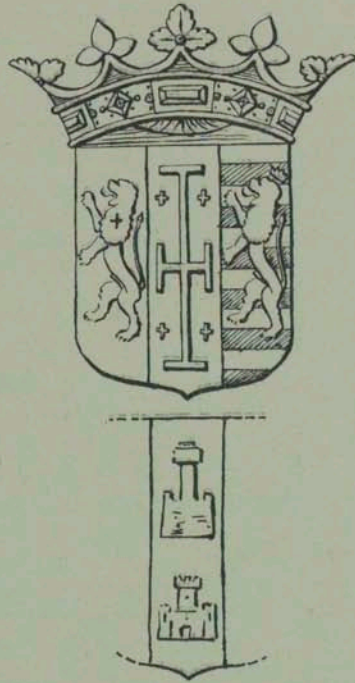
Այս անյաջողութենէ ետքը Լեւոն որոշեց երթալ Եւրոպա , պապին ու պետութիւններու օգնութեամբ կա՛մ Կիպրոսն առնելու եւ կա՛մ Հայաստանի թագաւորութիւնը վերստին ձեռք բերելու համար : Արդ նոյն տարւան նոյեմբերի 21-ին Լեւոն՝ հեռն ունենալով Յովհաննէս Կորսինին , Արագոնի եւ Կաստիլյայի թագաւորներուն պատգամաւորներն եւ ուրիշ

(1) Յովհաննէս Կորսինի՝ Հոռոսի զինուորական կոնստորնետ կարգին կը պատկանէր եւ եղբայրն էր Փլորենիայի կարգինպ Պետրոս Կորսինի : Ժամանակ մը Յովհաննէս Կանակուղէնի մօտ իր կարգին դիտպանութեան կոչուելով՝ կայրեն ստացաւ « Հայաստանի Մեծ Սննեշալ » տիտղոսը . իսկ 1380-ին Հոռոսի կառավարիչ անուանուեցաւ եւ միանգամայն հասկնկալ Եւրասիական Ս. Յովհաննէս Հիւրանցիին , ինչպէս կրուէ 1879-ի *Annuario della nobiltà Italiana* արեւցոյցը , եր. 173, սպ. Pisa 1878. — « Giovanni dello stesso secolo che fu Cav. di Rodi, Ambasciatore del suo Ordine all'Imp. Giovanni Cantacuzeno da cui fu fatto Gran Siniscalco del regno di Armenia, e nel 1380 fu nominato Governatore dell'is. di Rodi e Comendatario dell'Ospitale maggiore di S. Giovanni in Gerusalemme. »

ընկերներ , ճամբայ ելաւ Հոսդր-
սէն , Գեկտեմբերի 12-ին հասաւ
Վենետիկ , ուր մեծ շքով ընդուն-
ուեցաւ :

Վենետիկ մէջ Լեւոնի անա-
ջին գործն եղաւ անշուշտ կրթալ
համբարել իր կրէյ կղզոր՝ Պե-
մունդի գերեզմանը . իսկ ետքէն՝
հարկ եղած զիմումներն ըրաւ
Կիպրոսի արքանալու համար . բայց
հոս ալ մերժումի հանդիպեցաւ :
Սակայն առանց յուսահատելու իր
ճամբան չարունակեց Լեւոն , եւ
անցնելով Պատաւիոնի ու Վերո-
նայի գաւառներուն մէջէն՝ Միլա-
նո-Տարինյի վրայով Աւինեոն
մտաւ , առանց Հոսոմ հանդիպե-
լու(1) , ուր նստած էր ժամանա-
կին պապն Ուրբանոս 2 (1378—
1389) :

Վենետիկէն մինչեւ Աւինեոն
արքայալայել ցոյցերու առար-
կայ դարձաւ Լեւոն , ինչու որ զա-
հազուրկ թագաւորը՝ քրիստոնէ-
ութեան պաշտպան եւ անոր զոհը
նկատուած էր ամէն տեղ :

Լեւոն Ե ի զինանշանները
Les armoiries de Léon V.

(1) Եկեղեցական մեծ արեգիւրն Rainaldi կրսէ , թէ Լեւոն գերաբնէ
ազատելէն ետք Ղուծի Ուրբանոս պապին զիմեց իր բազաւորութիւնը նորէն
ծնոթ բերելու համար . եւ թէ պապն ալ Լեւոնի խնդիրքը բխտոնեայ բազա-
ւորներու ուսարութեանը յանձնեց . — «Sultani vero servitute liberatus Leo
Armeniae Rex per haec tempora ad Urbanum opem ad regnum ex in-
fidelium tyrannide vindicandum petiturus accessit, benigneque ab
eo exceptus ad principes christianos dimissus est, ut dissidentes
ipso conciliaret, quid vero egerit » . (Annales ecclesiastici, ֆս. 19.)

Աւինեոնի հակաթոռ պապը Կղեմէս է, որ Լեւոնի փրկութեան համար աշխատած էր եւ մեծապէս կը զիջար անոր վրայ, լսելով Լեւոնի Աւինեոն մտենալը՝ հրամայեց թափօր կազմել եւ մեծ հանդէսով ընդունիլ տարաբախտ թագաւորը: Երկու հազարի մօտ մարդիկ Լեւոնը զիմաւորելով բերին հասուցին մինչեւ պապական պալատը, որ Կղեմէս է: « Ընկալաւ զնա առաքաչուք հանդիսիւ եւ սիրով մտերմութեան »: Նոյն օրը պապը զրամական կարեւոր նուէր մը տուաւ Լեւոնի, որպէս զի Լեւոն կարենայ Հայաստան դառնալ եւ սիրանալ իր երկրին: Պապը՝ այս նուէրէն զատ՝ քրիստոնեայ եւ ազնուական թագաւորներու յատկացուած Ոսկեղէն վարդ պատուանշանոյն ալ պատուեց Լեւոնը (1 մարտ 1383) (1):

եր. 472): Նոր պատմիչներն — որոնցէկ նորագոյնն է Felgères, որ քեւ ոգտած է Գարդիկ — Rainaldi-ի նետելով մի եւ նոյն կարծիք կը քայնեն: Բայց սխալ է նոյն եկեղեցական տարեգրին տուած այս տեղեկութիւնը. վասն զի Գարդիկ (եր. 187 եւ 188) բացարձակ կերպով կըսէ, քէ Լեւոն դեռ Վենետիկ գտնուած միջոցին մերձեց Ուրբանոսի ներկայացուցիչներուն կողմէ իրեն առաջարկուած ամեն ձեռնտուրիւն, չոտիպուելու համար Հռոմի պապն իբրեւ օրինաւոր պապ ճանչնալու: *Petit Thalamus* անուով ժամօք Մոնպելիէի ժամանակագրութիւնն ալ կըսէ (եր. 406), քէ Լեւոն զերուքէն դարձին նախ Հռոմու եւ յետ Աւինեոն գազած է. «Vengut en Rodas e puoys en Avinion»: Ասով կը ներուի նաեւ Գիւլօրիէի (*Rec. Cr.* եր. 723) այն սխալ կարծիքը քէ Լեւոն Հռոմու այցելելէ առաջ երուսաղիմ ուխտի գնաց իր կնոջ՝ « Մարիամ քաղուսիին եւ Փիննա աղջկան հետ » (!), եւ անկէ ալ Կիպրոս անցաւ: Լեւոն չէր կրնար Ուրբանոսի յարիլ անո՛ր համար որ՝ իր գլխաւոր պաշտպանները — Յրանալի եւ Սպանիայի թագաւորներն ու Գարդիկ քանանան — Կղեմէսի կուսակից էին:

(1) Պապին կողմէ Լեւոնի ընծայուած այս պատուանշանին վերաբերեալ արձանագրութիւն մը կայ Աւինեոնի պապական պալատի Արձանագրութեանց Տուժարին մէջ (*Regest.* 356, թղ. 151), որ հիմա Վասիլկանի զիւանստանը կը գտնուի: Այս արձանագրութիւնն ո՛չ միայն կը նշանակէ *Ոսկեղէն վարդ*ին Լեւոնի տրուած օրը, այլ եւ Վարդը բանալ արհեստաւորին անունը, գործածուած ոսկիին տեսակն ու կերպը, ինչպէս նաեւ պապին զանձնաւանդին կողմէ վճարուած գումարին քանակը, Անտալիա այս արձանագրութիւնը. « 1383 p. յունիսի 2. — Այսօր ծախուեալ մէջ արձանագրուեցաւ անցած փետրուարի 26-ին Սիեմնացի արծարիչ վարպետ Յովնանէս Բարթոլիին արդէն վճարուած գումարը՝ ոսկեղէն Վարդի (շինուրեան) համար գործածուած 1 մարկ, 3 ունկի եւ 18 դենար՝ 20

Մարտի 4-ին Հայոց թագաւորն հրածեչա անելով Աւիննոնի պապէն՝ Մոնպելիէի վրայով անցաւ եւ մտաւ Սպանիա, Արագոնի եւ Կատալոյայի թագաւորներուն յայանելու համար իր երախտագիտութիւնն ու չնորհակալէքը (1) :

վերահաց ոսկիի փոխարէն : Գասաւորին կիրակին այս վարդը տուեցաւ տէր պապին առ տէր թագաւորն Հայոց . . . » : *Բանասէր* հանդէսիս մէջ (Ա տարի, եր. 131) հայերէնագէտ Ա. Կարբիէր՝ իր այս մտայն գրած յօդուածը ա՛յսպէս կը վերջացնէ .

« Արդ՝ ի՞նչ եղաւ Հայոց վերջին թագաւորին ընծայուած այս ոսկեղէն վարդն Արդեօֆ բոլորովին անհետացա՞ւ. կրնա՞նք յուսալ քէ բախտացի մը մէջէն եւ կամ անծանօթ հաւաքածոյէ մը երեսան պիտի ելնէ օր մը : Աւա՛ղ, բարդը մեր ձեռքէն խլած է զայն, եւ վերջին տեսնելու յոյս ալ չէ ձգած : Անոր վրայ երբեք չի խօսուիր այն բոլոր յիշատակարանաց մէջ՝ որոնք գրուած են Լեւոնի Ավիննոնէն անցնելէն յետոյ : Իւր կտակն ալ կը լռէ : այս մտայն : « Պատահական վարդն » հետեւած պիտի ըլլայ իր բազմաթիւ հոյերուն շաղիին, եւ, դրամական նեղութեան օր մը, հնչուն կամ ընթացիկ դրամի վերածուած պիտի ըլլայ դժբաղդաբար : » (Անդ, եր. 140) :

(1) Գարդել (եր. 189) կրտէ, քէ Լեւոն « Մայիսի » 4-ին մեկնեցաւ Աւիննոնէն . բայց վերը յիշուած Մոնպելիէի ժամանակագրութիւնը *Petit Thalamus* (եր. 406) հակառակը կը հաստատէ, Լեւոնի Մոնպելիէի ժամանումն արձանագրելով *Wars* ամսի 7-ին եւ ամիկէ մեկնումը՝ նոյն ամսի 20-ին, երկու շաբթի օրը. « Item, a quel an (1382), lo rey dErminia lo qual avia combatut am lo Sudan de Babilonia et era estat pres e sa molher e sa molher e sos enfans e tot son realme, e pueys sa molher e sos enfans eron mort en la preyso, et el era estat delievrat per lo Soldan a la requesta del rey dAragon, e daqui sen era vengut en Rodas e puoys en Avinhon, lo VII jorn de mars (1383) venc a Montpellier, e puoys lo dilus martin que era XX jorns del dich mes, partit de Montpellier e sen anet en Cathaloncha en ver lo dich rey dAragon. »

ԺԳ

Լեւոն ի Սպանիա

Sulnicshir Մարրիդի, Վիլլարեալի եւ Անդուխարի

Լեւոն երբ հասաւ Արագոն (1383 ապրիլ), թագաւորը (Պեարոս Դ), թագուհին, Ղերոնայի զուգան ու դքսուհին եւ իրենց որդին, նոյնպէս եւ պետական պաշտօնատարներ ու ժողովրդի անթիւ անհամար բազմութիւն մը թափօր կազմելով դիմաւորեցին Հայոց թշուառ թագաւորն ու հետեւորդները, ընծայելով շատ մը պարգեւներ: Իսկ Պեարոս Դ տարեկան թուշակ մը յատկացուց Լեւոնի, որ կոտանար մինչեւ իր մահը(1):

Արագոնէն անցաւ Կաստիլյա, ուր աւելի մեծ ընդունելութիւն կստացաւ իրեն:

Յովհաննէս Ա. որ Պորտուգալի թագաւորին ազջկան հետ ամուսնանալու համար Բաղախոզ կը գտնուէր եւ հարսնիքը պիտի կատարուէր նոյն տարւան մայիսի 12-ին, երբ Լեւոնի Կաստիլյա մտնելն իմացաւ՝ պատգամաւորութիւն մը գրկեց, փառաւոր եւ արժանավայել կերպով Բաղախոզ ատանորդելու համար Հայոց թագաւորը, միանգամայն յայտարարելով որ հարսանեկան հանդէսը կատարելու համար պիտի սպասէ Լեւոնի ժամանե-

(2) Այս մասին պատմիչները բացարձակ լուրջիւն կը պահեն. բայց Լեւոն իր կսակին մեջ (ՏԵ՛Ս զԼ. ԺԸ) յայննապէս կը յիշէ:

լուսն Լեւոն Կասախյայի թագաւորին հեծեալներուն հետ մրացած՝ կշտապէր հասնիլ որչաժում օրը. բայց չորս օր ուշացաւ, և հաղիւ մայիսի 16-ին հասաւ Բաղախոզի սահմանները, Յովհաննէս լսելով Լեւոնի մտեհալը՝ շուտ մը պատրաստուեցաւ. և քաղաքէն դուրս մէկ փարսախ ճամբայ ընդ առաջ գնաց Լեւոնը զմեաւորելու համար. Թագաւորին կընկերանային պապին կարգինալ նուիրակը, բազմաթիւ արքեպիսկոպոսներ ու եպիսկոպոսներ, նաւարրայի թագաւորագուն իշխանն և այլ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ. Լեւոն երբ տեսաւ արքայական թափօրին իր կողմ գալը՝ քովիններուն հարցուց թէ ո՞րն է թագաւորը. անոնք ալ ցոյց տուին Յովհաննէս Աւր, որ Հայոց թագաւորը պատուելու համար թուրը բարձր բռնած կատաճնորդէր անպէն թափօրը, Լեւոն զգածուած՝ անմիջապէս վար ցատեց իր ջորիէն, ծնրազրեց գետինը, և իր զլխարկն ու փակեղն հանեց(1), ինչպէս խոնարհութեան և երախտագիտութեան Յովհաննէս՝ լինչպէս նաեւ իր հետեւորդները՝ Լեւոնի այս ցոյցին վրայ վայրկեանապէս վար իջան իրենց ջորիներէն, և թագաւորը գնաց վեր վերցուց Լեւոնը, որ հետեւեալ բաւերով յայտնեց իր զգացումները. «Տէ՛ր, ե՛ս եւ պարտաւոր Ձեր Արքայական Վեհափառութեան աջիւ մեծարանք ընելու. վասն զի Ձե՛զ ևս Ձեր բարութեան է որ կը պարտիմ ազատութիւնս այն խիտա ևս. դժնդակ բանակէ՛ որուն մէջ կը զըտնուէի(2)» Այս խօսքին վրայ Յովհաննէս զրկեց համարուեց Լեւոնն և բարկաւատ մաղթեց՝ ջանալով ամօքել դժբախտ Լեւոնի ցաւերը. Իսկ Յովհաննէսի կողմէ Լեւոնի փրկութեան համար Կահիրէ գացող և Լեւոնն ազատելով անոր ընկերակցութեամբ վերագարձող պատգամաւորները՝ Եղիպտոսի սուլտանին և Բարկուկ ամիրային հետեւեալ երկու պատասխանագրերն յանձնեցին Կասախյայի թագաւորին(3) :

(1) Սպսմերէն բնագիրն է՝ « é tirose el sombrero e el capirote de la cabeza. » (*Cronicas de los reyes de Castilla*, Բ. Բ, Լ. 168) : Ես պստիլ բնագրին հուսուարիմ մնալու համար « փակել » բարգամանցի սպսմերէն capirote բառը, որ կը նշանակէ տեսիլ մը սրջաւոր կնգուղ, որ միջին դարու մէջ գլխարկի տղ կը ծառայէր : Բաւն բառը պիտի ըլլայ « փարթոց » = prof. սարճ, չարճա, ինչ որ կը տեսնուի Լեւոնի պատկերին մէջ, տե՛ս գրքիս Լ. 37 : Աւելի բնագրնայի տղեկաբան համար զիմիլ գրքիս գլ. ԻԷ :

(2) *Cron. rey. Cast.*, Բ. Բ, Լ. 168. Այստեղ « բաւս » բառով պիտի է հասկնալ տեւուտէ՝ « բերդարգելութիւն », բանի որ տեսնուի (Լ. 58, ծան. 2) քի Լեւոն բանտի մէջ չէր այլ գերութեան և բերդարգելութեան մէջ :

(3) Զարմանալի է, որ Կասախյայի թագաւորին կողմէ Եգիպտոսի սպա-

Պատասխան Եգիպտոսի սուլթանին սու Յովհաննէս Ա,
քաղաւոր Կասիլլայի⁽¹⁾

Թագաւոր ամենահզօր, արքայ արդարադատ, իշխան քաջատուն, արդարակորով, աշխարհակալ, կրօնատէր, պաշտպանող եւ շնորհածիր յազթող, բարելուիչ աշխարհի եւ տարածող հաւատոյ, թագաւոր Մարիտանիայի եւ Մարիտանացոց, բոլոր երկիրներու մէջ արդարութիւն վնտող, նախատուածներու միտթարիչ, թշնամանողներու՝ հերետիկոսներու եւ անհաւատներու ջախջախիչ, երկիրներու՝ թագաւորութիւններու եւ կլիմաներու նուաճող, Արսրաց, Լատինաց եւ Թուրքաց իշխանութեանց ժառանգորդ, ժամանակեւ Ազեքանդրը, քաջ պատերազմիկ, հաւատքի վերաբերեալ խօսքերու հուաքիչ, երկրեւ վրայ հովանի Աստուծոյ, Անոր օրէնքներուն ու պատուիրաններուն պահպան, ուխտաւորներու եւ ուխտազնացութիւններու պաշտպան, երկու սուրբ առնելու⁽²⁾ ծառայ, թագաւորաց եւ կայսերաց պետ, զովեւ թագաւոր հաւատացելոց, Արուլանայէ Հաջի (= Հաջի-իրն-Շարան, 1382-83), որդի կրօնապետի, մեծազարմ թագաւորի, պաշտպանի աշխարհի եւ հաւատոյ. Աբուլնասէհէտէ Հուսով (= Ալի-իրն-Շարան, 1377-82), որդի պարկեշտ՝ աշխարհի ու հաւատքի վեհապան թագաւորին. Արուլմահիրի Հուսայնէ (= Շարան-իրն-Հուսէյն, 1363-77), որդի հաւատքի եւ աշխարհի պաշտպան թագաւորին. Մահոմազ (= Մոհամէդ-իրն-Հաջի, 1361-63), որդի Ալմանուր թագաւորի՝ սուսերին աշխարհի եւ հաւատոյ. Աստուած անոր թագաւորութիւնը պահպանէ եւ պաշտպանէ իր հպատակները, իր խորհրդականներն ու իր ասպետները:

նին ղրկուած բղերուն օրինակները շիան մեջտեղ, իեւ՝ պէտք եմ խոստովանիլ՝ սպանիական մասենադարաններն անամբ խուզարկելու բարեբախտաբեր չունեցայ դեռ, երբ օր մը խուզարկուիմ այդ մասենադարանները՝ կը յուսամ որ մեր պատմութեան նկատմամբ շատ բան գտնուի անոց մէջ:

(1) Այս ու յաջորդ պատմութեանն աւարտէրէն բնագիրները յայտնուած չեն մինչեւ հիմա, բայց բերես օր մը գտնուիմ. իսկ առ այժմ կօցտւիմ մեծ անոց սպաներէն բարգմանութիւններէն, որոնք մի քանի տեղ հրատարակուած են, մանաւանդ *Cronicas de los reyes de Castilla*-ի մէջ, նս. Բ, Էր. 169: Աստ սպաներէն բնագիրը տես գրիս վերջը՝ Document IX.

(2) Անուոս Մեհեթի եւ Մեդիեթի կակնարկ:

Աստուած աւելցնէ անձին վեհօթիւնը մեծ՝ պատուարժան՝ զով-
 եալ՝ յարդի՝ քաջասիրտ թագաւորին եւ ասպետին փառաց . առիւծն
 Յովհաննէս, պաշտպան՝ քրիստոնէութեան, պարծանք՝ Յիսուսի հեռե-
 ւորաց, պսակ՝ Քրիստոսի օրինաց, պաշտպան՝ թշնամեաց օրդիներուն,
 հաստատող՝ խաչապաշտից, ստեղծիչ՝ ասպետաց, փայլ՝ աշնուտոտմից
 եւ թագակրաց, բարեկամ՝ թագաւորաց եւ կայսերաց, աէր՝ կասախյ-
 յայի եւ այլ յարակից իշխանութեանց ու քաղաքաց զօրս կը կտա-
 վարէ, եւ ասնուտիրութեանց՝ օրոնցմէ հարկ կտանայ . Աստուած
 անոր վրայէն չվերցնէ իր սէրը, եւ աւելցնէ անոր ազնուականութիւնը,
 ինչ որ մեր համեստ շնորհափայլութիւնը կը փախաղի, որուն մէջ անի-
 կայ զէպի իր նպատակն յառաջացած՝ զօրաւից եւ ընդունելութիւն
 գտած է . եւ իր պատուիրակները, հրամաններն ու նուէրները՝ սէրէ
 յառաջ եկած երախտապիտութեան արժանի դատուեցան . եւ մեր ըն-
 զունելութիւնը անդի ունեցաւ իր խնդրանքին հնազանդելու համար .
 եւ պարտինք յայտնի Ձեր երանեալ իմաստութեան, թէ Ձեր նամակ-
 ները մեզ հասան՝ ձեռամբ Ձեր աշնիւ ծառաներուն ու Ձեր յարգելի
 սուրճանդակներուն (զորս Աստուած բարձրացնէ) : Մեզ կը պատուէք
 այդ նամակներով, օրոնցմէ կիմանանք Ձեր սէրը, բարեկամութիւնն
 ու բարեհաճութիւնը, նոյնպէս եւ Ձեր պատուիրակներուն զրկուելուն
 պատճառը՝ Հայոց թագաւորին, թագուհիին, իրենց մարդիկներուն ու
 ծառաներուն խնդրին համար, եւ իր կոչումը մեր առաքիլնական շնոր-
 հին : եւ Ձեր անձնական փախաղը կատարելու համար, — որով կը
 խնդրէք Հայոց թագաւորին, թագուհիին, իրենց զաւակներուն ու ծա-
 աններուն ազատութիւնը, — մենք՝ Ձեր փախաղն իմացած ժամուն
 իսկ՝ սիրով կը հաւանինք Ձեր անձնական խնդրանքին, եւ ինչպէս օր
 կերեւի, մեր հրամանները գործադրուեցան Ձեզ ազատելու համար Ձեր
 մտամուքներին ու հոգերէն . ինչու օր հրամայեցինք ազատ արձակել՝
 Ձեր անձնական փախաղը կատարելու համար : եւ կը փախաղինք որ
 այս րանն իմանաք եւ շարունակէք Ձեր սկսած սէրը, բարեկամու-
 թիւնն ու մարդասիրութիւնը, եւ թէ իմացնէք մեզ Ձեր հարը-
 տութեան, Ձեր գոհարեղէններուն եւ Ձեր ընծաներուն բազմանալուն
 լուրը :

Արդ՝ այս բոլորը գիտնաք : Եւ Աստուած տայ Ձեզ լուսազոյն
 կեանք մը՝ Ձեր արժանիքին ու շնորհքին համար : Ամենակարողն եւ
 բարձրեալն Աստուած թող այսպէս կամենայ :

Ի քսանմէկերորդ օրն Բաջար պարզ ամսոյ , ի թուին Արարաց
Խօթհարիւր ութսունչորս տարւոյն(1) :

Պատասխան Բարկով ամիրայի
սու քազարուն Կասիլլայի Յովհաննէս Ա(2)

Պովհայն Աստուած երկարէ՛ կեանք մե՛ծ՝ յարգելի՛ ազնուատուն՝մ՝
արի՛ դարձր՝ անկեղծ՝ փաստաբանեալ՝ փասաց ասպեա՛ քաջ առի՛ւ՝ հզօր
Յովհաննէսի , զիսնականն իր մարդոց մէջ , արգարահասն իր ժողո-
վրդոց մէջ , պատին Քրիստոսի օրինաց , պսակն քրիստոնէութեան ,
պաշտպանն իսապաղատեց(3) , բարեկամն թագաւորաց եւ կայսերաց .
թող իր վիճակը զօլուի , առողջութիւնը պահպանուի , եւ հաճոյքը
նորոգուի : Այս գրութիւնն հասնի անոր՝ որ իր ընդգրկած կրօնին կը
հետեւի եւ կը վախճայ վերջին դատաստանի օրւան մօտենալէն :

Պատշաճ է յայտնել իր իմաստութեան , թէ իր նամակներն հասան
մեզ ձեռամբ իր հաւատարիմ պատուիրակներուն (զորս Աստուած բարձ-
րացնէ) : Այդ նամակներուն մէջ թագաւորը՝ Հայաստանի նախկին իշ-
խանին , թագուհիին ու իրենց զաւակներուն կողմէ կը յայտնէր , թէ
Հայաստանի իշխանին ազատութիւնը կը ցանկայ , որ պիտի ուղջունուի
չնորհակայութեամբ . կը խնդրէր նաեւ բարձրաստիճան եւ հաւատա-
րիմ անձնաւորութիւններէն , որպէս զի Հայաստանի յիշեալ իշխանին ,
թագուհիին ու իրենց զաւակներուն ազատութիւնը չնորհուի իրեն .
նոյնպէս եւ կուզէր որ իր պատուիրակներուն՝ այն անձնաւորութեանց
— որոնց պատին Աստուած աւելցնէ — ներկայանալն իմաց տրուի
իրեն իր զեպանին միջոցով . եւ վերջապէս իր խնդրած չնորհին յաջո-

(1) Կասիլլայի քազարներու ժամանակագրութիւնը հրատարակելով
այս նամակը՝ ժանօրութեան մը մէջ կաւելցնէ , թէ արաբական բուականը կը
նամտպատասխանէ Քրիստոսի 29 սեպտ. 1382 թուին :

(2) Սպաներէն բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document X : Վերը յիշուած
ժամանակագրութիւնը (հս. Բ, եր. 171) կրսէ , թէ այս նամակը գրկուած է
տուրքմէն Ամիրայի անուամբ մեկ մտերիմէն . իսկ ժանօրութեան մէջ ալ կա-
ւելցնէ , թէ այս անունը տպագրութիւններու մէջ եղած է Ամիրաբլէ , զոր կը
սրբագրէ՝ Ամիր Ալի Բօս իս՝ ատոնց բոլորն ալ սխալ են , եւ պէ՛տ է կար լալ՝
Almirayl , որ մեր մէջ կը նստակէ պարզապէս Ամիրայ , ինչպէս բարգմանած
եմ ասկէ տառջ ուրիշ տեղ . (տե՛ս գրքիս եր. 68) :

զուժեանք համար կաղաչէր եւ կը յանձնարարէր : Յիշեալ նամակները տեսանք եւ անոնց պարունակութեանը վերահասու եղանք այնպէս ինչպէս որ թագաւորը կը յայտնէր : Վերոյիշեալ պատուիրակինն ալ իրենց ընծաներով հասան, որոնք զրկուած էին բարձրաստիճան անձերու համար , եւ նոյն պատուիրակները ներկայացուցինք մարդասէր իշխանին : Ընծաները սիրով ընդունուեցան եւ գնահատուեցան նոյն բարեւէր անձերու կողմէ . իսկ թագաւորին յիշեալ նամակները կարգայինք բարեւէր անձերու առջեւ : Այս բանը պատուեցաւ բարձր խորհրդականներու քով ալ , որոնցմէ խնդրեցինք առատաձեւան շնորհք , (Աստուած աւելցնէ անոնց պերճութիւնը), որպէս զի թագաւորին խնդիրքը կատարուի : Այս խնդիրքը լաւ կերպով ընդունուեցաւ եւ բարեւէր անձինք նոյն խնդրին վրայօք թղթակցեցան, եւ կարեւոր հրահանգներ տրուեցան (Աստուած փառուորէ Ձեր Վսեմութիւնը) յիշեալ Հայոց իշխանին , թագուհիին , իրենց զուակներուն ու իրենց բոլոր մարդերուն թողութեան համար , որպէս զի անոնք պատուիրակներուն հետ միասին զրկուին կատարյայի թագաւորին : Այս այսպէս անցած միջոցին՝ Ձեր պատուիրակներուն միջոցով այս պատասխանաղիւրը կը զրկենք Ձեզ , որպէս զի գիտնաք թէ ի՛նչ պատասխանած է (սուլտանը) իմ ըրած դիմումն : Այս ամենը լսեց (սուլտանը) եւ օգնեց բարեւէր անձերուն, աւելցնելով իր սէրն եւ հաստատելով իր բարեկամութիւնը որով իր թագաւորութիւնը պատուուեցաւ . եւ այս բանն իր պալատականներուն ու իր ժողովրդին մէջ տարածուեցաւ :

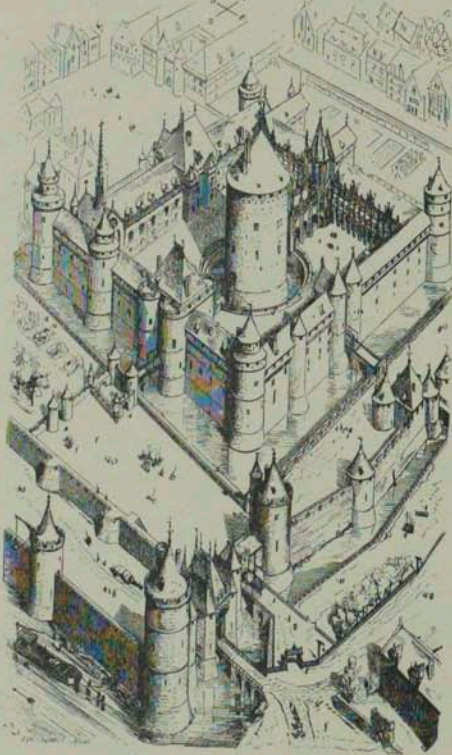
Շարունակեցէք ուրեմն ինչպէս որ սկսած էք Ձեր սէրը Ձեր բարեւէր պետութիւններուն հետ, եւ հետեւեցէք այս ազնիւ սովորութեան ու անթիբի կանոնին . շարունակեցէք այս տեսակ նամակներ զրել եւ խնդրանքներ ընել, որպէս զի կատարուին : Եւ Աստուած աւելի յայտնութեամբ առաջնորդէ Ձեզ կեանքին մէջ՝ Ձեր արժանիքին ու վայելչութեան համեմատ : Բարձրեալն Աստուած թող այսպէս կամենայ :

Ի քսաներորդ օրն Բաջար պարզ ամսոյ , ի թուին Մաւրիտանացոց եօթհարիւր ութսունչորս տարւոյն (1) :

Արքայական թափօրը՝ նախկինէն աւելի մեծ շքով ու հանդէսով մտաւ Բագախոզ :

(1) Արիֆնէ 28 սեպտ. 1382 , ըստ հոգն ժամանակագրութեան :

Յաջորդ օրը (մայիս 17) ս. Երրորդութեան տօնն էր : Լեւոնի կնքահայրութեամբ կատարուեցաւ Յովհաննէսի պակազրութեան հանդէսը մեծ խրախճանութիւններով :

Լուվրի Պալատը
Le Palais du Louvre.

Օգոստոսի 14-ին հասնելով Սեզովիա՝ մի քանի օրէն զուժարուեցաւ ժողովը , ուր Լեւոն խօսք աննելով պատմեց ժողովականներու , թէ ինք ի՛նչպէս « ի սէր քրիստոնէութեան » Հայաստան անցաւ եւ ձեռք առաւ Հայոց թագաւորութեան ղեկն՝ հրամանով Ուրբանոս պապին , որ խոստացաւ օգնել իրեն , բայց բան մըն ալ չկրցաւ ընել . նկարագրեց նաեւ , թէ ի՛նչպէս կորսնցուց իր թագաւորութիւնն եւ գերի տարուեցաւ Կահիրէ :

Հարսանեկան հանդէսներէ վերջ երկու թագաւորները Բագախոզէ մեկնեցան եւ միասին գացին մինչեւ Լէոն քաղաքը , ուր Հայոց թագաւորն առժամեայ հրաժեշտ անելով իր թագակից բարեկամէն՝ Գալիսիայի ս. Յակոբի վանքն ուխտի գնաց : Ետքէն Լէոնի մէջ կրկին միանալով իրարու հետ՝ Վալլադոլիդի վրայով անցան եւ բռնեցին ճամբան Սեզովիայի , ուր Յովհաննէս Ա ժողովի հրաւիրած էր Կատարյայի թագաւորութեան եկեղեցական եւ աշխարհական բարձր աստիճանաւորներն ու բոլոր իշխանները :

ուր եօթը տարի տառապելէ ետքն իր սիրելի եղբայրակցին⁽¹⁾ Կաստիլայի թագաւորին շնորհիւ ազատուեցաւ : Վերջը խօսքն ուղղելով Յովհաննէսի՝ հետեւեալ աղաչանքն ըրաւ . « Յոյժ սիրեցեալ աէր եւ եղբայրակից . Որովհետեւ Աստուած Ձեր միջոցով հաճեցաւ վրկել զիս բանտէ , ուսկից բոլորովին մերկ կացութեան մէջ զուրս ելած եմ , խնայրճարար կը խնայրեմ Ձեզմէ — որ բոլոր աշխարհի ծանօթ էք Ձեր զօրութիւնոյն ու առատածեանութիւնով — որպէս զի հաճիք օգնել եւ նեցուկ ըլլալ ինձ իմ զիրքս պահպանելու եւ թագաւորութիւնս վերականգնելու . իսկ ես եւ իմիներս՝ մինչեւ մեր վերջին չունչն կրակտապարտ պիտի մնանք թէ՛ Ձեզ եւ թէ՛ մարտարեց , որ Հայոց թագաւորին կը նուիրէ Մաղբիզ , Վիլլարէալ ու Անզուիսար քաղաքները , որպէս զի Լեւոն անոնց եկամուտներովը — որոնք տարեկան 150,000 (3) մարաբոնեան (maravedis) դահեկան կը բերէին — իր զիրքին համաձայն ճոխութիւնով՝ իբրեւ թագաւոր Հայոց եւ իբրեւ տանուտէր⁽⁴⁾ այդ երեք քաղաքներու՝ ապրի մինչեւ իր կեանքին վերջը :

(1) Ֆրանսերէն բառն է՝ cousin, զոր Դարդելի հայ քաղգամիչը սխալ կերպով « հօրեղբօրոցի » քաղգամած է առէն տեղ ալ : Բայց ո՛չ Կաստիլայի ո՛չ Ֆրանսայի եւ ո՛չ Անգլիայի քաղաւորներն արեւակցական խնամութիւն ունեցած են Լեւոնի հետ , այլ Ֆրանսական քաղաւորներու սովորութեան համեմատ քաղակից մը cousin՝ այսինքն եղբայրակից կամ մենիւս անուամբ է Լեւոն : Մինչեւ հիմա ալ Ֆրանսական գաւառներու մէջ cousin կամ cousine կրօնք իբրու , ի նշան մտերմութեան :

(2) Դարդել , Եր. 192-193 : Վերը չակերտներու մէջ դրուած « ի սեր քրիստոնէութեան » բառերը կը մասնեն քէ Լեւոն կեղծաւորութիւն կրկեր ժողովականներու առջեւ . վասն զի մեկ գիտեմ որ Լեւոն մեկնայութիւններով ձեռն անցուց Հայոց քաղաւորութիւնը , ինչպէս տեսնի Եր. 40-41 :

(3) 100,000 կը զնէ Դարդել , ես կը կարծեմ քէ սպանիացի պատմիչներու եւ Դարդելի միջեւ հակասութիւն մը կայ . վասն զի Սպանիացի մխարեան կրօնք քէ Յովհաննէս Ա սարեկան 150,000 մարաբոնի բուսկ կուսար Լեւոնի , առանց յիշատակելու վերի երեք հազարներու սարեկան եկամուտք : Դարդել ալ Յովհաննէսի յատկացուցած սարեկան բուսկը չի յիշեր . ուրեմն՝ կենդարձեմ , որ Յովհաննէսի տուած սարեկան բուսկն ուրիշ բան չէր , այլ նոյն երեք հազարներու եկամուտք՝ սարեկան 150,000 մարաբոնեան դանեկան :

(4) Սպանիական պատմիչներէ տեսնի , ինչպէս Gil Gonzalez Davila (Teatro de las grandezas de la villa de Madrid, Եր. 152) եւ ուրիշ անոնք

Ասանցմէ զուրս նուիրեց նաև շատ մը դորչա ոսկեգրամ, ոսկեղէն զարդեր, արծաթեղէն ամաններ, մետաքսէ և ոսկեթել զիւզակներ, Լեւոնի արամազրութեան տակ զբաւ նաև վեց ցոկանաւ ու վեց նաւ, իրենց բոլոր կազմածներով, որպէս զի գործածէ զանոնք երբ փափագի երթալ ձեռք բերել իր թագաւորութիւնը. իսկ Ֆրանսա երթալու համար ալ իբրև ճամբու ծախք վճարեց 15,000 ֆլորին :

Յովնանէս Ա. երբ Մադրիդի Քաղաքային Վարչութեան զրկած եւ իր կողմէ ստորագրուած ու կնքուած շնորհաթղթով (privilegio) հաստատեց նոյն քաղաքին Լեւոնի արուած ըլլալը, շատ յուզուեցան քաղաքացիները, իրենց թագաւորին կողմէ « օտարականի մը » եղած այս անսպասելի առաստաձեռնութիւնովը՝ քաղաքին առանձնաշնորհումները վտանգուած նկատելով (1) . վասն զի հին ժամանակներէ ի վեր Մադրիդ քաղաքը կը վայելէր մասնաւոր լայն առանձնաշնորհումներ ու ներքին ազատ օրէնքներ, որոնց բարձու մը կրնար զանազան խոտովութիւններու տեղի տալ թերևս : Արդ, Մադրիդի և շրջակայ վայրերու երեւելիները 1383 թ. հոկտեմբերի 2-ին ժողով գումարելով՝ իրենց սիրելի թագաւորին բացարձակ կամքին հնազանդելու և այս կերպով անոր աւելի՛ հաճելի ըլլալու համար թէև սրուշեցին Հայոց թագաւորին հպատակիլ և սաշտոնապէս յայտնել իրենց

սեռակ մը (*Apuntes para la historia de D. León Lusignan V; exrey de Armenia y primero de este nombre de Madrid*, ԵՆ. Խ. 5), կրօնքի քե Լեւոն վերջիւստ Երեմ Բաղաներու « քաղաւոր » անուանուած է : Բայց ուրիշներ՝ չնայելով որ պատշտական ասեցաւորեան մը մեջ (ՏԻՍ Խ. 95) Լեւոնի « արմատական իշխանութիւն » սրուած ըլլալն արձանագրուած է, կը հակառակին այս ենթադրութեան, պնդելով որ Յովնանէս Ա Լեւոնի « Մադրիդի քաղաւոր » հիշգրտը չէ սուած, այլ « Տալուստր » կոչած է . (*Geronimo de Quintana. Historia de la antigüedad, nobleza y grandeza de Madrid*, ք. 317 թ) : Լեւոնի հրովարտակին մեջ ալ սլիսի Տալուստր, որ Հայաստանի քաղաւորն ինքզինք « Տալուստր Մադրիդի » կը կոչէ :

(1) José Amador y Juan de Dios, *Historia de la villa y corte de Madrid*, ԵՆ. Ա, Խ. 401: Գրքի ներկայակները ցաւ էր յայտնել, որ Յովնանէս Ա-ի կողմէ սրուած լիեալ շնորհաբար չէ գտնուած զեռ . Քառասուն և աւելի տարիներ լիսյ ես ալ հարկ եղած դիմումներն ըրի և վնասել տալ զայն, բայց ի զուր : — Պէտք է աւելցնել, որ Մադրիդ տալուին մայրաքաղաք եղած չէր այն ժամանակ, և միայն Փիլիպոս Բ-ի օրով, 1561-ին, մայրաքաղաքի վերածուեցաւ :

հաւատարմութիւնը (1) , բայց ինչդարձով մըն ալ դիմեցին Յովհաննէս Ա-ի , որպէս զի չըլլայ թէ իր նախկին իրաւունքներէն ու առանձնաշնորհումներէն ո՛ր եւ է կերպով տուժէ քաղաքը , նոր եւ իրենց համար անձանօթ վեհապետի մը իշխանութեան յանձնուելուն հետեւանքով : Յովհաննէս թագաւորը չուտով հանդարտեցուց Մաղբիղի բնակիչներուն սիրտը , նոյն ամիս 12-ին իր սպաւառին մէջ դուժարած աւագածողովին հաւանութեան ենթարկեալ հեռուեալ սպանօղաղիր-պատասխանն յանձնելով անոնց պատգամաւորներուն :

Պատասխան Յովհաննէսի Ա առ ֆաղաւսցիս Մարտիրի(2)

Յանուն Աստուծոյ , Հօր , եւ Որդւոյ , եւ Հոգւոյն Արբոյ , որք են երեք անձինք եւ մի ճշմարիտ Աստուած , որ յախտեանս կեայ եւ թագաւորէ . եւ յանուն մօր նորա՝ Արբուհի Մարիամու , ամեներջանիկ փառասորեալ Կուսի , թագուհւոյ միսիթարութեան , որ Մեր տիրուհին ու բարեկտան է մեր բոլոր գործոց մէջ . նոյնպէս եւ ի պատիւ եւ ի սպաս ամենայն սրբոց երկնային թագաւորութեան :

Եւ որովհետեւ թագաւորներու սրուած է մեծամեծ շնորհներ ընել , ո՛ւր որ գանուի իրենց շնորհ ըրած վայրը , վասն զի գիտեն թէ այս կերպով աւելի սիրելի կը դառնան , մահաւանդ երբ իրենց ճորտերո՛ւն ու երկիրներո՛ւն ընեն եւ հաստատեն շնորհներ ու նպաստներ , որպէս զի անոնք աւելի պատիւ ստանան , եւ այդ երկիրներու բնակիչները զո՛ւ մնան , եւ միշտ բարի յիշատակ թողուն աշխարհիս վրայ . ուստի ասիկա նկատի առնելով՝ ներկայ շնորհաթղթովս կը փափաղինք , որ ամէն անոնք որ հիմա կենդանի են եւ ամէն անոնք որ պիտի ապրին ասիէ ետք՝ գիտնան , թէ Մենք՝ աէր Յովհաննէս , շնորհին Աստուծոյ , թագաւոր Կասախյայի , Լէոնի , Տուղզոյի , Գալիսիայի , Աէլլիայի , Կորդովայի , Մուրսիայի , Եմէնի , Ալգարվէի , Ալջէգիրայի , տանուտէր Լարայի ու Վիզիկայայի ու Մոլինայի , թագաւորելով իմ կնոջս՝ տիկին Բէատրիզ թագուհիի ու իմ զաւկիս՝ Կասախյայի ու Լէոնի թագաւորութիւններու համար առաջին գահաժառանգ արքայադուս աէր Ենրիկի , կը փափաղինք որ նոյնութեամբ պահուին Մաղբիղ քաղաքի առանձ-

(1) Այս որոշումը նոյնութեամբ արձանագրուած է ակնագրութեան մը մէջ , զոր տե՛ս երես 93 :

(2) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XI.

նաշնորհումները, ազատութիւններն ու սպանարկը, որոնք նախորդ թագաւորներէ մինչեւ Մեզ հասած են եւ Մենք ալ հաստատած ենք, որպէս զի նոյն Մաղբիգ քաղաքն՝ իր ընակիչներով միասին՝ աւելի հարստանայ եւ աւելի պատիւ ստանայ :

Նկատելով որ յիշեալ Մաղբիգ քաղաքի գործերը վարող ու անօրինող Վարչութիւնը, թագապետները, քաղաքապահը, ասպետները, սեպուհներն ու աջնուականները մեզ խնդրազիր մը զրկեցին ձեռամբ իրենց փոխանորդներուն՝ մեր ճորտ Մաղբիգցի Դիէզո Ֆէրրանդէզի, Լագոցի Ալվար Ֆէրրանդէզի, Գոնզալո Բերմուդէզի ու Յովհան Ռոզրիզէզի, եւ այդ խնդրազրով յայանեցին — թէ Մենք յիշեալ Մաղբիգ քաղաքն իր սոսմաններով Հայոց թագաւորին տուեր ենք, թէ ասիկա շնասակար է քաղաքին եւ հակառակ՝ Մեր նախորդ թագաւորներէ ու Մեզմէ արուած առանձնաշնորհումներու, եւ որովհետեւ յիշեալ քաղաքը մեր արքայական զանին պատկանած է միշտ՝ իրր շնորհ խնդրեցին, որ անոր ունեցած առանձնաշնորհումներն ու ազանարկը պահենք անփոփոխ, եւ թէ ինչպէս միշտ՝ ասկէ ետք ալ նոյն քաղաքը պատկանի մեր արքայական զանին :

Այս բանին հաւանութիւն կուտանք եւ վերը յիշուած խնդրազրին կը պատասխանենք, որ Մենք նոյն քաղաքն այն պատճառով Հայոց թագաւորին տուինք, որովհետեւ անիկա Մեզ՝ մեր թագաւորութեան զիմեց եւ մեզմէ օգնութիւն խնդրեց, ինչու որ անիկա իր թագաւորութիւնը կորսնցուց կաթողիկէ սուրբ հաւատքը պաշտպանելով . այդ քաղաքը մեզ պատկանած արուարձաններովը, բոլոր եկամուտներովը, տուրքերովը ու իրաւունքներովը տուինք անոր՝ իր կիսնքի մնացած մասն անցընելու համար, բայց Մեր նպատակն ու փափազն էր եւ է, որ երբ Հայոց թագաւորին յիշեալ քաղաքին ու արուարձաններուն վրայ ունեցած իշխանութիւնն իր մահով վերջանայ, անմիջապէս եւ ընդ միշտ նոյն քաղաքն իր արուարձաններով միասին մեր թագաւորական զանին մնայ եւ պատկանի : Արդ՝ Մեր ու իմ գահաժառանգ երէց զաւկին՝ արքայազն տէր ենրիկի կողմէ, նոյնպէս եւ մեր ապագայ սերնդի կողմէ կը խոտտանանք եւ կերպնունք մեր թագաւորական ուխտին վրայ՝ ո՛չ յիշեալ քաղաքը, ո՛չ իր արուարձաններն եւ ո՛չ անոր մէկ մասը ձեռքէ չհանել երբեք եւ չտալ ուրիշ մէկի մը, ո՛վ ալ ըլլայ այն անձը, ուզէ՛ մեր երկրացի կամ օտարական. այլ անիկա միշտ պատկանի մեր թագաւորական զանին, ինչպէս որ առանկ լաւագոյն եւ աւելի կատարեալ եղած է միշտ, եւ ինչպէս որ այս մասին յիշեալ Վարչութեան ձեռք գտնուած գաշնադրերն ու շնորհաթղթերը

կը պարունակեն: կը հրամայենք նաև յիշեալ արքայազնին ու Մեր եւրբն յաջորդներուն , որ ե՛րբ եւ ի՛նչ կերպով ուզէ թող ըլլայ՝ Մեր երգումին ու խոստումին եւ ո՛չ իսկ ասոր մէկ մասին հակառակ ո՛ր եւ է հրաման չտան Մաղբիղի Վարչութեան , Իսկ եթէ՛ կա՛մ Մեր , կա՛մ յիշեալ արքայազնի եւ կա՛մ մեր ազգայ սերնդի կողմէ ասոր ամբողջութեան կամ մէկ մասին հակառակ դաշնագրեր ու շնորհաթղթեր արուին կամ թէ հրամայուին արուիլ , Մաղբիղի Վարչութեան եւ աշնուականներուն կը հրամայենք , որ անոնց չհպատակին եւ չգործադրեն զանոնք , եւ թէ այս պատճառով ո՛ր եւ է քաղաքային կամ եղեռնական պատժի չենթարկուին , որովհետեւ՝ այս պարագային իրենց կրելիք բոլոր պատժները վերցուցինք ջնջեցինք: Ուստի՝ յիշեալ Մաղբիղ քաղաքի Վարչութեան , թաղապետներու , ասպետներու , սեպուհներու , ազնուականներու , նոյնպէս եւ ուրիշ բոլոր թաղապետներու , երզուեալներու , դատաւորներու , արդարութեան ու ծովային պաշտօնեաներու , քաղաքագահներու եւ ուրիշ ամէն կարգի պաշտօնատարներու՝ բոլոր քաղաքաց , զի զօրէից ու տեղեաց որք են այժմ եւ ապագային ալ պիտի լինին մեր իշխանութեան տակ՝ [կը հրամայենք] , որ երբ մեր ներկայ շնորհաթուղթը կամ թէ զիւանսպետէն ասորպարուած ասոր մէկ օրինակը տեսնեն՝ Մաղբիղի Գաղաքային Վարչութիւնը հովանաւորեն ու պաշտպանեն մեր իրենց շնորհած այս իրաւունքով , եւ թող չտան որ ուրիշ ո՛ր եւ է մէկն ասոր ամբողջութեան կամ թէ մէկ մասին հակառակ վարուի ե՛րբ եւ ի՛նչ կերպով ուզէ թող ըլլայ . իսկ այն անձը կամ անոնք որ այս բանն ընեն՝ մեր բարկութեան պիտի ենթարկուին ու իբր տուգանք՝ հազար զօրջա ոսկեղբամ պիտի վճարեն մեզ , Մաղբիղի յիշեալ Վարչութեան եւ ազնուականներուն . եւ ո՛վ որ այն անձին կողմնակցութիւն ընէ՛ պատճառած բոլոր վնասներու եւ կորուստներու կրկին պիտի վճարէ : Արդ , ասոր համար կը հրամայենք սալ այս ոլորուն շնորհաթուղթը , որուն վրայ կնքուած ու կախուած է մեր կազարեայ կնիքը :

Այս շնորհաթուղթը պատրաստուեցաւ Սեպտիտի մէջ Մեր հրամանով գումարուած կորհրդարանում , յիկոտտասներորդ օրն Հոկտեմբերի , ի թուին հազար չորսհարիւր քսանմէկ :

Եւ թագաւորը կը հաստատէ շնորհաթուղթը :

Թագաւորազուհեմ Տէր Սեմիկ , օրդի Գեւազնի՝ Գեւեհշանիկ եւ Բարձրագոյսի իբխան Տէր Յովհաննէս քազարտի , առաջին գահաժողացեալ Ասաիւայի ու Աւսիկ քազարտրեանց , կը հաստատէ :

Թագաւորազուհեմ Տէր Յեւհանգո , օրդի Թագաւորին , կը հաստատէ :

- ՏԼԵ Ալփնոս , կղաք բազուարին , կոմս Ռարվենայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Ֆադրիկ , կղաք բազուարին , դուխ Բլեմուկնէի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Ենրիկ , կղաք բազուարին , կը հասաստ :
- Փազուարագունն սԼԵ Յովհան , որդի Պարսուգալի բազուարին , կը հասաստ :
- Փազուարագունն սԼԵ Գոնիս , որդի Պարսուգալի բազուարին , կը հասաստ :
- ⊕ ՏԼԵ Յովհան , արհայկական Սանխազոյի , առաջ դիւմուպիւր եւ առաջ սաներէց արւայի , նշնայեալ եւ առաջ հոսար Լլանի բազուարուքեան , կը հասաստ :
- ⊕ ՏԼԵ Պեհրու , արհայկական Տոլչոյի , գերագահ Սոքանիացոյ , կը հասաստ :
- ⊕ ՏԼԵ Ֆերմանդ , արհայկական Սոլիլլոյի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Գոնուպ , կայսական Բարգոսի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Յովհան , կայսական Պալմոնայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Յովհան , կայսական Կարսուրայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Պեհրու , կայսական Օսմայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Ինկիզ , կայսական Սոգովիայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Լուպ , կայսական Սոլիլնայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Դիկոպաչոս , կայսական Կուկնկայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Յովհան , կայսական Կարգովայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Դիկոպաչոս , կայսական Խաննի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Գոնուպ , կայսական Կայիզի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Պեհրու Ֆերմանդէզ Վլլաակոյի , առաջ սենեկապետ , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Գիլգո Գամէզ Մանրիկ , կառավարչապետ Կասիլլոյի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Ալփնոս , որդի բազուարագն սԼԵ Պեհրուի , մարիկ Վիլլենայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Յովհան Սանկէզ Մանուէլ , կառավարչապետ Մարտիայի Փազուարուքեան , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Պեհրու Կունիէզ Լարայի , կոմս Մայսիկայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Գասան , կոմս Միդիմուկիի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Յովհան Ռոզրիզէզ Կասանիէզայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Յովհան Ռոզրիզէզ Վիլլապորայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Յովհան Ռամիէզ Սելլանոյի , սանուստ Կամբրացոյ , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Բիլսրան Գեաւարայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Սանչո Ֆերմանդէզ Տոլսոյի , առաջ թիկնագահ արւայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Ալկասոն , սանուստ Վիլլապորայի , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Կունիս Կունիէզ Գասս , կը հասաստ :
- ՏԼԵ Կունիս Ալուսէզ Գասս , կը հասաստ :

Լեւոն Ե (բնս «Մասեաց Աղբաւնի»ի)
Léon V (d'après «La Colombe du Massis»)

- ՏԵ Գիւլգո, Եպիսկոպոս Ասիլայի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գեւորս, Եպիսկոպոս Պիպեմեմիայի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Արեւան, Եպիսկոպոս Լէւոնի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գոնգալ, Եպիսկոպոս Օվիկոյի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Ալոնոս, Եպիսկոպոս Աստրգալի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Ալարս, Եպիսկոպոս Զամբայի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Եղբայր Յովհան, Եպիսկոպոս Մալամեկայի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Ալման, Եպիսկոպոս Միվղայ-Ռոյրիկոյի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Ալոնոս, Եպիսկոպոս Կորիայի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Յերմանգո, Եպիսկոպոս Քաղախոյի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Յամեսիս, Եպիսկոպոս Մոնղոնիկոյի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Յովհան, Եպիսկոպոս Տուչի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գոնալ, Եպիսկոպոս Օրէնտլի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գեւորս, Եպիսկոպոս Լուգոյի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գեւորս Յերմանգէլ, Կովալուխ [մակամուսնեալ], մեծ մագիստրոս
Մանխազոյի ասպետական պատմաբանին, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գիւլգո Մարտինգ, մեծ մագիստրոս Ալիանսարայի պատմաբանին,
կը հաստատէ :
- ՏԵ Գեւորս Սարմիլես, կառավարչապետ Գալիսիայի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գեւորս, հորեպորոհի բազաւորին, կոմս Տոսամարայի, սամու-
սէր Լէմսի եւ Սարիայի կը հաստատէ :
- ՏԵ Յովհան Գուզմանցի, կոմս Դիլբայի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Ալար Գերէլ Գուզմանցի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Ռամիրո Կունիլ Գուզմանցի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գոնալ Կունիլ Գուզմանցի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գեւորս, կոմս Ռիբայոյի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Ալոնոս Տելլէլ Գլորս, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գոնալ Յերմանգէլ, սամուսէր Ազիլարի, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գեւորս Կունիլգ, մեծ մագիստրոս Կալաստայի ասպետական պատ-
մաբանին, կը հաստատէ :
- ՏԵ Եղբայր Գեւորս Գիլգո Սոխոսցի, վանահայր Սուրբ Յովհաննոս
վանին, կը հաստատէ :
- ՏԵ Գեւորս Սուարէլ Կիլեմեկոյի, կառավարչապետ Հերբայի, Լէւոնի
եւ Աստրիսի, կը հաստատէ :
- Ալարսոս, օրինաց վարչապետ, կը հաստատէ :
- Յովհան Կունիլգ Վիլլա Սանցի, արքայական առաջ պատգովեալ բա-
զաւորական սան, կը հաստատէ :

Մուսոյայի բազումորոքեան կառավարչապետ(1) . կը հաստատ :
 Տէր Ֆելեանցո Սանչէզ Տովարցի , աւագ ծովակալ , կը հաստատ :
 Տէր Գիլգո Գոմէզ Պաչկո , աւագ նոսար Կաստիլլայի , կը հաստատ :
 Տէր Պետրո Սուարէզ Գոգմանցի , աւագ նոսար Անգլոսփայի , կը հաստատ :
 Տէր Պետրո Սուարէզ Տովարցի , աւագ նոսար Տովարցի բազումորոքեան ,
 կը հաստատ :

Եւ ես՝ Դիէզո Ֆէրրանդէզ , ասիկա գրել տուի թագաւորական հրա-
 մանով՝ յիշեալ տէր Յովհաննէս Թագաւորի գահակալութեան հինգերորդ
 տարին :

Գիլգո Ֆելեանցիզ .

Ալբարոս , օրինաց վարդապետ :

Մազրիդի պատգամաւորներն այս անգամ ուրախ սրտով դիմեցին Լեւո-
 նի , որ Սեզովիայի ս. Փրանկիսկոս վանքին մէջ իրեն համար յատկացուած
 պալատը կը բնակէր , Հոկտեմբերի 19-ին էր երբ պատգամաւորները ներ-
 կայացան իրենց նոր պետին : — Մազրիդի զիւանարանին մէջ պահուած
 ձեռագիր մը , որ այս պատգամաւորութեան Լեւոնին ներկայանալուն ատե-
 նազրութիւնը կը պարունակէ(2) , մանրամասն կերպով կը նկարագրէ , թէ
 որո՞նք , ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ պաշտօնական թղթով ներկայացան Հայոց թագա-
 ւորին :

Ահա այն ատենազրութեան թարգմանութիւնը(3) .

Ի թուին 1421 հոկտեմբերի 19-ին , երկուշաբթի օրը , Սեզովիա
 քաղաքին մէջ , Հայոց թագաւորը՝ զերաշնիւ եւ մեծազօր տէր Լեւոն
 իր ս. Փրանկիսկոսի վանքին պալատը կը գտնուէր , եւ ի ներկայու-
 թեան նոյն տէր Լեւոն թագաւորին ու իմ՝ Գոնզալո Մարտինէզի-ի ,

(1) Ինչպէս կերելի՝ երկրորդ անգամ ստորագրած է նու սեր Յովհան
 Սանչէզ Մանուէլ , աւանց անունը դնելու :

(2) Ձեռագրին բիւն է՝ 2a, 385—18 .

(3) Բնագիրը տե՛ս զբիւ վերջը՝ Document XII : — Աւելորդ չլլայ բե-
 րեւ յիշել , որ այս վաւերագրերու մէջ դուռած 1421 բուականն սպանիական
 բուականն է , եւ կոկսի Քրիստոսի 39 բուէն . արդ՝ սպանիական բուականն 38
 տարի աւելի ըլլալով մեր սովորական բուէն , 1421 բուականն ալ կը համա-
 պատասխանէ Քրիստոսի 1383 բուին : Այս բուականը Յովհաննէս Ա-ի օրով ,
 ճիշտ 1383-ին , վերցու Սպանիայէ եւ Քրիստոսի բուէն բուականը գործածու-
 քեան մտա :

քարտուղար տէր Յովհաննէսի՝ մեր վեհափառ թագաւորին Կատարյայի եւ պետական նօտար անոր պալատին եւ բոլոր երկրին մէջ, եւ վարը յիշուած վկաներուն առջեւ — ներկայացան՝ Ապարիսիո Սանչէզ, վերատեսուչ (alcalde) արքայական պալատի, Մադրիդցի Դիէգո Ֆէրնանդէզ, ճորտ յիշեալ վեհափառ թագաւորին, եւ Կատարոցի Դիէգո Ֆէրնանդէզ, քարտուղար յիշեալ վեհափառ թագաւորին, բնակիչք Մադրիդի եւ փոխանորդք նոյն քաղաքին, ինչպէս որ հաստատեցին իրենց ինքնու թիւնը յայննոց պաշտօնագրով մը, — թղթի վրայ գրուած եւ ստորագրուած նօտարէ, — զոր ներկայացուցին յիշեալ տէր Լուսն թագաւորին, եւ որուն պարունակութիւնը հետեւեալն է .

« Ամէն անոնք որ այս թուղթը պիտի տեսնեն՝ գիտնան, որ մենք
 « Մադրիդի Քաղաքային Վարչութեան անդամներս՝ մեր սովորութեան
 « համեմատ քաղաքիս Սուրբ Փրկիչ եկեղեցիի զանգակին հրաւերովը
 « ժողով գումարելով Յովհան Սանչէզ ու Յովհան Ռոպրիզէզ թագա-
 « պետներու եւ քաղաքապահ՝ (alguazil) Ժիլ Ֆէրրանդէզի՝ ներկայու-
 « թեամբ, նոյնպէս եւ Դիէգո Ալֆոնսո, Պերո Գոնզալէզ, Ժիլ Գարսիա,
 « Գոնզալո Բերմուդէզ ու Պերո Ալֆոնսո՝ սպախաներու, սեպուհներու
 « եւ ազտուականներու մասնակցութեամբ, — որոնք յիշեալ Վարչու-
 « թեանս հետ գործ ունին, — մեր վեհափառ թագաւորի ճորտ Մադրիդցի
 « Դիէգո Ֆէրրանդէզի, Լագոցի Ալվար Ֆէրրանդէզի, մեր վեհափառ
 « թագաւորի զաւկին՝ արքայազն (infante) տէր Ֆէրրանդոսի սեղանա-
 « պետ Ալֆոնսո Գարսիաի, վեհափառ թագաւորի քարտուղար Կաս-
 « արոցի Դիէգո Վէրրանդէզի ու նոյն վեհափառ թագաւորի պալատին
 « վերատեսուչ Ապարիսիո Սանչէզի՝ մեր մերձաւորներուն՝ — կաս-
 « կած չունենալով անոնց կարողութեան վրայ — կատարեալ իշխա-
 « նութիւն կուտանք եւ փոխանորդ կը կարգենք զանոնք, հաւանելով որ
 « անոնք մեր անուշով հպատակութիւն ուխտեն ու հաւատարմութիւն
 « յայտնեն Հայոց թագաւորին՝ Մադրիդ քաղաքիս կողմէ, նկատելով
 « որ յիշեալ վեհափառ թագաւորն (Յովհաննէս Ա) այս քաղաքն ընծա-
 « յեց Հայոց վեհափառ թագաւորին, մեր վրայէն վերջնելով քաղաքիս
 « կողմէ մեր վեհափառ թագաւորին ու իր առաջին զահաժտանոց զաւ-
 « կին՝ արքայազն տէր Ենրիկի՝ մեր յայտնած հպատակութիւնը, եւ
 « այս հպատակութեան ուխտը յայտնելու համար ի՛նչ որ կրնանք ընել
 « մենք՝ ներկայ անդամներս, եւ ի՛նչ որ թէ՛ ընդհանուր եւ թէ՛ մաս-
 « նակի կերպով կատարեն եւ հաւանին մեր փոխանորդները, անոնց
 « բոլոր ըրածներուն համաժող ենք եւ երբեք չենք հակառակիր. հակա-

« ոսկ պարագային՝ պէտք է որ տուժենք մեր ստացուածքը :
 « Գրուած է ի Մազրիզ , երկրորդ օրն Հոկտեմբերի , ի թուին
 « հազար չորսհարիւր քսանմէկ :
 « Հրաւիրուած վիաներ որոնք ներկայ էին . — Ստեփան Ֆէրբան-
 « դէզ , Ալֆոնսո Սանչէզ , Ֆրանսէսկո Ֆէրբանդէզ եւ Պետրո Պոն-
 « դալէզ , նոսարք Մազրիզի :
 « Եւ ես՝ նիկողոս Գարսիա , նոսար մեր վեհափառ թագաւո-
 « րին , յիշեալ վիաներու հետ ներկայ գտնուեցայ , այս թուղթը գրեցի
 « եւ վաւերացնելու համար այստեղ իմ ստորագրութիւնս դրի : »

Այս փոխանորդագրին զօրութեամբ յիշեալ Ապարիսիո Սանչէզ ու Գիէզո Ֆէրբանդէզ՝ Մազրիզի Քաղաքային Վարչութեան անունով իրենց սա-
 նուաէր (senor) կը ճանչնան յիշեալ տէր Լեւոն թագաւորը , եւ անոր
 հնազանդելով՝ իր գրութիւններն ու հրամանները կը կատարեն . վասն
 զի մեր վեհափառ թագաւորը տէր Յովհաննէս՝ Մազրիզ քաղաքն իր
 արուարձաններով , իր եկամուտներով , իր իրաւունքներով եւ իր ար-
 քայական իշխանութիւնով (sennorio Real) ընծայած է յիշեալ տէր
 Լեւոնի՝ Հայոց թագաւորին՝ մինչեւ իր կեանքին վերջը , եւ տէր Յով-
 հաննէս իր անունով ստորագրուած ու իր կապարեայ կնիքով կնքուած
 եւ իր ոլորուն շնորհաթղթով՝ վերջիշեալ քաղաքին Վարչութեան ու
 նոյն քաղաքին եւ բոլոր արուարձաններու բնակիչներուն ա՛յսպէս ալ
 կը պատուիրէ : Ասկէ զատ՝ Ապարիսիո Սանչէզ եւ Գիէզո Ֆէրբանդէզ
 յիշեալ Վարչութեան անունով յայտարարեցին , որ տէր Յովհաննէս
 վեհափառ թագաւորին կողմէ շնորհաթղթով եղած պատուէրին համա-
 ձայն՝ տէր Լեւոնը կընդունին եւ ընդունեցին իբրև տանուտէր Մազ-
 րիզ քաղաքին ու արուարձաններուն եւ տէր Լեւոն թագաւորին ներ-
 կայութեան՝ հպատակութիւն ուխտեցին ու հաւատարմութիւն յայտնե-
 ցին , ինչպէս կընէին եւ պարտաւոր են ընել իրենց վեհապետին . նոյն-
 պէս եւ պարտաւոր են մէկ կամ երկու կամ երեք անգամ հւերքնկալել
 Մազրիզ քաղաքին մէջ , ամէն անգամ որ հոն այցելէ ան՝ թէ՛ գիշեր
 եւ թէ՛ ցորեկ ժամանակ , քիչ կամ շատ հետևորդներով , պատերազմի
 եւ կամ խաղաղութեան ժամանակ , յիշեալ տէր Յովհաննէս թագաւո-
 րին բարեկամութեան՝ եւ կամ սիրուն համար . պարտաւոր են նաև
 հնազանդել իր գրութիւններուն եւ հրահանգներուն՝ իբր իրենց վեհա-
 պետին , ինչպէս որ պարտաւոր պիտի ըլլային ընել եթէ գտնուէին յիշ-
 եալ տէր Յովհաննէս վեհափառ թագաւորին եւ կամ իր զաւկին՝ առա-
 ջին զահաժառանգ արքայազուն տէր Երիկի իշխանութեան տակ , Իսկ

եթէ այսպէս չընեն եւ չզործադրեն՝ թէ՛ Մաղրիդի յիշեալ Վարչութիւնը, թէ՛ դրացնութիւնն ու բնակիչները՝ իրենց տէրն սպանելով ամբողջներու մէջ ապաստանող դաւաճաններ ու ոճբազորմաներ նկատուին :

Եւ յիշեալ վեհափառ թագաւորը տէր Լեւոն անձամբ ընդունեց՝ Մաղրիդի փոխանորդներուն իրենց Վարչութեան անունով մատուցած հպատակութեան ուխտն ու հաւատարմութիւնը, այնպէս՝ ինչպէս որ յիշուեցաւ վերը :

Արդ՝ այս ամէնն որ տեղի ունեցաւ, ես՝ վերոյիշեալ քարտուղարս եւ նոտարս՝ վկայեցի յիշեալ Ապարիսիո Սանչէզի ու Գիէյո Ֆէրրանդէզի, Մաղրիդ քաղաքի փոխանորդներուն :

Վկաներ. — Արիաս Դիսոզ Կիլյազա եւ Յովնան Գոնզալէզ, բնակիչք Վիլլարէալի, եւ Լէոնցի Ալֆոնսո Ֆերրանդէզ, քարտուղար թագաւորին :

Սակայն այս ատենագրութիւնը պակաս մը ձգած է, պակաս մը որու մասին հետաքրքրուիլ չահեկան է մեզ համար. — Կերեւի թէ նոյն օրը Մաղրիդի պատգամաւորներն ազերոսագրով մըն ալ Լեւոնէն խնդրած են, որ իրենց նոր տէրը քաղաքին ինքնավարութեան եւ քառանձնաչնորհումներուն մէջ ո՛ր եւ է փոփոխութիւն չմտցնէ ու հարկեր չաւելցնէ : Ասիկա կը հաստատուի միւսնոյն օրը գրուած եւ Լեւոնի իսկական ստորագրութիւնն ու կնիքը կրող հրովարտակով մը, որ պահուած է նոյնպէս Մաղրիդի զիւանարանին մէջ, հետեւեալ թուով՝ 20, 305—60 : Լեւոնի կողմէ Մաղրիդցիներու անունով չնորհուած այս հրովարտակը, որ բամբակեայ թղթի վրայ գրուած է եւ ստորագրուած՝ թագաւորներու յատուկ կարմիր թանաքով ու կնքուած՝ կարմիր դոճի վրայ, ապահովագիր մըն է, որով Լեւոն կը հաստատէ Մաղրիդ քաղաքին հինէն ի վեր վայելած բոլոր անձնաչնորհումներն եւ կը խոստանայ նոյնութեամբ պահել քաղաքին ինքնավարութիւնը :

Ահաւաստիկ այն ապահովագիրը :

Հրովարտակ Լեւոնի Ե առ Բաղաբայցիս Մաղրիդի⁽¹⁾

Տէր Լեւոն, ցեղիսն Ասուծոյ, բազաւոր Հայաստանի, եւ անուսէր Մաղրիդի, Վիլլարէալի եւ Անդախաի, առ Վարչութիւն եւ քաղաքիս, ազնուականս, ասպիս եւ սեպուխս որ մեր յիշեալ Մաղ-

(1) Բնագիրք սե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XIII.

րից հազարից Վարչութեան զորքեր կը վարէ ու կը «ճորիցնէ» ողջոյն
 ևւ շնորհ :

Գիտցել որ ձեր փոխանորդներուն՝ Գիւլգո Յէրանդէզի, նորս մեր
 եղբայրակից բազաւորին, Ալճանտ Գարսիայի, (միւս) Գիւլգո Յէրան-
 դէզի և Ապարիսիո Սանչէզի միջոցով ձեր զրկած աղերսագրերը սեռանք:
 Այն բանին որ ձեր փոխանորդներու միջոցով իբր շնորհ կը խնդրէ
 մեզմէ՝ պահել ևս հաստատել ձեր բոլոր օրէնքները, զաւանդութիւնները,
 առանձնաւանդութիւնները, ապահարկը, ազատութիւնը, բարի կարգերը,
 սովորութիւններն ու երազարկները, որոնք Կասախչայի բազաւոր մեր
 եղբայրակից Տէր Յովհաննէսի կողմէ ևս ամբողջ նախնիքներէն վայելած է
 մինչև եիմա, կը պատասխանենք՝ թէ ձեր աղերսագրին մէջ բոլոր յի-
 աւածները պահել հանելի է մեզ, պայմանով որ առիկա չհախաւակի այն
 շնորհներուն և չնուազեցնէ զանոնք, զորս յիշեալ բազաւորը՝ մեր եղ-
 բայրակիցը Տէր Յովհաննէս՝ մեզ բրտ Մազրից հազարով, ամբողջ պատ-
 սով ու զիւղերով, ամբողջ կամուսներով ու իրաւունքներով: Կոչուցաւ
 ևս ձեր միւս խնդրածներուն, — այն է՝ մեր եղբայրակից Տէր Յովհան-
 նէս բազաւորին յիշեալ հազարին ևս արտաճանկներուն մէջ իրեն պատ-
 կանած կամուսներէն, տարբերէն ու իրաւունքներէն զորս հարկեր,
 տարբեր, փոխաւորութիւններ և կամ ուրիշ տեսակ պահանջներ չլինել ո՛չ
 յիշեալ հազարին և ոչ ամբողջ պատկանած հողերուն վրայ, — կը պատ-
 սխանանենք՝ թէ հանելի է մեզ ևս հաւանութիւն կրասնք (նոր) հարկ
 չլինել ո՛չ յիշեալ հազարին և ոչ ամբողջ պատկանած հողերուն վրայ, բաց
 ի այն հաստատակ հարկերէն՝ որ մեզ պարգևատրած են մեր եղբայրակից
 Տէր Յովհաննէս բազաւորին կողմէ մեզ տրուած շնորհագրով: Կոչուցաւ
 նաև իբր շնորհ կը խնդրէ մեզմէ, որ (իրենց պատճառներէն մէջ) հաստա-
 տենք մեր յիշեալ հազարին բոլոր պատճառներէն ու Վարչութեան
 զորքեր վարող ու ճորիցնող անձերը, ինչպէս՝ բաղապէսները, հազար-
 ստանի ու նոստերները, որոնք մեր եղբայրակից Տէր Յովհաննէս բազա-
 ւորին կողմէ պատճառաւորած են ևս մինչև եիմա ալ պատճառներ վրայ կը
 զգնուին՝ ամբողջ կարգերուն, առանձնաւանդութիւններուն ու սովորութիւ-
 ններուն պահպանման համար: Ասոր ալ այսպէս կը պատասխանենք՝ թէ
 ձեր մինչև եիմա ունեցած բաղապէսներն ու հազարագրեր — ինչ կեր-
 պով որ ունեցաւ ևս ձեր նպատակին համար զորձանցիք զանոնք մինչև
 եիմա — (մնան) ևս թէ ձեր առանձնաւանդութիւնները, կարգերն ու սով-
 րութիւնները պահուին այնպէս ինչպէս մինչև եիմա պահուած են Տէր
 Յնրիկ բազաւորին — որուն Առտուած բազաւորին շնորհ: — ևս մեր

կորպորակից սէր Յովհաննէս բազաւորին կողմէ . գալով անոնց որ զործ ունին Վարչարեան մէջ, հանելի է մեզ հաստատել և կը հաստատենք սէր Ենրիկ բազաւորին ու մեր կորպորակից սէր Յովհաննէս բազաւորին անոնց առած պատճառները . երբ այդ պատճառներէ մին կամ քէ ամսեր բազաւոր մնան, կրնանք Մենք անոնց տեղ ուրիշ մը կամ ուրիշներ զնկ այն կերպով ինչ կերպով որ բոլին շիշեալ սէր Ենրիկ բազաւորն ու մեր կորպորակից սէր Յովհաննէս բազաւորն . իսկ ճատարներու պատճառներուն համար՝ կը վաճառուին, որ անոնք որ պատճառի վրայ են այսօր՝ նոյնութեամբ շարունակեն , ինչպէս որ վարած են և կը վարեն կիմս , և այսպէս ալ վարեն ապագային , խառնակներ վնասելով Մեզ իր սովորական տուրք՝ ինչպէս որ կը վնասուի կին ժամանակներէ մինչև այսօր : Գործնաւ գալով այն բանին՝ որ իբր շնորհ կը խնդրէ մեզմէ մեր գործախումքը չբնակեցնել շիշեալ քաղաքին ապրեանքուն , սպառններուն , սկիզբներուն և օրորոյներուն տուններուն մէջ , կը պատասխանենք՝ քէ հանելի է մեզ ա՛ն ալ պահել ձեր ուզած կերպով :

Սեղ , մեր բազաւորական ուխտին վրայ կերպնունք և կը խոստանանք՝ մեր ներկայ հրովարակին մէջ գրուած ձեռով պահել , պահպանել և կատարել վերն շիշեած բոլոր բաները , կը խոստանանք նաեւ՝ ե՛րբ և ի՛նչ կերպով ուզէ բլլայ՝ ասոր ո՛չ մէկ մասին և ո՛չ ամբողջութեան հակառակ չվարուիլ ո՛չ Մենք , ոչ ալ Մեր կողմէ ուրիշ անձ մը : Իսկ եթէ մեր այս հրովարակին մէջ պարունակուած բոլոր բաներուն կամ քէ անոնցմէ մէկ մասին հակառակ հրովարակներ և կամ վնասներ տալ հրամայենք՝ (այսու) կը հրամայենք որ անոնց չհնազանդին և չզործարեն զանոնք . և մեր ներկայ հրովարակով կը վերցնենք կը ջնջենք այս պատճառով իրենց ենթակայ բլլալիք քաղաքային կամ երկրական պատիժն և կամ պատիժները : Ուստի՝ վերք գրուածներուն համար կը հրամայենք տալ մեր ներկայ հրովարակը , մեր անունով ստորագրուած ու կնքուած մեր կնքով :

Տուեալ ի քաղաքին Անգլոլիս , աստիկներոյ օրն հոկտեմբերի , հարաւ չորսասուներեւ քաղաքին :

ԼԵՒՈՆ ԹՎ.ՊԱՒՈՐ Ե. ԻՇԽԱՆՆԻ

Որոչ կերպով չի գիտցուիր, թէ Լեւոն ի՞նչ կեանք վարեց Մաղբիղի, Վիլլարէայի եւ Անդուխարի տանուտիրութեան ժամանակ . միայն սա չափ գիտենք, որ Լեւոն Նիւթական յիշատակ մը ձգեց Մաղբիղի մէջ՝ նորոգել տալով Արքայական Պալատին աշտարակները, որոնք իրենց հետիւտեան պատճառով չկասուած էին (1) :

Կերեւի թէ Լեւոնի համար մեծ կարեւորութիւն չունէր օտար երկրի մը մէջ « տանուտէր » ըլլալը : Եւ շատ բնական կը գտնեմ, որ Հայոց թագաւորն իր թագը չփոխէր Մաղբիղի, Վիլլարէայի եւ Անդուխարի տանուտիրութեան հետ : Ուստի՝ զարմանալու չէ երբ տեսնենք որ Լեւոն, արքայական մահանի տեղ՝ դարձեալ իր թափառականի ցուպը ձեռք կառնէ եւ դռնէ դուս կը պաշտի, իր կորուսած փառքն ու պետութիւնը վերստին ձեռք բերելու համար : Եւ իրօք՝ 1384 թ. փետրվ. ամսի վերջին օրը, երբ հազիւ չորս ամիս անցած էր իր Մաղբիղի եւնի տանուտէր կոչուելէն ի վեր, Լեւոն կը հեռանայ Կաստիլյայէ, կը դիմէ Նաւարրայի Կարոլոս Բ թագաւորին (1349—1387), որ մինչեւ Պերալտա կը դիմաւորէ եւ մեծամեծ պատիւներով կընդունի զայն(2) :

Նավարրայի թագաւորն ա՛յնքան զգածուեցաւ Լեւոնի պատմածներէն, որ անմիջապէս հրամայեց տալ Հայոց թագաւորին՝ հարելու զօրական ու հարիւր ազնւաւոր, հանդերձ իրենց թոշակներով, որպէս զի Լեւոն կարենայ Հայաստան երթալ եւ փրկել իր երկիրն անհաւասաներու ձեռքէն : Իսկ Լեւոնի նուիրեց ոսկեզօծ արծաթէ գեղաքանդակ նաւ մը, մէջը դնելով 2000 արագոնեան ֆլորին :

(1) G. de Quintana, *Historia de la antigüedad ... de Madrid*, ք. 317 ք : Այսպէս կրտե՛ նաև Gil González Dávila, *Teatro de las grandezas de la villa de Madrid*, Խ. 156 : Սակայն ուրիշ պատմիչներ կրտե՛ն, քի Մաղբիղի Արքայական Պալատն ազգէն կործանած էր այն պատերազմներու երեսէն՝ զորս մղած էր Տրանսսաւարէի կոմս Ենրիկ (Եսէկէ՛ Ենրիկ Բ, թագաւոր Կաստիլլայի, 1368—1379) իր անհարազատ եղբոր՝ Կաստիլլայի Պետրոս թագաւորին (1350—1369) դեմ . իսկ նորոգած են զայն Ենրիկ Գ (1390—1406) եւ Գերմանիայի կայսր ու Սպանիայի թագաւոր (1516—1558) Կարոլոս Ե : Հիմա այդ նին պալատէն նե՛սք մը անգամ չէ մնացած . 1734-ին պատահած հրդեհ մը բոլորովին լափած ոչնչացուցած է զայն :

(2) *Ըստ Գաղղիլի*, Խ. 195 . իսկ ուրիշ պատմիչ մը (Jose Yanguas y Miranda, *Diccionario de ... Navarra*, հս. Գ, Խ. 131) կրտե՛ քի Լեւոն 1383 տարւոյ մէջ, նոյնք. 21-է Եսք այցիլած է Կարոլոս Բ-ին :

Այս մասին ա՛յսպէս կրտէ Նաւարրայի յիշեալ բառագիրը՝ Jose Yanguas, մի և նոյն գրքին մէջ, մի և նոյն տեղ, անշուշտ քաղելով հին վաւերագրերէ, ինչպէս կը գնէ անոնց թիւն ալ՝ Գլոց 47, թիւ 24 և 25. — «Նոյն տարին (1383) Լեւոն Լուսինեան, որ ինքզինքը Հայոց թագաւոր կանուանէր, այցելեց տէր Կարոլոս Բ-ին, որ անոր ընծայեց արծաթէ փոքրիկ նաւ մը, մէջը 2000 Արագոնի ֆլորինով, Տէր Կարոլոս կրտէր, թէ «Մեր սիրելի եղբայրակիցը Լեւոն, թագաւոր Հայոց(1), որ մեր երկիրը «գալով այցելեց մեզ, և որուն ընծայեցինք 2000 ֆլորին Արագոնի, մեր «սակեզօժ արծաթէ սիրուն նաւերէն մէկին մէջ գնելով . . . : Տասնհինգ «ֆլորին ալ տուինք յիշեալ թագաւորին անպարարին (yuglar), նոյնպէս և «քսան ֆլորին՝ նոյն թագաւորին հրեշտակին (herault) : » Տէր Կարոլոս ընծայեց նաև Լեւոնի՝ 13 լիար շաքար, 8 լիար կաղին, 1 լիար վարդեջուր, կէս լիար կոծապղպեղ, մէկ ունկի մշկընկուզի ներքին կեղև (macis), կէս լիար անխոն, և կէս լիար ալ շաքարեղէն : »

Նաւարրայէն անցաւ Բէտոն, Ֆուաչի իշխանութեան պետ Գաստոն Գ Կոմսին (1343—1391), որ Ֆէրիւս անունով ալ ծանօթ է պատմութեան մէջ, Կոմսին կողմէ մեծամեծ պատիւներ ու պարգևներ ընծայուեցան Լեւոնի՝ նոյնպէս և հարբեր զօրական ու հարիւր աղեղնաւոր՝ իր թագաւորութեան փրկութեան համար, վճարուելով նաև անոնց ամասկան թոշակները, Բէտոնէն ալ ելլելով զարձեալ մտաւ Արագոն, որուն թագաւորը՝ Պետրոս Գ խոստացած էր օգնել նաւերով ու ղինուորներով, որպէս զի Լեւոն կարենայ վերստին ձեռք ձգել իր թագաւորութիւնը. բայց Պետրոսի և արքունի

(1) Jose Yanguas ուրիշ վաւերագրէ մը (Գլոց 137, թիւ 35) անկելով ծանօտութիւն մը կըր դնէ նոս և կրտէ, թէ Նաւարրայի Յովնանես Բ թագաւորի ժամանակ (1425—1479) Հայոց թագաւորն իր մեկ եղբոր հետ նորէն այցելած է Նաւարրա, և թագուհին՝ բամբիւ Բլանկա՝ Լեւոնի եղբոր ու անոր կնոջ կարել տաւ զգետներուն արժէքը վճարած է. «En tiempo del rey Don Juan 2º vino otra vez à Navarra el rey de Hermenia con un hermano: la reina Donna Blanca mando pagar el coste de coser las ropas del hermano del rey de Hermenia y de su muger.» Լեւոնի եղբայրը ասոնց մեռած էր. իսկ իր մանր 1393-ին պատանած ըլլալով՝ անկարելի է որ 1425—79 տարիներու ընթացքին մէջ կրկին այցելած ըլլայ Նաւարրա. ուստի՝ Բլանկա թագուհին իր բարեստրեան Երեմէն խաչագողի մը զոն դարձած ըլլալու է դժբախտաբար, ինչպէս մեր դարուն ալ պակաս չեղան խեղճ Լեւոնի անուր շանագործոցն, մինչև իսկ անուանելով ինգիլիզներն «Լեւոն Ե» . . . :

ատենակալներու միջև գոյութիւն ունեցած դժտութեան պատճառով թա-
գաւորը չկրցաւ անմիջապէս կատարել իր խոստումը, այլ միայն թագաւո-
րազուն իշխանը՝ Յովհաննէս (եաքէն՝ Յովհաննէս Ա., թագաւոր Արագոնի,
1387—1395) իր հօր խոստումը կատարելու համար յայտարարեց Լեւոնի՝
վեց ամսէն յանձնել հինգ զինուած ցոկանաւ ։

Լեւոն այսքանով չէր գոհանար սակայն ։

Մնացածը լրացնելու եւ մանաւանդ զրական արդիւնք մը ձեռք բերե-
լու համար որոշեց զիմել Ֆրանսայի եւ Անգլիայի թագաւորներուն , որոնց
վրայ մեծ յոյս դրած էր ։

Եւ համրայ կրաւ ։

ԺԴ

Լեւոն ի Պարիս

Եւ Պարիս չհասած՝ Լեւոն անգամ մըն ալ Ալիքսեոն այ-
ցելեց , ուր հասած պիտի ըլլայ 1384 թ. յունիսի 1-ին .
վասն զի նոյն տարւան մայիսի 28-ին , Հոգեգալստի
նախընթաց օրը , Լեւոնի երկրորդ անգամ Մոնպելլէ
մտնելն եւ յաջորդ առտու անկէ մնկելն արձանագրուած

է վերոյիշեալ *Petit Thalamus*-ի մէջ , կր. 409 , այս բառերով . « Item
(1384), la vigilia de Pantacosta que era a XXVIII de mai, tornnet a
Montpellier lo sobre dich senhor rey dErminia tornan dArago e dEs-
panha, e parti lendeman anan sen en Fransa vers nostre senhor lo
rey. »

Ամիս մը վերջ , այսինքն յունիսի 30-ին , խուսն բաղմութեան առջ-
նորդութեամբ եւ հանդիսաւոր արարողութիւններով Պարիս մտած է Հալոյ
թագաւորը , իր ոսկեհամուկ զգեստն հագած , արքայական թագն ի գլուխ
եւ մական ի ձեռին , բարեւելով զինք օղջուհոյ հետաքրքիր ժողովուրդը ։

Ֆրանսայի Կարոլոս Զ թագաւորը՝ (1380*—1422) շրջապատուած զքսերէ ու կոմսերէ, իշխաններէ, պարոններէ ու ասպետներէ, կարգինալներէ ու եպիսկոպոսներէ եւ յ« այլոց բազմաց աւագաց, որ հեծեալ եւ որ հետեւակ, եւ անթիւ բազմութեամբ ժողովրդեանն » , Հայոց զահագուրկ թագաւորն այրքայալայել պատիւներով ընդունելու համար քաղաքէն դուրս ելլելով՝ ընդառաջ գացած էր Լեւոնի, որ Կարոլոս Զ-ի համար Կաստիլյայի թագաւորէն յանձնարարական թղթեր բերած էր(1) : Հետաքրքիրներու բազմութիւնն անոր համար խոնուած էր, վասն զի կը զարմանար թէ ինչպէ՛ս կըլլայ որ իրենց թագաւորն ուրիշ հասարակ թագաւոր մը զիմաւորելու համար այստեսակ բարձր պատիւներ կընծայէ . « զի որպէս վկայեն ամենեքին, ո՛չ որ ի թագաւորաց անտի Գաղղիոյ ել երբէք ընդ առաջ թագաւորի միոյ ստակալանի, այլ միայն ընդ առաջ կայսեր, »(2) — անշուշտ Գերմանիոյ կայսեր :

Այսպիսի պատիւներով առաջնորդուեցաւ Լեւոն Լուվրի այրքայական պալատը(3), իբրեւ հիւր Կարոլոս Զ-ի :

Ժամանակակից պատմիչները միաբերան կը վկայեն, թէ Կարոլոս Զ ի պատիւ Լեւոնի տուած առաջին հացկերոյթի միջոցին, — որուն կը մասնակցէին Ֆրանսայի երեւելիները, ինչպէս թագաւորին եղբայրը՝ Տուրէնի դուքսը, հօրեղբայրները՝ Բուրգոնիի եւ Բերրիի զքսերը, մօրեղբայրը՝ Բուրբոնի դուքսը, նոյնպէս եւ պալատական բարձր պաշտօնէութիւնը, — խնդրեց Լեւոնէ պատմել իր ենթարկուած աղէտները. եւ երբ մօտէն ալ տեղեկացաւ անոր քաջած ստուպանքներուն ու ցոյց տուած կորովին սաստիկ զգածուելով՝ զրամական մեծաքանակ նուէրներէ զատ տարեկան զուճար մը յատկացուցուց Լեւոնի, ամեն ամիս կանոնաւոր կերպով վճարելու խոստումով, որպէս զի Հայոց թագաւորն իր զիրքին վայել ճոխութիւնով ու պատիւով ապրի Ֆրանսայի մէջ : Աէն-Գընիի վերոյիշեալ անանուն կրօնաւորն իր ժամանակագիրքին մէջ (հտ. Ա, եր. 327) այս առիթով հետեւեալ խօսքերը կը զնէ Կարոլոսի բերանը. « Ի նպաստ Զեզ նախապատրաստուած ըլլալով Զեր փառաւոր

* Այս բուսականը (1380) Կարոլոսի գահակալութեան բուսականն է . իսկ գրքիս սկիզբներ (եր. 8) յիշուածը՝ (1368) ձցնդեան բուսականը :

(1) *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, քարգով. Բեկլապէի, հս. Ա, եր. 325 :

(2) Գարդել, եր. 196 :

(3) Գրքիս մէջ դուած պատկեր (եր. 84) կը ներկայացնէ Լուվրի այն ժամանակուան տեսարանը, որ եսէն բոլորովին փոխուած եւ քնդարձակուած է . իսկ հիմա վերածուած է Հնուքեանց թանգարանի :

Կարոլոս Զ, ֆրանսիոյ թագաւոր
Charles VI, roi de France.

համբաւն ու Ջեր փայլուն գործունէութեան լուրէն , վճնցիներ յօծարա-
փոյթ ընդունիլ ու պատուել Ջեղ, Որոշեցիներ նաև որ սակէ ևսք մեր ար-
քայական գանձէն ընդունիք սարեկան թոշակ մը , որով կարենաք Ջեր
աստիճանին արժանի դիրք մը դրաւել : »

Կարողութի կողմէ Լեւոնի արուած զրամական նուէրներու վերաբերեալ
հրամանագրերն ևւ Լեւոնի կողմէ ստացուած զուժարներն յայտնող անդոր-
րագրերը պահուած են Պարիսի Ազգ. Մատենադարանին մէջ : Ոչ միայն
հասաքբքբութեան համար՝ այլ ևւ իբրև կարևոր վաւերագիր կարծէ որ
անոնցմէ մէկ մէկ օրինակ դնեմ այստեղ :

Հրամանագիր Կարոյոսի Ա(1)

Կարոյոս , շնորհուն Աստուծոյ , թագաւոր Ֆրանսայի. Պատերազ-
մական գործի սահմանուած նպաստներու վրայ մեր սիրելի ևւ հաւա-
տարիմ պաշտօնակալ խորհրդականներուն՝ օղջոյն ևւ սէր, կը հրամայենք
ձեզ , որ յիշեալ նպաստներու ընդհանուր հարկահաւաք Bertaut à la
Dent-ի միջոցով մեր յոյժ պատուական ևւ յոյժ սիրելի եղբայրակցին՝
Հայոց թագաւորին՝ տաք ևւ յանձնէք հազար ֆրանկ(2) , զոր ներկայ
հրամանագրովս անոր տուինք ևւ կուտանք իբր առանձին շնորհ : Այս
հրամանագիրն իրեն վերաբերեալ անդորրագրով միացնէք : Կուզենք ,
որ յիշեալ զուժարն առանց առարկութեան տրուի ևւ վճարուի նոյն
Bertaut-ի՝ Պարիսի մէջ մեր հաշուասենեկի հաւատարիմ ևւ սիրելի
անձերու կողմէ , շնայելով սակէ առաջ մեր յիշեալ եղբայրակցին ըրած
մեր ուրիշ պարգևներուն , որոնց մասին ո՛ր ևւ է բան յայտնուած ու
խօսուած համարելու չէ ներկայ թղթիս մէջ : Եւ կը հրամայենք , կը
պատուիրենք ու կարգիւնենք որ ոչ ոք հակառակ վարուի ասոր Տուեալ
ի Պարիս , 20-րդ օրն յուլիսի , շնորհաց թուին հազար երեքհարիւր
ութսունչորս , ևւ մեր թագաւորութեան չորրորդ տարին :

Թագաւորին կողմէ , վկայութեամբ Բերրիի ևւ Բուրգոնի տիար
զբներուն ,

Ժ. Դ. Բ. ՄՈՆՏԷՍԿԻԻՏՈ

(1) Բնագիրը տե՛ս զբիս վերջը՝ Document XIV.

(2) Հիմակուան դրամով՝ 20,000 ֆր., այն ժամանակուան մեկ ֆրանկն
նաւասար ըլլալով հիմակուան բաւն ֆրանկին :

Լեռնի անդորրագրին հազար Վր.ի փոխարեն(1)

ՄԵՆՔ՝ Լեւոն, օնորիսն Ասուածոյ, բազաւո չայոց, կը յայտարարենք, որ պատերազմական գործի սահմանում նպատակներու բնդիտուութեամբ Bertaut à la Dent-է ստացանք հազար ճրանկ սոկի, գոր պերճաւոր բազաւորը ինքի մը համար տուա մեզ, ինչպէս աւելի պարզ կերպով կը տեսնուի յիշեալ պերճաւոր բազաւորին կողմէ այս մասին տուած գրութեան, որ գրուած է ներկայ յուլիս ամսի 20-րդ օրը: Յիշեալ հազար ճրանկ սոկիին շատ գոն ենք եւ ամբողջապէս ստացած. իսկ վերոյիշեալ պերճաւոր բազաւորը, յիշեալ Յերտօն ու միւս բոլոր անձերն ազատ կը կացուցանենք պարսէ: Տակալ ի Պարիս, կենեալ մեր կենով, 22-րդ օրն յուլիսի, հազար երեւոյթիւր ուրախանալու բախին:

Յրուաստար կըսէ թէ Կարոլոսի կողմէ Լեւոնի յատկացուած տարեկան թողակին քանակութիւնն էր 6000 ֆրանկ սոկի(2), որ հիմակուան ընթացիկ դրամով կընէ 120,000 ֆրանկ: Ասկէ զատ՝ Յրանասարի թագաւորը չայոց թագաւորն ամիսներով էր Լուզրի պալատին մէջ հիւրընկալելէ հոգը, յաջորդ տարին, 1385, Լեւոնի եւ անոր հետեւորդներուն տրամադրութեան տակ դրած է Սէն-Ուէնի պալատը(3), որուն կահաւորման եւ զանազան պէտքերուն համար բացէն վճարած է Լեւոնի՝ 5,000 (= հիմակուան 100,000) ֆրանկ(4):

Յրուաստարի ըսածը կը հաստատուի ոչ միայն Կարոլոսի կողմէ տրուած հրամանագրերով, այլ եւ Լեւոնի կողմէ դանձուած ու փոխարէնը տրուած ամսական անդորրագրերով, որոնք նախորդներու նման պատուած են Պարիսի Ազգ. Մատենագարանին մէջ: Ահա անոնցմէ նմոյշ մը(5):

Ամսակալան անդորրագիր Լեռնի(6)

ՄԵՆՔ՝ Լեւոն, օնորիսն Ասուածոյ, բազաւո չայոց, կը յայտարարենք,

- (1) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XV.
- (2) *Les Chroniques de Jean Froissard*, գիրք 9, գլ. 192 եւ 193.
- (3) Սէն-Ուէնի պալատի մասին տե՛ս գրքիս եր. 7:
- (4) Յրուաստար, Անգլ.:
- (5) Ուրիշ օրինակներ տե՛ս գրքիս մէջ գլ. 39.
- (6) Բնագիրը տե՛ս նմանանունում ատանձին քերթին վրայ, քիւ 70, եւ գրքիս վերջը՝ Document XVI.

որ պատերազմական գործի սահմանում նպաստներու բնօրինակու հարկատու Գովան Շանսպրիմէ ստացան վերջին նոյնքեր ամի համար հինգհարիւր ճրանկ ոսկի, զոր մեր յոյժ սիրեցեալ եղբայրակից եւ պերճաւոր բազաւոր պատիրեց մեզ ամէն ամիս ստանայ իրմ, որչափ ժամանակ որ հաւոյ թուի իրեն, սկսելով վերջին Ամենայն Սրբոց սօնի օրէն, ինչպէս կը տեսնուի մեր յիշեալ եղբայրակցին եւ պերճաւոր բազաւորին կողմէ այս մասին տրուած հրամանագրէն, որ գրուած է Պարիսի մ. յ. 1384 ղեկեմբեր 7-ին: Նոյն ամսուան համար տրուած վերոյիշեալ հինգհարիւր ճրանկ ոսկի գումարէն գոն երեք եւ ամբողջութեամբ ստացած, իսկ յիշեալ բնօրինակու հարկատուին ու միւս թոյր անձներն որոնց անդորրագիր տալ պէ՛տ էր՝ պարտէ՛ւ ապա կը կացուցանեն: Ի վկայութիւն ասոր՝ ներկայ անդորրագրին վրայ մեր կնիքը ղեկ տուին: Տուեալ ի Պարիս, 9-րդ օրն ղեկեմբերի, ճնուեաց թուին հազար երեքհարիւր ութսունչորս:

Թագաւորին կողմէ՝

(Կ Ն Ի Ք)

Հ. ՅՐԿԱՆՍՈՒՄԻ

Ալէն-տ-Ուէնի պալատին մէջ Լեւոնի բնակութիւն հաստատելն ու կատարուող Զ-ի կողմէ Հայոց թագաւորին հանդէպ ցոյց տրուած առատաձեռնութիւնը՝ մինչեւ իսկ մեր ժամանակակից պատմիչներու նախանձը զրգտած են. ինչպէս Ալէն-տ-Ուէնի պալատին պատմիչը՝ Լ. Պաննիէ, Լեւոնի Պարիս գալը շատ կը տեսնէ եւ անոր համար եղած ծախսերը՝ Գանձատան վնաս կը համարէ(1), Խոստովանելով հանդերձ՝ թէ Լեւոն Եւրոպայի մէջ արբուսեաց զոններն ափ առած զրամ կը հաւաքէր եւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, առանց խղճի խայթ ունենալու՝ իր հաճոյքներուն կը ծախսէր զանոնք, սակայն պէտք է նաեւ յայտարարել որ Լեւոնի Պարիս գալն իր օգուաններն ունեցած է Ֆրանսայի համար, որովհետեւ Լեւոն ոչ թէ միայն իր զիրքին արժանի պատիւներով կը հիւրասիրուէր Ֆրանսայի թագաւորէն, այլ նաեւ՝ իրբեւ խորհրդական՝ կը մասնակցէր արքունի ժողովներու եւ պաշտօնական հանդէսներու, Այս ժողովներէ մէկին մէջ էր որ Լեւոն ճառ մը խօսելով հաշտութիւն կը բարոյէր Ֆրանսայի եւ Անգլիայի միջեւ, յօժարութիւն յայտնելով ստանձնելու միջնորդի դերը՝ անվերջ ու արիւնահեղ պատերազմը զադրեցնելու նպատակով:

Ֆրանսայի եւ Անգլիայի միջեւ 1384 թ. յունվար 26-ին կնքուած նոր զինադադարի պայմանագրով լրանալու մօտ էր: Մարտին սկսած էին զբաղել պատերազմով, 1385-ի գարնան կարուստ Զ-ի պալատին մէջ ժողով

(1) L. Pannier, *La Noble-Maison de Saint-Ouen*, br. 158-9.

գումարուած էր, մասնակցութեամբ բոլոր մեծամեծներու եւ բարձրաստիճան անձերու, խորհրդակցելու համար իրենց բնակիչ զիւրքին վրայ, ներկայ էին Ֆրանսայի եւ Հայոց թագաւորները, կարողութիւն եղբայրը՝ Լուդովիկոս, հօրեղբայրներն ու մօրեղբայրը, Իշխաններու կարծիքն էր այլ եւս չխօսիլ խաղաղութեան ու զինագաղարի վրայ, այլ վրէժ լուծել Անգլիացիներէ: « Բայց որովհետեւ հակառակ կարծիք ունեցողները քիչ էին, աղաչեցին Հայոց թագաւորին որ ինքն առաջարկէ իրենց պատճառաբանութիւնները, որպէս զի լաւ եւս ունկնդրութիւն գտնէին(1) » Լուսն մինչեւ այն ժամանակ չէր մասնակցած վիճաբանութիւններու, որովհետեւ — ինչպէս Ալեն-Դրնիի վերոյիշեալ կրօնաւորը կրտսէ(2) — Ֆրանսերէնը զժողովութիւնով կը խօսէր եւ լատիններէն ալ քիչ գիտէր(3) . բայց վերջապէս բացաւ բերանն եւ հետեւեալ ճառն արտասանեց .

« Թէպէտ եւ ես ձեր կարծիքէն չեմ, մեծապայծառ դրօսք եւ իշխաններ, բայց այսու չեմ կրնար չի գովել անոր վեհանճնութիւնը, եւ թագաւորն ինձ պիտի ներէ, եթէ կը համարձակիմ բնելու իրեն՝ թէ այդ խորհուրդը զոր իրեն կուտար, իրեն համար շահաւէտ, եւ ձեզ՝ փառաւոր նշանակ մ'է այն ազնիւ բարկութեան, որ զձեզ կը վառէ՝ առ ձեզ եղած անիրաւութեանց վրէժը ինչդրելու : Իրաւացի է, չունիմ բնելիք մի . բայց այս միայն կը փափաքեմ, Տեարք, որ ազնւոր նուազ արագութեամբ գործուին, որպէս զի կրկին օգտաւէտ ըլլան, նախ քան զօգտտերազմ՝ անոնց ըրած անիրաւութիւնը ցուցնելով, եթէ ճշմարիտ է, որ այնչափ անգամ դրժեր

(1) Le Laboureur. *Hist. de Charles VI.* գիրք 9, գլ. Ա : Այս գործը Ալեն-Դրնիի կրօնաւորեն գրուած յիշեալ ժամանակագիրքին մէկ ինի բարգմանութիւնն է, սրուն մեջ Հայոց մասին զգնուած կտրուները դրկած եմ թաղմանով կարգին, որ 1897-ի փետր.-մարտ Յաւելուածով բարգմանած եւ հրատարակած է :

(2) *Chronique du Religieux de Saint-Denis*, թ. Ա, եր. 421 :

(3) Անհաւաստի բռի բերեալ, որ Լուսն Ֆրանսացի տոմար սեռած եւ Ֆրանսացի կնոջ մը հետ ամուսնացած ըլլալով հսկողներ չկարենայ խօսիլ Ֆրանսերէն . միւս կողմէ ալ պիտի է գիտնայր քի մայրը վրացի էր եւ Ֆրանսերէնի անմանօր, հետեւաբար մայրենի լեզուն՝ ինչպէս նաեւ արեւելի մէջ գործածուածը՝ հայերէնն էր . իսկ Ֆրանսերէնն ու լատիներէնն իրեն պատշաճական լեզուներ ընդունուած էին արտաքին յարաբերութիւններու համար, ինչպէս Անտիոքի եւ Եղեւսիայի Ֆրանկ իշխանութիւններն ալ հայերէնի մեակման զարկ տուած էին ժամանակին, իրենց արտաքին պիտեւորն համար :

են դաշանց ուխտին, որուն վրայ բնաւ չեմ տարակուսիր, փափաքելի էր ինձ մեղմով ազգել իրենց այդ բանը, եւ այս բանագնացութիւնս՝ մեծ ծանրութիւն մի կուտայ մեր զինուոց արդարութեանս կը տեղեկանամ ձեր պատմութիւններէն, թէ ձեր բոլոր թագաւոր նախնիք՝ միշտ պահած են այս գովելի սովորութիւնը. եւ որպէս զի փարատեմ ամէն կասկած խօսքերուս անկեղծութեանը վրայ, ես այդ պաշտօնը ամենայն յօժարութեամբ յանձն կ'անում. եւ թէպէտ չունիմ Անգղիացոց նեւ ո՛չ ընտանութիւն եւ ո՛չ բարեկամութիւն, թերեւս աւելի կարող պիտի ըլլամ հաւանեցընել զանոնք՝ քան թէ ձեր ազգէն ուրիշ ո եւ իցէ մէկը, այն անողորբի առելութեան համար՝ զոր ունին անոնք Գաղղիոյ զէմ (1) : »

Լեւոնի առաջարկն ուրախութեամբ ընդունուեցաւ, եւ Հայոց թագաւորը պատրաստուեցաւ Լոնդոն երթալ :

Բայց այն ժամանակուան երթեւեկութիւնը հիմակուանին նման զիւրին չէր. մանաւանդ պատերազմը բոլորովն խափանած էր ամէն ճամբայ, եւ անգլիական հողին վրայ ոսք կոխելու համար մասնաւոր արտօնութիւն ձեռք բերելու էր : Արդ՝ Լեւոն իր նետերոյնեքով Լոնդոն երթալու եւ թագաւորին հետ առանձին տեսակցութիւն մը ունենալու նպատակն հաղորդեց Անգլիայի թագաւոր Հռիքարդ (Richard) Բ-ին (1377—1399), որ սիրով ընդունեց Լեւոնի առաջարկը, եւ հարկ եղած ապահովադրերը պատրաստել տալով իսկոյն զրկեց Հայոց թագաւորին :

Անգլիական կառավարութեան բոլոր պաշտօնական գրութիւնները պարունակող բազմահատոր հրատարակութեան մը մէջ (2), — որ տեսակ մը « Գիրք թղթոց » է, — 24 հոկտ. 1385 թուականին գրուած հետեւեալ երկու ապահովադրերը կը գտնուին, մին Լեւոնի անունով տրուած, իսկ մյուսը՝ Լեւոնի տանարապետ Յովհաննէս զը Ռուսպի :

Ապահովագիր տուեալ յսևոն Լեւոնի (3)

ԱՐՔԱՅՆ՝ համօրէն եւ իւրաքանչիւր ծովակալներուն, եւն., Ողջոյն Գիւցած ըլլաք որ՝

(1) Տե՛ս Բազմավիպի 1897 թ. մտքի Յաւելուածը : Հմմտ. Սեւ. Դընիի կրօնաւորին ժամանակագիրքը, հս. Ա, եր. 421 :

(2) T. Rymer, *Foedera, conventiones et litterae* եւն., sup. 1739—1745-ի, հս. Գ, մասն Գ, եր. 186 :

(3) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XVII.

Երբ Մեծախառ Իշխանն Լևոնն Հայոց Թագաւորը մեր Անգլիական Տէրութեան երկիրն հասնելու ըլլայ ,

Մենք՝ որպէս զի նոյն Թագաւորն ըստ իւր բաղձանաց հանդիսա եւ ապահով գալուստ եւ վերադարձ վայելէ՝ կ'ընդունինք այս մեր ապահովութեան գրովն եւ մեր հովանաւորութեան ու պաշտպանութեան ներքեւ կ'առնունք եւ կը դնենք նոյն իսկ Թագաւորն իւր հպատակներովը , մարդիկներովը , սպասաւորներովն ու ծառաներով , — ո՛ր եւ իցէ աստիճանի ըլլան անոնք , — եւ քառասուն ձիերով ու ասոնց ամէն կերպ կազմածներով , մեր Անգլիական Տէրութեան հողին վրայ՝ մեր իշխանութեամբն ու զօրութեամբ , թէ՛ ցամաքի եւ թէ՛ ծովու վրայ , երբ ինքն հոս գայ ու կենայ եւ ասկից ազատօրէն իւր տեղը վերադառնայ :

Ասոր համար ալ ձեզի եւ ձեզմէ իւրաքանչիւրին կը հրամայենք ու կը պատուիրենք ,

Որ Հայոց յիշեալ Թագաւորին եւ կամ իւր հպատակացը , մարդիկներուն , սպասաւորներուն ու ծառաներուն , — ո՛ր եւ է աստիճանի ալ վերաբերին , — մեր նախասացեալ Տէրութեան մէջ , եւն . . .

Որոց ի հաւատս , եւնու կէս տարի պիտի զօրէ :

Վկայ է Արքայն , առ Ուեստմինսթրի , 'ի 24 Հոկտեմբերի :

'ի ձեռն նորին իսկ Արքայի եւ Ժողովոյն :

Ապստոլազիր տուեալ յսկումն Յովնանկեսի դը Ռուսպ(1)

ԱՐՔԱՅՆ՝ համօրէն եւ իւրաքանչիւր ծովակալներուն , եւն. , Ողջոյն՝ Ուզելով առանձին հող եւ ինճամ տանիւ Յովնանկես դը Ռուսպի՝ Մեծախառ Իշխանին Լևոնն Հայոց Թագաւորի Տաճարապետին ապահովութեանը , (ինքն որ Անգլիոյ Տէրութեան երկիրը պիտի գայ մեր թողտուութեամբը՝ նոյն իսկ յիշեալ Թագաւորին գործոց տեսչութեանն համար) ,

Կ'ընդունինք այն Յովհաննէան՝ ընկերակցութեամբ հինգ մարդկանց ու վեց ձիոց , չորս ազնուորաց ու քսանըչորս մօրուանի հպատակաց , եւ իրեն ուրիշ ո՛ր եւ իցէ զինուորական կազմածներովը՝ մեր Անգլիական Տէրութեան մէջ , մեր իշխանութեամբն ու զօրութեամբ , թէ՛ ցամաքի եւ թէ՛ ծովու վրայ , երբ հոս գայ ու մնայ եւ ասկից իւր

(1) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XVIII.

Լեւոն Ե-ի կիսարձանը
Buste de Léon V.
(Musée de Versailles.)

տեղը վերադառնայ ազատօրէն. ուստի այս ապահովագրոյս առանձինն մեր հովանաւորութեան ու պաշտպանութեան ներքեւ կ'առնուք եւ կը դնենք զինքն .

Ասոր համար ալ ձեզի եւ ձեզմէ իւրաքանչիւրին կը հրամայենք ու կը պատուիրենք որ , եւն . . .

Որոց 'ի հաւատս , եւն Կէս տարւան համար պիտի զօրէ :

Վկայ է Արքայն , առ Ուեստմինսթրի , 'ի 24 Հոկտեմբերի :

'ի ձեռն իսկ Արքայի եւ Ժողովոյն :

Զրամանայի է որ Լեւոն , կարծես խնջոյքի կերթայ , կուզէ որ Լոն-դոնի մէջ խմելիք գինին ալ հեաը տանի , չգրկուելու համար Փրանսական ազնիւ գինիներէն . . . եւ ասոր համար ալ մասնաւոր հրաման կամ արտօնութիւն առնել հարկ եղեր է , ինչպէս կը տեսնուի վերոյիշեալ « թղթոց գրքին » մէջ տպուած հետեւեալ պաշտօնագրէն(1) .

Արսօնագիր գիւնոյ՝ յսկումն սաճարապետիս Լեւոնի(2)

ԱՐՔԱՅՆ՝ համօրէն եւ իւրաքանչիւր ծովակալներուն , եւն , Ողջոյն Գիտցած ըլլաք որ՝

Յովհաննէս քր Ռուսպ՝ Մեծախառ Իշխանին Լեւոն Հայոց Ար-խային Տաճարապետը՝ միտք ունենալով մեր թոյլաուութեամբը Ֆրանսայի գինիէն մուծանելու հարիւր յիսուն մար , նոյն իսկ 'ի զօրծածութիւն Հայոց Թագաւորին՝ որ մեր Անդլիտայ Տէրութեան երկիրը պիտի զայ իւր ծառաներուն ու քովն եղած ուրիշ մարդկանց միջոցաւ ,

Մենք ,

Որպէս զի նոյն Յովհաննէսն եւ կամ իւր յիշեալ սպասաւորներն եւ ուրիշ մարդիկ չըլլայ թէ մեր լիզիոններուն (lige) ոմանց կողմանէ ըստ իմքը վնաս մը կրեն վերոյսացեալ իրաց նկատմամբ ,

Ուզելով 'ի մասինս մասնաւոր հոգ եւ խնամ տանել անոնց ապահովութեանը ,

Մեր այս ապահովագրոյն առանձինն մեր պաշտպանութեան եւ հովանաւորութեան ներքեւ կ'առնուք նոյն այն Յովհաննէսն եւ իւր ծառաներն եւ ուրիշ մարդիկները՝ նախասացեալ գինիով ու նաւերով եւ ամաններով որոնք զինին կը պարունակեն , մեր Անգլիական Տէրու-

(1) Rymer, *Foedera*, his. Գ, մասն Գ, եր. 187 :

(2) Բնագիրք սե'ս գրքիս վերջը՝ Document XIX.

թեան մէջ՝ մեր իշխանութեամբն ու զօրութեամբ, թէ՛ ջամաբի և թէ՛ ծովու վրայ, երբ յիշեալ պատճառին համար հոս զան ու մեան ևւ սակից իրենց երկիրը վերազանան .

Ուստի . . . Որոց 'ի հաւատս, ևւնս Պիտի զօրէ զիրս մինչևւ մերձակայ Չասակի ածնը :

Վկայ է Աբգան, աւ Ռեւսմիկեսրի, 'ի 28 Հոկտեմբերի .

'ի ձեռն Հրահանագրի՝ Մասնաւոր Կեմով .

ԺԵ

ԼԵՒՈՆ Ի ԼՈՆՈՅՈՒՆ

Երջապէս Լեւոն 1885-ի վերջերն իր հետեւորդներով, ձերով ու զինիս պաշարով Բուլոյն հասաւ ևւ անկէ ալ Դովր .

Անդրիական եզերքին վրայ Լեւոնի կապաւէին արդէն՝ Հոբեարդ Բ-ի հօրեղբայրները՝ Նորքի ու Լանկաստրի գլխերը, որոնք եօթն օր հիւրընկալիցին ու պատուատիրեցին Հայոց թագաւորը (1) :

Դովրէն համբայ ելաւ զկայ Լոնոյն .

Անիջապէս Հոբեարդին հաղորդուեցաւ Լեւոնի զկայ Լոնոյն յառաջանալը .

Անդրիայի թագաւորը նկատելով որ իրեն համար « արտաքոյ կարգի պատիւ մըն էր ընդունիլ այսքան մեծ իշխան մը », ևւ նկատելով որ այս փաստը չէ վայելած իր նախնիքներէն ո՛չ մէկը, — որովհետեւ գիտէր ևւ իմացած էր Լեւոնի համբան ու քաջազօրութիւնները, — որուեց մեծա-

(1) Դիւլօրիէ (*Rec. Cr.*, br. 728) իրաւեմ ունի շնաւասպա Ֆրուստարի պատմածներուն այլ հետեւելու Սեն-Գրեթի կրօնաւորի ժամանակագիր-լին, ո՛ր այս մասին իմ այ առաջնորդս կրած է .

70
Nous par la grace de dieu roy de france
aides ordonnez pour le fait de la guerre pour le mois de novembre deus passé la somme de cinq cens francs dor q
le roy nre frere cousin & seign nous a ordonne prendre & auoir de luy en un mois tant come il y a de luy a aduancer
du jour de la Toussains deus passé Si come il apparit par mandement de nre dit cousin et seign sur ce fait donne a
paris le vij. jour de decembre au xxij. an De laquelle somme de cinq cens francs dor deff. et pour le der
mois nous noterons pour contents et bien payez Et en quittons le dit receueur gual de tous auls a qui il a
en puet approuer En tesmoing de ce nous auons fait mettre nre seal a ceste quitance Donne a paris le vj.
jour de decembre lan de grace mil trois cens quatre vms & quatre.

par le roy

Francis Ier

71
Nous par la grace de dieu roy de france
le roy nre frere cousin & seign nous a ordonne prendre & auoir de luy en un mois tant come il y a de luy a aduancer
du jour de la Toussains deus passé Si come il apparit par mandement de nre dit cousin et seign sur ce fait donne a
paris le vij. jour de decembre au xxij. an De laquelle somme de cinq cens francs dor deff. et pour le der
mois nous noterons pour contents et bien payez Et en quittons le dit receueur gual de tous auls a qui il a
en puet approuer En tesmoing de ce nous auons fait mettre nre seal a ceste quitance Donne a paris le vj.
jour de decembre lan de grace mil trois cens quatre vms & quatre.

par le roy

զոյն պատիւներով ընդունիլ զայն ։ Ուստի Լեւոնը զիմաւորելու համար զրկեց իր պալատին զիսաւոր պաշտօնատարներն եւ ուրիշ բազմաթիւ անձնաւորութիւններ ։ Իսկ երբ Լեւոն մտեցաւ , Հօրքարոյ՝ իր շուրջն ունենալով ձիաւորներու բազմութիւն մը՝ անձամբ զիմաւորեց Հայոց թագաւորն եւ մեծ բազցրութիւնով ողջունեց ու խաղաղութեան համարը տալով՝ զինք տեսնելուն համար զգացած սիրանքն յայանեց ։ Յետոյ արքայական պալատ առաջնորդելով՝ հանդէսներ սարքեց ու պատիւներ ընծայեց Լեւոնի , եւ չքեղ պալատ մը՝ անոր տրամադրութեան տակ զբաւ (1) ։

Հանդիսական օրերն անցնելէ ետք՝ Անգլիայի թագաւորն իր բոլոր բարձր պաշտօնէութիւնն ու խորհրդականներն Ուեստմինստըր պալատն հրաւիրած էր , Հայոց թագաւորին առաջարկը պաշտօնապէս լսելու համար ։

ժողովին նախագահը Լեւոնէ խնդրեց պարզել իր սեռութիւնը Արք՝ Լեւոն նետեալ յուզիչ ատենարանութիւնն ըրաւ ։

« Ոչ եթէ չողորթութիւնն՝ այլ մանաւանդ թէ կերպրական եւ ճշմարիտ սերն է որ կը հարկադրէ զիս ըսելու ձեզ , թէ արեւելեան ժողովուրդք՝ մինչև Իմա՝ հիացած են ձեր զօրութեան եւ մեծութեան վրայ ։ Եւ զիրենք ուրիշ բան չարգելուք՝ զձեզ զրուստեօք պանծացնելէ , բայց եթէ այն անձապատեւութիւնն՝ զոր ասինն երկու մեծագոյն թագաւորութիւնք աշխարհի՝ Աւա՛ղ , իմ թշուառութիւնս խիստ անսովոր է , եւ բախտն անդադար կը թշնամանէ զիս , եւ կը ստիպէ զիս յանդիմանել զձեզ թէ այս անգութ պատակումն է որ պատճառ եղաւ իմ կործանմանս՝ անհաւաստի եւ Յիսուսի թշնամեաց անարգել յազթական եղող զԼեւոնքէն , եւ թէ նոյն ինքն կը ձգէ զիս այս ողբայի վիճակիս մէջ , ըսելու՝ թէ թագաւորեցի ես ալ , եւ ահաւասիկ այն մեծ թագաւորս՝ խեղճ արքայական մը գարձած՝ կ'ապրիմ հեծելու համար բախտին անուոց ճնշման տակ ։ այն բախտին՝ որ պատկը՝ զարդ մը կը համարի իմ յուզարկուորութեան հանդիսիս , եւ թագն՝ իրրեւ պատմեք մը ի մահ գտապարտեալ յանցաւորաց Ո՛վ հօր իշխանք , եթէ հատուցած ըլլայիք Աստուծոյ այն ծառայութիւնը՝ զոր իրեն կը պարտին ձեր զԼեւոնքը , եւ առ որ շատ անգամ յորդրուեցաք , արեւելքի տառապեալ քրիստոնեացը՝ — զոր նա զինց իր արեւոսը՝ — այնչափ չէին հառաչեր սրոյ եւ մուրդութեան ճնշման տակ , այն աշխարհաց բաղայները՝ որ երբեմն այնչափ փերմուանդ էին քրիստոնական հաւատոյ , եւ զիսաւորապէս Բեթղէնէմ՝ փոքրիկ Յիսուսին ծննդավայրը , եւ աստուածային Սիոն՝ զոր նա այնչափ պաշտապացուց եւ նշանաւոր ըրաւ իւր հրաչքներով , չէին հեծեր այսօր թրքաց , Արաբաց եւ Պարսից անտանելի լծոյն ներքեւ ։ Բայց զուրք կ'արհամարհէք այս փառաւոր

(1) Chronique du Religieux de Saint-Denis, 68. Ա, եր. 421-423 ։

մնայէ ետքը թագաւորէն հրամեշտ ասու ու մեկնեցաւ : Իբ պատգամաւորութեան զխառ որ նպատակն էր Անգլիայի եւ Յրմանայի երկու թագաւորներուն միջեւ խաղաղութիւն գոյացնել . բայց ճակատագիրը թոյլ չտուաւ որ ասանկ բարի նպատակ մը իրագործուի . ինչու որ երկու ազգերուն փոխադարձ ստեղծութիւնը՝ անոնց զոռոզ մարերուն չէր կրնար թոյլ տալ զիջանիլ ո՛ր եւ է կէտի մէջ որ իւրաքանչիւրին կարծիքով լաւ կը թուէր (1) : »

Այսպէս՝ թէեւ հաշտութիւնը ջուրն ինկաւ , բայց Լեւոն միշտ մեծ պատիւներով ու աստա նուէրներով կը հիւրասիրուէր Հոլքարդէ : Եւ Հոլքինչէզ սխալած չէ , կրկնելով ուրիշ պատմիչներու խօսքերը , թէ Լեւոն ստարեկան հազար ոսկի կստանար Անգլիայի թագաւորէն : Բայմեր իր բազմահոտոր հաւաքածուին մէջ (Foedera, հա. Գ, մասն Գ. եր. 182) հետեւեալ վաւերագիրն հրատարակելով՝ կը հաստատէ Հոլքարդի կողմէ Լեւոնի տրուած տարեկանը , զոր ստացաւ մինչեւ իր մահը .

Ծնորհագիր Հոլքարդի Բ (2)

ԱՐՔԱՅՆ՝ ամենուն որոնց եւն . Ողջոյն :

Գիտցած ըլլաք որ՝

Ի պատիւ եւ ՚ի մեծարանս Աստուծոյ, եւ այն բարձր վիճակին համար զոր ունի Հոյակապ Իւխանն եւ Եղբայրակից մեր սիրեցեալ Լեւոն Հայոց քաղաւորն, որ Արքունի Պսակով ճոխացեալ պատուճեալ է ,

եւ խորհրդածելով եւս թէ նոյն Եղբայրակիցն մեր՝ Գերագոյն Թագաւորին թոյլտուութեամբ՝ իւր թագաւորութիւնէն զարմանալի կերպով արտաբեցաւ ՚ի ձեռն թշնամեաց Աստուծոյ եւ իւր իսկ ,

Փափաքելով եւս այս պատճառաւ կերպով մը նպատակ իրեն՝ ինչպէս որ մեր վիճակին անկ եւ վայել է ,

Եւ Ո՛ր ՀեճճՆԻՔ մեր այն Եղբայրակիցին ՀԱԶԱՐ ԼԻՐԱ մեր Անգլիական դրամով, զոր տարէ տարի պիտի ընդունի մեր նշեմտարանին ստացադրովը մեր Գանձէն՝ հաւասարաչափ բաժնով Զատիկ տօնին եւ Սուրբ Միքայել Հրեշտակապետին օրը, մինչեւ որ Աստուծոյ օգնականութեամբ կարենալ վերստին ձեռք բերի իւր նախասացեալ թագաւորութիւնը .

(1) R. Holinshed, *Chronicles of England* ևն., Բ. սիւլ, հս. Բ, եր. 446.

(2) Բնագիրը տե՛ս զբիս վերջը՝ Document XXI.

Իսկ եթէ մէկը մեր այս Ենտրճման զէմ բան մը գործէ կամ ո՛ր եւ է ֆասս մը հասցրնէ եւ կամ զանց ընէ նայնք, զիսնայ անպարհն որ ենթակայ պիտի ըլլայ Աստուծոյ անէծքին՝ ինչպէս նաեւ Սրբոյն Եղուարդայ եւ Սերինին ։

Վկայ է Արքայն , առ Արխունի Անրոցն Ուիկցստի , յՅ Փետրուարի ։

Ի ձեռն նորին Արայի ,

Մի եւ նոյն հաւաքածուն (Foedera, հտ. Գ, մասն Գ, եր. 195) կը տեղեկանանք նաեւ , որ Լոբքարդ երկու ապահովագիր տուած է Լեւոնի՝ որպէս զի ինք եւ իր հետեւորդները կարենան ազատօրէն չըջագայել Լեւոնի մէջ եւ առանց ո եւ է արդելքի Ֆրանսա վերադառնալ ։ Այս ապահովագրերէ մին գրուած է 1386 մարտ 18-ին , միւսը՝ մայիս 12-ին , որոնց առաջինը կը թուլատրէ որպէս զի Լեւոն կարենայ Ֆրանսա անցնիլ իր 40 ձիերով , զորս իրեն հետ Անգլիա տարած էր (1) , — իսկ երկրորդը կը թուլատրէ մինչեւ անգամ 100 ձի տանիլ իրեն հետ՝ երկարելով միանգամայն Լեւոնի Լոնդոն մնալու ժամանակամիջոցը մինչեւ Մուռնոյ (2) ։ Բայց կերեւի թէ Լեւոն չկրցաւ մնալ մինչեւ զեկտեմբեր . ժամն զի կշտայէր Ֆրանսա դառնալ եւ իր միջնորդութեան արգիւնքը հաղորդել « իր եղբայրակից » Կարոլոսին , որ Էկլիզի մէջ իրեն կտպասէր ։

Վերոյիշեալ հաւաքածուն մէջ (Foedera, հտ. Գ, մասն Գ, եր. 11) հրատարակուած ուրիշ վաւերագիր մը , որ Լեւոնի սենեակալ (sénéchal) Փրանկիակոս Սիրի անունով արուած է եւ կը կրէ 1386 նոյ. 8 թուականը (3) , կը ցուցնէ թէ նոյն միջոցին Լեւոն արդէն մեկնած էր եւ իր մարդիկներէն մաս մը Լոնդոն ձգելով կը յուսար շուտով վերադառնալ եւ իր թագաւորութեան վերահաստատման աշխատիլ այս անգամ ։ Սակայն ինք անձամբ չկրցաւ Լոնդոն երթալ մինչեւ 1393-ի սկիզբները , որ տարին իր մանր ժրայ հասաւ ։ Ուստի՝ հոգին վեց տարի ետքը՝ իր սենեակալն ու սենեակապետը զրկեց , ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ վաւերագրէն ։

(1) Հմմտ. եր. 108՝ « Ապահովագիր տուալ յանցն Լեւոնի » ։

(2) Այս երկուսին միացեալ բնագիր սե՛ս գրէիս վերջը՝ Document XXII . Ատոնց եւ յաջորդին բարգամաթիւններ չգրի , նկատելով որ նախորդ համաճանն վաւերագրերէ մեծ արբերութիւն մը չունին ։

(3) Բնագիր սե՛ս գրէիս վերջը՝ Document XXIII .

Աղայնոյագիր վասն պատգամաւորաց Լեւոնի (1)

ՔԱՊԱՒՈՐՆ իւր Արքունի Հրովարտակով, որ սիրի զորէ մինչեւ զմերձակայ ասն Արքութեան երանուելոյ կուսին (= Տեսանընդատաջ), կ'անու առաջիկայ Ապահովագրովս իւր առանձին հովանաւորութեան եւ պաշտպանութեան ներքեւ զՓրանկիսկոս Միւր՝ Սենեակալ Մեծափառ Իշխան Հայոց Արքայի, եւ զՅովնաննեւ Միւր՝ Սենեակալս նոյն թաւարին, որոնք արդէն Գաղիոյ կողմերը կը զանուին, հինգ ձիաւոր-ներով ՚ի միասին իրենց ընկերակցութեան համար, Անգլիական Տէրութեան մէջ՝ իւր իշխանութեանն ու զօրութեանը, երբ իրենք հոս գան ու ման, եւ ասկից նորէն Գաղիոյ երկիրը վերադառնան. եւ միանշարտաբար իրենց ամեն ինչքերն ու կազմածները՝

Վկայ է Արքայն, աւ Իղնկին Ուղնդարի, ի 27 Սեպտեմբերի
 ՚ի ձեռն նորին Արայի,

Լեւոնի կրկին անգամ Լձնոյն երթալուն ապացոյցը կը զանուի իրելոյ Բայմորի մէջ (Foedera, հտ. Գ, մասն Գ, եր. 38), որ յանուն Լեւոնի ստրած 1392 զեկաւ. 11 թուակիր հետեւեալ ապահովագիրը կը նշատարակէ(2).

Երկրորդ աղայնոյագիր տուեալ Լեւոնի (3)

ՔԱՊԱՒՈՐՆ իւր Արքունի Հրովարտակով, որ մէկ տարի պիտի զորէ, ըստ հաւանութեան իւր ժողովոյն, այս ապահովութեան թրղթովս կ'անու իւր առանձին պաշտպանութեան եւ հովանաւորութեան ներքեւ իրեն սիրելի Եղբայրակից Լեւոն Հայոց Թագաւորն՝

(1) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XXIV.

(2) Այս վաւերագրով Լեւոնի երկրորդ անգամ Լնդոն երթալն հաստատուելով՝ միանգամ ընդ միջե կը մերժուի Հովնեկոյի մեհեւեալ բարձրագոյնն այլ. «*And Shautn 1386, քովի քաղաւորութեան (Հոմարդի)* 10. — Սոյն ասեմները Հայաստանի քաղաւոր խնդրեց որ իրեն ապամով ուղևորութիւն մը շնորհուի վերստին այս երկիր (Անգլիա) գալու եւ քաղաւորին նկ Անգլիայի եւ Ֆրանսայի քաղաւորութիւններու միջեւ իրավորելի խաղաղութեան մը մասին խօսելու. բայց կամպոմտեղով որ իր միտքն ոչ թէ բարի վայնմանն էր; այլ քաղաւորին շնորհալի ձեռնբերէ մեծ նաեւերեւ ստանալով անձնասպետ զգուսիլ, իր խնդիրը չճարեալեցաւ. » (Holinshead, *Chronicles of England*, հտ. Բ, եր. 453):

(3) Բնագիրը տե՛ս գրքիս վերջը՝ Document XXV.

ընկերակցութեամբ շաբաթուօր մարդկանց ու միապետներու, անոնց ամենուն ինչքերո ՚ն ու կազմածներո ՚ն հանդերձ, երբ ինչոն Անգլիոյ Տէրութեան Երկիրը գայ, և պարսպուտը քաղաքներէ կամ ուրիշ տեղերէ անցնի, հոս մնայ և սակից օտար աշխարհի կողմերն երթայ՝ որչափ որ նոյն թագաւորին հաճոյ երևնայ :

Պայմանաւ միայն՝ որ միշտ նոյն թագաւորն և իրեն մարդիկը ցուցնեն վերոյիշեալ Ազատվագրոյն Աբբուհի Հրովարտակը նոյն Աբբուհական պարսպուտը քաղաքաց պահապաններուն, երբ ներս մտնեն : ուստի ոչ ոք չիշեալ մարդիկներէն նենգաւոր և մասնիչ համարուի, ո՛չ ալ սոյն թագաւորութեան Երկրէն դուրս հանուի, և ոչ ուրիշ մէկ մը թագաւորին թշնամիներէն սեպուի :

Վկայ է Աբբայն, ան Սեկնսմիկնսրի, 'ի 11 Կեկտեմբերի :

'ի ձեռն Համառօտագրի՝ Մասնաւոր Կեկով :

ԺԶ

Լեւոնի վերապարձն ի Պարխ

Պատերազմին վերջ մը արուելու և երկու ազգերու միջեւ խաղաղութեան հաստատման համար իր կտաւարած միջնորդութեան տեղեկադիրը փութով ներկայացուց Լեւոն Կարուսի, Դոլքի վրայն Կայէ և անկէ ալ Էկիւրզ անցնելով (1386 մայիս 15—20) :

Թագաւորին պայմաններու քննութեան համար նոր մողով մը նշանակուած էր Լեյինգհէնի մէջ, որ կը գտնուի Կայէի և Բուլոյնի միջեւ : Անգլիայի թագաւորն անձամբ ներկայ պիտի գտնուէր մողովին և Ֆրանսայի թագաւորին հետ « բերան ի բերան » պիտի խօսէր : Բայց իր խտառութեամբ չկատարեց, այլ իրեն տեղ Լանգաստերի և Գլոսեստերի գրքերը դրկեց : Ֆրանսայի թագաւորն ալ իր կողմէ Բերրիի և Բուլգոնի գրքերը դրկեց, ընկերակցութեամբ Հայոց թագաւորին : « Հայաստանի թագաւորը շատ կը ցանկար որ Ֆրանսայի և Անգլիայի միջեւ խաղաղութիւն հաստատուէր, յուսալով որ պիտի կրնար շուտով թագաւորներէն օգնութիւն մը ձեռք բերել իր տէրութիւնը վերահաստատելու համար : Բայց վերջապէս գրքերն ու անոնց ընկերացող ուրիշ խորհրդականներն իրենց զանազաւոր-

Քեան յողուածներն ու չի ուշով վերժանելէ եւ ըննելէ յետոյ՝ անոնց ո՛չ մէկն ընդունեցին , ո՛չ ալ կնքեցին (1) : »

Հոնիարդ Բ, քազար Անգլիայի
Richard II, roi d'Angleterre.

Այս անցա՛ջողութենէ ետք Լեւոն քաշուեցաւ իր Աէն'ա-Ուէնի պա-
լատը , ուր խազաղ կերպով ապրեցաւ մինչեւ որ վերջնականապէս փոխա-

(1) Հովիմեղի յիշեալ գիրքը , հս. Բ, հր. 480 : Հովիմեղ այս ծոյղովին
գրամատմք կը դնէ « բամի Տիտոն 1393 » , փոխանակ՝ 1386-ի : Հմհհ.
Սեն-Գրնիի կրօնատրիին ժամանակագիրքը , հս. Ա, հր. 427-9 :

զրուցաւ Պարխ , Տուրնէլի պալատը (1) : Այստեղ փոխադրուելուն պատճառն այն էր , որ Կարոլոս 2 հետագամ ըլլալով Լուսինի պալատէն եւ բնակութիւն հաստատած Ա. Պողոսի պալատը (2) , որ Տուրնէլի զէմը կը գտնուէր , միշտ պէտք ունէր Լուսինի բարի խորհուրդներուն . ուստի՝ փոփոխեցաւ որ Հայոց թագաւորն իրեն մտ ըլլայ եւ մասնակցի արքունի ժողովներու , ինչպէս կըսէ Միլլեն (3) : Ասոր իբր ապացոյց կընամ յիշել նաեւ , որ Լուսին անբաժան հետեւած է Կարոլոսի , ո՛ր որ գացած է Ֆրանսայի թագաւորը , նոյն իսկ հանդէսներու եւ խրատահանութիւններու մէջ (4) : Այս հանդէսներու ժամանակ Լուսին ընդհանրապէս պատուի առաջին տեղը զբաւած է . ինչպէս՝ 1389-ին Ալեն-Դընիի մէջ ի պատիւ սիկկիական նեմուազորին արուած հանդէսի մը ժամանակ Կարոլոսի աջ կողմը նստած է Սիկկիլիայի թագաւորն , Բուրգոնիի եւ Տուրէնի գրեթէր , ու յետո՛ւ Հայոց թագաւորը (5) : Իսկ նոյն տարին երբ Կարոլոսի կինը՝ Isabeau de Bavière՝ հանդիսաւոր արարողութիւններով Ֆրանսայի թագաւոր կը պրտուուէր եւ մեծաշուք սեղանի մը շուրջ բազմած էին թուրք բարձրատիման հրախրեալներ , Լուսին կը նստէր թագաւորին քով : Ուրիշ անգամ մին ալ , 1391-ին , Կարոլոսի յաղթական կերպով Ամիէն մտած օրը՝ Հայոց թագաւորը կը քալէր Ֆրանսայի թագաւորին քովէն , յետոյ կուգային թագաւորին հօրեղբայրներն ու այլ ազգականները (6) :

Ասանցմէ զուրս տեղեկութիւն չունինք , թէ Հայոց թագաւորն ուրիշ ի՛նչ գործ տեսած է Ֆրանսայի մէջ , եւ ի՛նչ կեանք վարած (7) , միայն զիտենք թէ Անգլիայի թագաւորէն ընդունած զոճարեղէններն ու զարգեբը զողջնել տուած է Պարխի մէջ (8) , եւ Կատոլիկայի Յովհաննէս թագաւորն

(1) Պալատիս մտին տե՛ս զրէխ Եր. 6 , իսկ պակերը՝ Եր. 23 :

(2) Պալատիս եւ համանուն եկեղեցիի մտին տե՛ս զրէխ Եր. 4 :

(3) « Le roi d'Arménie fut admis dans le conseil, où il donna quelquefois de bons avis. » (A. - L. Millin, *Antiquités nationales*, հս. Ա, Եր. 125) :

(4) Տե՛ս Ֆրանսուար , գիրք Գ, գլ. ԽՁ :

(5) *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, հս. Ա, Եր. 591 :

(6) *Chronique du Religieux de Saint-Denys*, հս. Ա, Եր. 737 :

(7) Ուրիշ տեղ (գլ. ԽԳ) Լուսինի գուտակներու մտին խօսած ասեմս առիթը սլիտի ներկայանայ մի քանի տղով քննուալ , երբ ներկի է , Հայոց վերջին թագաւորն ներկին կեանք , աբղղապնուալ համար այս կենսագրութիւնը :

(8) N. Jorga, *Philippe de Mézières*, Եր. 464 :

բին մեծնելովը (1390)՝ իր յաջորդն — Ենրիկ Գ — 13 ապրիլ 1391 թուականը հրով արտակով ետ առած է Լեւոնէ Մազրիզի սանուտարութիւնը . իսկ միւս կողմէ կանոնաւոր կերպով դանձած է Կարդուս Զ-է իրեն յատկացուած ամասկանները , ինչպէս կը տեսնուի Նեոեւեայ վաւերագրերէն , որոնց իսկականները պահուած են Պարիսի Ազգ. Մատենադարանին մէջ (1) :

Ամսական այլ անդորրագիր Լեւոնի (2)

[Լեւոն], շնորհին Աստուծոյ , բազաւոր Հայոց : Ամէն ամօնք որ ցերկայ գտարիսն պիտի տեսնեն՝ զիսման , որ պատերազմական զործի ստեմանուած (նպատակներու) բնօրինակու հարկանուալ Յակոբ Հեմանէ ստացանք երկգիտիս ճանկ սոկի . զոր պերեաւոր [բազաւոր մեզ] պատարիսից ամէն ամիս ստանայ իրմէ , մէկ տարան համար , սկսելով վերջին յունուարի առաջին օրէն մինչեւ յունաշիկայ զիկանմբերի վերջին օրը . ինչպէս կը տեսնուի յիսկայ պերեաւոր բազաւորին կողմէ այս մասին տրուած երամանագրէն , որ գրուած է Մանսի մէջ , 1389 մարտ 3-ին : Յիսկայ երկգիտար ճամբի սոկիլէն օտս գտն կեն եւ ամբողջութեամբ ստացած . իսկ վերոյիսկայ պերեաւոր բազաւոր , յիսկայ բնօրինակու հարկանուալն ու միւս բոլոր անձերն որոնց անգործագիր այլ պէտք էր՝ պարտէ սպաս կը կացուցանենք : Ի վիպարիսն տաս՝ ներկայ անգործագրին վրայ մեր անձնական կնիքը դնել տարին : Տուակ ի Պարսի , 23-րդ օրն մարտի , շնորհայ բարին 1389 :

Այլ հրատմանագիր Կարդուսի Զ (3)

Կարդուս , շնորհին Աստուծոյ , թագաւոր Ֆրանսայի . Պատերազմական զործի սանձաւուած նպատակներու վրայ մեր սիրելի եւ հաւատարիմ պաշտօնակալ խորհրդականներուն՝ ողջոյն եւ սէր : կը հրամայենք եւ կը պատուիրենք ձեզ , որ յիսկայ նպատակներու ընդհանուր հարկանուալ Յակոբ Հեմանի միջոցով մեր յոյժ պատուական եւ

(1) Ոմանք կը կարծեն թէ Լեւոն կրկին սնգամ Սպանիա գնացած ըլլայ ՝ Սիլալ է ստիկա եւ՝ ո՛չ մէկ վաւերագրով նստատեղի :

(2) Բնագիրն տե՛ս գրքի վերջը՝ Document XXVI .

(3) Բնագիրն տե՛ս գրքի վերջը՝ Document XXVII .

յոյժ սիրելի եղբայրակցին՝ Հայոց թագաւորին՝ — եւ կամ իր հաստատ հրամանին — սաք եւ յանձնէք ամաէ ամիս հինգհարիւր Քրանկ ոսկի, ամբողջ տարի մը, որ այս տարւան համար կրնէ վեցհարիւր Քրանկ, սկսելով վերջին յունուարի առաջին օրէն մինչեւ յառաջիկայ զիկանմբերի վերջին օրը: Այս գումարն ստանայ այն ձեւակերպուած թիւնով որ իբրեւ պատուիրեցինք անցած տարի, եւ ներկայ գրութիւնս միացնել մեր յիշեալ եղբայրակցին անզորրանգրին հետ: Ամէն ինչ որ պարզեաւած եւ յայտարարուած է՝ անոր պիտի արուի: Կուզենք որ առանց ո՛ր եւ է առարկութեան արուի եւ վճարուի: Եւ յիշեալ ընդհանուր հարկահաւաքին հասցիքէն զեղջուի (նոյն գումարը) Պարխի մէջ մեր հաշուառնելի հաւատարիմ եւ սիրելի անձերու կողմէ, առանց միա զնելու սաք հակասող հրովարտականութեւ, հրամաններու եւ արգելիչներու: Տուեալ ի Պարխս, հարց օրն յունիսի, շնորհաց թուին 1390, եւ մեր թագաւորութեան ստանկերոյ տարին:

Թագաւորին կողմէ՝ իր Ժողովին մէջ՝
ՄՈՆՏԱԳԻՒՒ

Երկամեայ անդորրագիր Աւոնի (1)

Աւոն, շնորհին Աստուծոյ, բազում Հայոց: Ամն անմմ որ ներկայ գտարին պիտի «եանեն» զիսման, որ պատերազմական նպատակներ հարկանուր հարկանաւ Յակոբ Հեման ստացան վերջին փետուար ու մաս ածիսներու համար հազար ճրանկ ոսկի, այն պատճառով որ պերճաւ թագաւոր պատուիրեց մեզ ամն ամիս կինգհարիւր ճրանկ ստանալ իմմ, ամբողջ տարի մը, սկսելով վերջին յունուարի առաջի օրէն մինչեւ յառաջիկայ զիկանմբերի վերջին օրը, ինչպէս կը սեանայ յիշեալ պերճաւ թագաւորին կողմէ այս մասին թուած հրամանագրէն, որ գրուած է Պարխի մէջ, 1390 յունիս 4-ին: Յիշեալ հազար ճրանկ ոսկիէն բաց գոն կեն եւ ամբողջութեամբ ստացած. իսկ վերոյիշեալ պերճաւ թագաւոր, յիշեալ հարկահատն ու միւս բոլոր անձերն որոնց անդորրագիր տալ պէ՛տ էր՝ պարտէ ապաս կը կացուցանեն: Ի վկայարիւն սաք՝ ներկայ անդորրագրին վրայ մեր անձնական կնիք զնկ տարին: Տուեալ ի Պարխս, 14-րդ օրն յունիսի, շնորհաց թուին հազար երեւարիւր իննասուն:

ԱՍՏՐՈՂԻ

(1) Բնագիր սե՛ս գրէիս վերջը՝ Document XXVIII.

Ասանցմէ զուրա՝ ուրիշ հետաքրքրական վաւերագրի մըն այ կը հան-
դեպինք, որ կը պատկանի Լեւոնի : Ասիկա 200 ֆրանկի փոխարէն տրուած
անդորրագիր մըն է : Բայց կերևի թէ նախապէս ամբողջ զումարին քա-
նակութիւնն եղած է 1000 ֆրանկ, եւ՝ հակառակ տրուած հրամանի՝
Լեւոնի վճարուած է 500 ֆրանկ : Իսկ մնացած 500-ը գանձելու համար
Լեւոն ստիպուած է զիմնյ զիտաւոր գանձապահին, որ սակայն՝ առ ի չզոյէ
զրամբ՝ վճարած է 200 ֆրանկ միայն, ուրիմն Լեւոնի առնելիքը մնացած
է զեւ 300 ֆրանկ : — Չեմ գիտեր թէ արդեօք այս վաւերագրին մէջ յիշ-
ուած 1000 ֆրանկը Լեւոնի յատկացուած ամսաթուշակի երկամսեայ գու-
մարն է, թէ Լեւոնի կողմէ արքունի գանձին փոխ տրուած զրամ մը :

Ահա այն վաւերագիրը .

Անդորրագիր Լեւոնի, 200 Քրսնկի փոխարէն (1)

Լեւոն, շնորհիւն Ասուծոյ, քազաւոր Հայոց : Ամէն անձն որ ներ-
կայ գումարին պիտի տեսնեն՝ զիման, որ պիտեօտ Թագաւորին պատե-
րագրական գանձապահ Յովհան Շանսպրիմէ, որ ինչ ժամանակ առայ
բնիկանօր հարկատաւ էր եւ յիւեայ քազաւորին կողմէ կամուտով վաւե-
րացու ինչ ինչ փոխառութիւններ գանձելու համար, ստացանք երկուհարիւր
Քրանկ, իրեւ զեղչ հիմնգարիւ Քրանկի վրայն որուն ամբողջական վաւե-
րումն անցած յունուարի 16-ին յիւեայ Յովհան Շանսպրիմի կողմէ գրուած
բոլոր հրամայում էր Պարխի հարկատաւ Միքայէլ Սարլոնին : Արդ հա-
զար Քրանկի վրայն՝ հիմնգարիւ Քրանկ միայն վնարեց մեզ Միքայէլ, ինչ-
պէս կը տեսնուի իր մուրհակէն, որ գրուած է անցած փետուարի 7-ին :
Որեւայ երկուհարիւր Քրանկն ստացած ենք եւ մեր զտեսնակութիւնը կը
յայտենեմք անոր համար. իսկ յիւեայ պիտեօտ Թագաւորը, Յովհան Շան-
սպրիմն ու միւս բոլոր անձերն որոնց անդորրագիր այլ պէտ էր՝ պարտե-
պաս կը կացուցանենք : Ի վկայութիւն ասոր՝ ներկայ անդորրագրին վրայ
մեր անձնական կնիքը դրինք : Տուեայ ի Պարխ, 25-րդ օրն մարտի, շնոր-
հայ բարին 1288 :

Թագաւորին կողմէ՝

ՊԼՈՆԻԷՆ

(1) Բնագիրը տեսնուած ամսանամուտ առանձին բերքին վրայ, րիւ 71, եւ
գրքիս վերջը՝ Document XXX.

ԺԷ

Լեւոնի մահն ու քաղութը

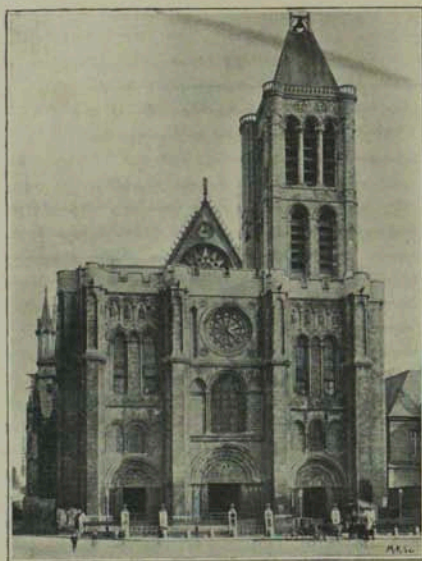

ուրնէլի պալատին մէջ Լեւոն շատ բախտաւոր չեղաւ : Այն-տեղ թէև ամէն հանգստութիւն կը վայելէր եւ գրեթէ ամէն օր կարօտս հետ կանցընէր, մինչև իսկ զինացի Ս. Պօղոսի եկեղեցին ընկերանալով իր եղբայրակցին (1), բայց անհամար յուզումներէ ու վիշտերէ հիւժուած՝ 51 տարեկան հասակին մէջ արզէն ծերացած կզգար ինքզինք. եւ չկարենալով այլ եւս զիմազրել բարոյական հոգերու, անկողին ինկաւ :

Ժամանակագիրք շին յիշատակիւր թէ Լեւոն եւ որքա՞ն ժամանակ հիւ-ւանդ պառկեցաւ : Գիտնեք միայն, որ Հայոց վերջին թագաւորը Տօւրնէլի պալատին մէջ ասանդեց իր հոգին 1393 թ. նոյեմբ. 29-ի կիրակին : Ասով մարեցա՛ւ. Հայոց վերջին պլլպացող աստղն ալ, բոլորովին յուսակաւոր ընկելով այն ազգը՝ որ զոյութեան իրաւունքն ունեցած է եւ ունի միշտ, մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած ըլլալով ոչ միայն քաղաքակրթու-թեան այլ եւ մարդկութեան . . .

Լեւոնի վերջին ժամն յուզիչ եղած է : Հայոց թագաւորն զգալով որ մահը մտեցած է, իր քով զանուոգններուն խրատական խօսքեր ուղղած եւ երկնային արքայութեան համբան քարոզած է անզաղար. յետոյ՝ աղօթ-քով, խոստովանութեամբ ու մեծ երկեղածութեամբ մտեցած է սուրբ Հազորդութեան, ինչպէս կը վկայէ ԱՆ.Գրնիի կրօնաւորն իր ժամանա-կագիրքին մէջ, հտ. Բ, կր. 113—115 : Իսկ թագաւոր կատարուած է, ըստ նոյն ժամանակագիրքին (Բ, 115), շատ չբեղ եւ Ֆրանսացիներու համար խիստ նեղաւ քրքրաշարժ ձեւով, այն է՝ Հայոց թագաւորներու յատուկ թագման արարողութեամբ ու եղանակով, Ասիէ մղուած՝ Տօւրնէլի պալա-տէն մինչև Կեղեստինեանց եկեղեցին — ուր պետի փոխադրուէր մարմինը — փողոցները զրաւած է երկնստ բազմութիւնը : Հայոց արքունիքի մեծ ու փոքր պաշտօնականներն ամբողջովին ներմակներ հագած՝ իրրեւ սպակիր նստեաւած են իրենց տիրոջ դագաղին, որուն ընկերացած են նաև Ֆրանս-ական արքունիքի պաշտօնականներն ու՝ թերեւս՝ Կարօղոս Զ եւս : Ինքը՝

(1) Տօւրնէլի հաստատելին ի վեր այս եկեղեցին կը քանդուէր Լեւոն պատարագ տեսնելու եւ ազօրելու համար, ինչպէս կընէր նաեւ Կարօղոս Զ :

Սեն-Դենիս Աբբայությունը
L'Abbaye de Saint-Denis.

Հայոց թագաւորը՝ զէմբն ու ոտքերը բաց եւ սպիտակ վերարկու մը հագած պատկած է սպիտակափառ անկողնի մը մէջ . իսկ զլիսուն ըսով զրուած է իր ոսկեղէն թագը : Դագադին ընկերացող մտակալներուն թիւը՝ չորսն աւելի չէ եղած , միշտ սպիտակ զգեստներ հագած . նոյնպէս սպիտակ հագած են նաեւ զագազարարձ տասներկու աղքատները , ինչպէս Լեւոն փափագ յայտնած էր իր կտակին մէջ , զոր պիտի տեսնենք վարը :

Ժամանակակից պատմիչ մը՝ Juvénal des Ursins իր Hist. de Charles VI զորմին մէջ (ամ Տն. 1393) կը վկայէ , թէ Հայոց թագաւորն իր կենդանութեանը բարի համբաւ մը կը վայելէր եւ պարկեշտ կեանք մը կանցունէր , ապրելով իբրև ուղղափառ իր վայելուչ խօսակցութիւններուն ու վարած պարկեշտ կեանքին համար շատ սիրելի եղած էր ամենուն , այնպէս որ՝ իր թաղման օրը զազգայն կը նեղուէին իշխաններ եւ ահաղին բազմութիւն մը ժողովրդեան :

ԺԸ

Լեւոնի կտակը

Ին ժամանակ սովորութիւն էր , որ բարեպաշտ մարզոց կողմէ ի նպաստ եկեղեցիներու , վանքերու եւ ուրիշ հաստատութիւններու կատարուած բոլոր նուէրներն արձանագրուէին օպուստղ չիւնութիւններու պատերուն վրայ , ինչպէս կը տեսնուի Հայաստանի բազմութիւն եկեղեցիներուն վրայ , օրինակի համար՝ Անիի մէջ Առաքելոց եկեղեցիին ամենահին արձանագրութիւնը կըսէ . « ՆՁ (= 1031) . թու . Ծնորչին « Աստուծոյ եւ Արքայմը որդի Վահրամս իշխանաց իշխանի ետու զկառ . « Նուաի արան ի սուրբ Առաքեալքս վանն եղբար իմս Գրիգորոյ առող . « ջու թեան եւ կենացն յերկարութեան » : Արք՝ ասիկա այն ժամանակուան կտակն էր : Ըստմա աւելի որոշ կերպով կը հաստատուի ուրիշ ընդարձակ արձանագրութիւնով մը , որ յիշեալ իշխանաց իշխան Վահրամը կողմէ զրուած է Մարմաշէնի Ս . Ստեփաննոսի եկեղեցիին հարաւային պատին վրայ , այսպէս . — « Ծնորչին Այ եւ Վահրամ իշխանաց իշխան եւ « անթիպաս պատրիկ որդի Գրիգորի իշխանի Հայոց Մեծայ ի ցեղէ Պաշ . « Լաւուշի եւ ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի որ յաղագա

« Ի Քս յուսոյն հիմնադրեցի զսուրբ եւ զտիեզերական ուխտս Մար-
 « մաշէն սկսեալ ի ՆԱԷ (= 988) թուականին Հայոց յաւուրս Մմբատայ
 « որդւոյ Աշոտայ Հայոց թագաւորի մինչեւ ի ժամանակս Յովանիսի որդ-
 « ւոյ Գագկայ Հայոց շահանշահի անն իմաստնոյ չինողի եւ խաղաղարարի
 « եւ ի թուականս Հայոց ՆՀԼ (= 1029) եւ կատարեցաք մեծ քանիւ եւ
 « բազում ծախիւք ես եւ մայր իմ Շուշիկ Հայոց տիկնաց տիկին եւ եղ-
 « բարք իմ Վասակ իշխանաց իշխան որ նահատակեցաւ ի Քուրքաց պատե-
 « թաղմբ եւ Արլղարիբ Հայոց մարզպան եւ մանուկն Համգէ որք էաք ամե-
 « նայն ամբ եւ տոհմիւ հաւատարիմ տերանց մերոց եւ նահատակեալ
 « ի վերս ամնս Հայոց աշխատութեամբ եւ արգեամբ մեր եւ որդւոց մե-
 « թոց եւ զանձուց առատութեամբ եւ ամենայն հարիւք խնդրէաք զհա-
 « զադութն ախարհիս եւ զհաստատութն եկեղեցեաց չինեցաք եւ այլ
 « բազում եկեղեցիս եւ վանորայս բայց զտողի հանգստեանս մերոյ առա-
 « շեւ պատուով մեծացուցաք եւ լիացուցաք ամենայն զոյիւք լիբամբք եւ
 « գաջտաւք աւանդեցաք ի սա զեզս եւ ազարակս զանձուզինս զհազարանի
 « զեղ եւ զիւր ազարակն զԳողիան եւ զՊորտանդն զԱրագէճ եւ զԱղատա
 « զԱմանէն եւ զԵզնկայն : ի յԱշականի այգիք եւ Գ ջաղաց . եւ Բ ջա-
 « ղաց ի Դողս ի յԱշտարակի այգի ի կարբոյ դաշտի այգի . ի Աերկեւէի
 « այգի ի Վժան այգի ի Մրենի այգիք ի յԱնի անիւր եւ կղզականի եւ զար-
 « զարեցաք զսա ամենայն կազմութիւր ի յիշատակ յախտենիոյ մեզ եւ որդ-
 « ւոց մերոց եւ կարգեցաք ի ձեռն սր հար Նրեմիտի եւ որ զկնի յաջոր-
 « զեցաւ Սոսթննէս նորին որդիացեալ . եւ փոխարէն հասուցման ընկալեալ
 « մեր ի ժառանգաւորաց սր ուխտիս տարին Զ քառասունք անխտիան
 « մինչեւ ի զալուսան Քի արդ եթե որք ի մերոց կամ յաւարաց աւագ որ
 « զմեր զսուրս ի սր ուխտէս պակասեցանէ կամ հայր որ զմեր ժամս
 « խափանէ ինքն որդեալ լիցի ի Քէ եւ զատող նորս սատանայ լիցի եւ
 « մի տեսցէ նա զփառս Այ իսկ որք հաստատուն պահեն զսաւանդս մեր
 « աւրնեակ եղիցին » :

Լեւոնի կտակն այսպէս չէ , եւ թերեւս միտկն է իր տեսակին մէջ .
 վասն զի Հայոց վերջին թագաւորն Եւրոպայի մէջ ապրելով՝ իր կտակն ալ
 եւրոպական եղանակով պատրաստած է , այսինքն՝ նախ անձամբ ներկայա-
 ցած է երկու նոտարներու եւ զրել տուած իր վերջին կամքը . ետքը՝ նոյն
 նոտարներու միջոցով զմամ է Պարիսի դատաւորապետութեան (prévôté)
 եւ վաւերացնել տուած իր կտակը :

Զեմ կարծիր որ ուրիշ հայ թագաւոր մը այսպիսի կտակ մը աւան-
 դած ըլլայ մեզ :

Լեւոնի կտակն երկու օրինակ գրուած ու վաւերացուած է՝ 1392 թ .

յուզիսի 20-ին հանդիպող շարաթ օրը : Կաակակատար կարգուած են՝ 1) համրուաւօր Ֆիլիպ դը Մեզիեր, Կիպրոսի Պետրոս Ա թագաւորին նախկին դիւանագետը, որ քաջուած առանձնացած էր Կեղեասոնեանց վանքը, ուր ամբօրուեցաւ իր մարմինն ալ (*): 2) վանահայրն (1) այն Միաբանութեան որուն եկեղեցիին մէջ պիտի թաղուէր իր մարմինը. եւ 3) իր երկու սենեկագանները՝ Փրանկիսկոս Միւր ու Լուզովիկոս :

Կաակին երկու օրինակներն ալ կորսուած են հիմա . բայց բարերախտարար Կեղեասոնեանց վանքին յատկացուած սխմներու (fondations. վաճֆ) մասերին մէջ, որ հիմա Փրանսական Ազգային Դիւանարանը կը պահուի եւ կը կրէ LL 1505 թիւը, ամբողջապէս ընդօրինակուած է բարեպաշտական ու բարեգործական նուէրներու կարգին, եր. 9—19 : Տարակոյս չկայ թէ այս կաակին իսկական մէկ օրինակը պահուած էր Լեւոնի զով, իսկ միւսը՝ իբրեւ կաակնկալ՝ Կեղեասոնեանց վանքը, ինչպէս կը հաստատուի

(*) Անասայի Ֆիլիպ դը Մեզիերի օտոմանագիրը, որ իր կենսագրութեան ամփոփումն է. « Cy gist Monseigneur Philippes de Maizieres en Sainctois, chevallier, chancelier de Chypre, conseiller et banneret de l'hostel du Roy de France Charles, le quint de ce nom, qui trespassa de la gloire de l'hostel royal a l'humillité des Celestians, l'an de grace MCCCCLXXX, et rendit son esprit a Dieu le XXIXe jour de may, l'an de grace MCCCVC.—Ledict chevallier fut faict chancelier de Chypre au temps de tres vaillant roy Pierre de Lusignan, quin roy latin de Hierusalem apres Godeffroy de Bouillon, roy de Chypre; lequel, par sa grande prouesse et haulte entreprinse, print par bataille et a ses frais les citez d'Alexandrie en Egypte, Tripoly en Syrie, Layas en Arménie, Sathalie en Turquie et plusieurs aultres citez et chasteaux sur les ennemis de la foy de Jesus Christ; et, apres la piteuse mort du tres excellent Roy, ledict son chancelier fut appellé au service du Pape Gregoire XIe et finalement au service de son droict seigneur naturel, lettré, sage, debonnaire, catholique et bien fortuné Roy de France, Charles, le quint de son nom, desquels Pape et Roy les bonnes memoires soient presentes devant Dieu.» (E. Raunié, *Épitaphier du Vieux Paris*, fasc. P, br. 425-427.

(1) Կերեի թէ այս վանահայրին անունն էր Fr. Guy de Ruy, որովհետեւ Պարսիս Ազգ. Դիւանութեան մէջ պահուած S 3801 թիւը կրող անագիրը՝ րդ. 235 թ՝ Ֆիլիպ դը Մեզիերի հետ միասին կը յիշատակէ զայն . իբրեւ կսակակատար Լեւոնի :

մշակալ Գիւանարանի S 3801 ձեռագրով, որ Կեղեատինեանց Միքայիլու-
թեան ունեցած ինչքերուն մէկ հին ցուցակն է: Այս ցուցակին մէջ արձա-
նագրուած կը գտնենք, թղ. 125 ր. «Վաւերական կտակ լատինացեղ բարի
թագաւորին Հայոց Լեւոնի Ե Լուսինեան»:

Կտակին պարունակութիւնն է. — Լեւոնի թագման վերաբերեալ
կարգադրութիւններ ևւ Պարիսի տասներկու եկեղեցիներու ու հիւանդա-
նոցներու օգտին փոքրիկ նուէրներ, ունեցած հարստութիւնն ալ հաւասա-
րապէս բաժնել աղքատներու, Կեղեատինեանց կամ այն եկեղեցիին որուն
մէջ պիտի թաղուի, իր անհարազատ զուկին և իր պալատական պաշտոն-
եաներուն:

Ահա ասիկ կտակին հաւատարիմ թարգմանութիւնը, զոր կատարած եմ
Քրեանսական Ազգ. Գիւանարանի վերոյիշեալ օրինակին վրայէն, անձամբ
քննելով ձեռագիրը (1):

**Պատճեն կտակի քարձրայպսիս ևւ հօր իշխան
Լեւոնի՝ թագաւորին Հայոց**

Յովհաննէս, տանուտէր Ֆովիլի, ասպետ, խորհրդական մեր
վեհափառ Թագաւորին, ևւ վերակացու Պարիսի դատաւորապետու-
թեան, ամէն անոնց որ այս գրութիւնը պիտի տեսնեն, ողջոյն:

Կը ծանուցանենք, թէ մեր վեհափառ Թագաւորէն Նոթիլի մէջ
հաստատուած երդուեալ նօտար նիկողոս Ֆէոքուի ևւ Յոնիվաննէս Իւրէի
առջեւ անձամբ ներկայանալով յանձնարարեց հետեւեալը.

Ազնուազարմ ևւ վեհմագաւորի իշխան Լեւոն, շնորհիւն Աստուծոյ,
Թագաւոր Հայոց, մարմնովն ու մտքովն առողջ ևւ, — ինչպէս որ ինք
կրէր ևւ պայծառ կերպով ալ կը տեսնուէր, — շատ լաւ ու ճշմարիտ
իմացականութեան մէջ գանուած միջոցին, նկատելով որ կարճ են մար-
դուս օրերը, ևւ թէ մահն ամենէն ստոյգ բան մըն է, ինչպէս ևւ իր
ժամն ալ ամենէն անստոյգ բան մըն է, ուստի՝ մինչդեռ իր խելքը
զուլտն է, օրտանց փափագեցաւ որ իր հոգիին փրկութեանը հոգ ու
զարման տանի ևւ Տէր մեր Յիսուսի Քրիստոսի՝ այս անցողական կեան-

(1) Բնօրինակը տեսնելու վերջը՝ Document XXX. Այս կտակին Ֆրան-
սերէն օրինակն հրատարակած են Լանգլուս ևւ ուրիշներ, բայց բոլորն ալ
սխալուած ևւ սխալատուր. օրինակ՝ Լանգլուայի պէս գիտնական անձի մը
հրատարակութեան մեջ չորս տեղ տուած փոփոխութիւններ ևւ, առանց հաւելի ստանալու
մոռցում բազմաթիւ բարեւերն ու վիսացող սխալներ:

քին մէջ իրեն շնորհած ինչքերը՝ Աստուծոյ փառքին ու իր հոգիին փրկութեանը համար՝ կտակով կարգադրէ ու բաժնէ : Այս նպատակով իր կտակն իր վերջին կամքին համաձայն յիշեալ նօտարներու ներկայութեան յօրին եղ ու կարգադրեց յամուն Հօր, եւ Յրդույ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, հետեւեալ կերպով ու եղանակով .

Նախ, որպէս բարի բրիտանացի եւ Յշմարիտ կաթողիկ յանձնեց եւ կը յանձնէ իր հոգին՝ երբ մարմնէն բաժնուի՝ մեր ամենողորմած Հօր՝ Յիսուսի Բրիտանոսի, եւ անոր մօր՝ ամենափառաւորեալ Կոյս Մարիամու, սուրբ Միքայէլ հրեշտակագետին, սուրբ Պետրոսի եւ սուրբ Պօղոսի, եւ Արքայութեան բոլոր օրհնեալ՝ փառաւորեալ ու սուրբ դասուն : Ապա՝ յիշեալ կտակարարը կամեցաւ ու պատուիրեց Յաղուիլ Պարիսի Կեղեցասիւնեանց կրօնաւորներու եկեղեցիին օրհնեալ հոգին մէջ, այն պարագային՝ եթէ Ֆրանսայի մէջ վախճանի, եւ եթէ յիշեալ կրօնաւորներն հաճին ընդունիլ զինքը՝ վարը յիշուած պատարագներով, որոնք պիտի կատարուին իրենց եկեղեցիին մէջ : Բայց եթէ նոյն կրօնաւորներն այս պայմաններով չուզեն ընդունիլ զինքը, այժմէն կը փափագի եւ կը պատուիրէ Յաղուիլ Պարիսի կարտուսեան կրօնաւորներու եկեղեցիին մէջ, մի եւ նոյն պայմաններով, եթէ հաճին . իսկ եթէ անոնք ալ չընդունին՝ կը պատուիրէ Յաղուիլ Պարիսի Ազատինեանց կամ Կորդելեանց եկեղեցիին մէջ, իր վարը յիշուած կտակակատարներուն կամքին համաձայն, ինչ կերպով որ անոնք յարմար դատեն : Աւ նաեւ կտակարարս կը փափագեմ եւ կը պատուիրէ որ իր զագագին վրայ պաշտօն կատարուած օրը՝ երբ զինք կառնջնորդեն դէպի գերեզման՝ հագած ըլլայ սպիտակ հաստ վերարկու (Mossaye) մը . իր դէմքն ու ոտքերը բաց ըլլան, եւ տասներկու սպիտակազգեստ հասարակ աղբաւներ թող կրեն զագագը . նոյն արարողութեան ժամանակ պէտք է որ չորս չափ միայն գտնուի, զորս պէտք է կրեն վերիններուն նման սպիտակազգեստ չորս աղբաւներ :

Հարձեալ, յիշեալ կտակարարը կը փափագի եւ կը պատուիրէ որ իր կտակակատարները, որոնց անունները պիտի յիշենք վարը, վճարեն իր բոլոր պարտքերը՝ անոնց իսկութիւնը բաւարար կերպով ստուգելէ վերջ, եւ հատուցանեն իր պատճառած վնասները :

Նոյնպէս, կը փափագի եւ կը պատուիրէ անմիջապէս վճարել Ստեփաննոսի՝ Հայոց Սիս քաղաքի Ապետին՝ հարիւր ֆրանկ, զոր կը պարտի անոր եւ կը խոստովանի պարտական ըլլալը : Եթէ յիշեալ Ստեփաննոս վախճանած ըլլայ, նոյն հարիւր ֆրանկի գումարը վճարուի Ստեփաննոսի զաւակներուն, որոնք (հիմա) Կիպրոսի մէջ կը բնակին . իսկ (վերջն) ուր որ ըլլան : Եթէ անոնք ալ վախճանած ըլլան, յիշեալ կտակակատարներու կարգադրութիւնով, այդ հարիւր ֆրանկի ոսկին՝ Աստուծոյ սիրուն եւ իբրեւ ողորմութիւն՝ բաշխուի աղբաւներու, յիշեալ Ստեփաննոսի հոգիին համար :

Դարձեալ, իր Յազուելիք եկեղեցիին կը Յողու իր մատրան բոլոր զարդերը, այսինքն՝ զգետաներ, օկիֆներ, խաչեր, մասնատուփեր. մասունքներ եւ իր մատրան պատկանող ուրիշ բոլոր առարկաները: Այն պարագային երբ ս եւ է վէճ պատահի, իր յիշեալ կտակակատարներուն կարգադրութիւնով Յողու լուծուի վէճը:

Նոյնպէս, St. Nicolas des Champs եկեղեցիին սնտուկին, ժողովրդավետին ու բահանաներուն կը Յողու չորս պարիսեան ոսկի, այն է՝ պարիսեան բառասուն սուր նոյն եկեղեցիի յիշեալ սնտուկին, եւ բառասուն սուր յիշեալ ժովրդավետին ու բահանաներուն, որպէս զի կտակարարին հոգիին համար աղծին առ Աստուած:

Նոյնպէս, Պարիսի Notre Dame եկեղեցիին կը Յողու երեք ֆրանկ ոսկի:

Նոյնպէս, Պարիսի Hotel-Dieu հիւանդանոցին կը Յողու հինգ ֆրանկ իր դիակին վրայ հսկում մը կատարելու համար:

Նոյնպէս, Պարիսի Աէն-Պընի փողոցին մէջ գտնուած Ste. Catherine հիւանդանոցին կը Յողու չորս ֆրանկ, իրենց եկեղեցիին մէջ հսկում, ճայնաւոր պատարագ եւ հոգեհանգիստ մը կատարելու համար:

Նոյնպէս, Պարիսի Sépulture հիւանդանոցին կը Յողու չորս ֆրանկ ոսկի, կտակարարիս դիակին վրայ հսկում մը եւ նոյն հիւանդանոցին մէջ հանգիստաւոր պատարագ կատարելու համար:

Նոյնպէս, Պարիսի St. Jacques հիւանդանոցին կը Յողու երեք ֆրանկ, իր դիակին վրայ հսկում մը կատարելու համար:

Նոյնպէս, Պարիսի Quatre Ordres Mendians (Quatres ordres Mendians) Ախտընէն — այսինքն՝ Կորդելեանց, Կարմեղեանց, Յակորեանց եւ Ազոստիեանց — իւրաքանչիւրին կը Յողու հինգ-հինգ ֆրանկ, իր դիակին վրայ հսկում մը կատարելու համար:

Նոյնպէս, Պարիսի Sts. Innocents գերեզմանոցին Ասկերատան սընտուկին կը Յողու երեք ֆրանկ:

Նոյնպէս, Պարիսի Բիլլէաներու, ս. Խաչի, Սպիտակ Կրկնցաւորներու եւ Դպրոցականաց Լովտի ս. Կատարինէի (Ste. Catherine du val des Escoliers) կրօնաւորներէն իւրաքանչիւր Ախտին կը Յողու երեք-երեք ֆրանկ ոսկի, յիշեալ կտակարարին դիակին վրայ հսկում մը կատարելու համար:

Նոյնպէս, Պարիսէն դուրս բնակող Կարդուսեան կրօնաւորներուն կը Յողու հինգ ֆրանկ, իրենց եկեղեցիին մէջ հսկում, հանգիստաւոր պատարագ եւ հոգեհանգիստ մը կատարելու համար:

Դարձեալ, նոյն կտակարարը կը փափագի եւ կը պատուիրէ, որ իր բոլոր շարժական եւ անշարժ ստացուածքն որ ունի եւ պիտի ունենայ մտած օրը՝ ծովէն առէին ո՞ր տեղն ալ ըլլայ՝ չորս հաւասար մասերու բաժնուին, իր կտակակատարներուն կամքին եւ կարգադրութեան

համաձայն : Այս շարժական եւ անշարժ ստացուածքին առաջին մասը կարելի եղածին չափ շահաւէտ գնով մը ծախուի կամ տրուի իր յիշեալ կտակակատարներուն կողմէ : Այս առաջին մասին վաճառումն գոյացած գումարը տրուի եւ բաշխուի աղքատներու , Աստուծոյ սիրուն՝ ողորմութեան համար , նոյնպէս եւ կտակարարի հոգիին համար թիւ եւ ձայնաւոր պատարագներ ընկ տալու , եւ ներկայ կտակագրին մէջ ծանուցուած հրիտակները կատարելու համար : Երկրորդ մասին գալով , կտակարարը կը փափագի եւ կը պատուիրէ որ յիշեալ կտակակատարներու կողմէ ծախուի , եւ այդ վաճառումն գոյացած եւ մնացած դրամով տարեկան եւ մշտնջենական եկամուտ մը գնուի եւ տրուի ու սահմանուի այն եկեղեցիին որուն մէջ պիտի թաղուի մարմինը , եթէ չարմար գատեն իր կտակակատարները . իսկ եթէ այսպէս չարմար չգատուի , այս երկրորդ մասը — ինչ գումարի որ բարձրանայ եւ ինչ վիճակի մէջ որ ըլլայ — անգարձ կերպով տրուի եւ յատկացուի այն եկեղեցիին որուն մէջ պիտի թաղուի կտակարարի մարմինը , պայմանով որ նոյն եկեղեցիին կրօնաւորները , վաճառայրն ու վանքն ինչ որ ըլլան այն ատեն՝ եւ կամ ինչ որ պիտի ըլլան ապագային՝ պէտք են յանձնառու ըլլալ ամէն օր եւ միշտ ըսել տալ ու կտտարել տալ մէկ կամ երկու պատարագ եւ կամ աւելի՝ իրենց եկեղեցիին խորաններէն ոմանց առջեւ . եւ ասիկա ընելու համար՝ յիշեալ կրօնաւորները , վաճառայրն ու վանքը պիտի պարտաւորին պատուիրել եւ յանձնարարել յիշեալ եկեղեցիին կրօնաւորներէն մի քանիին՝ կտակարարի , իրեն հօրը , մօրն ու կնոջը , զաւակներուն ու ըլլոր ազգականներուն եւ բարեբարներուն հոգիին համար կտտարել : Այս երկրորդ բաժնի մասին՝ ըլլալ եկամուտ եւ կամ ուրիշ կերպ , ինչ գնով եւ արժէքով որ ըլլայ , յիշեալ կտակակատարներն այս կրօնաւորներուն հետ կարող են բանակցիլ ու համաձայնիլ յիշատակուած պատարագները կամ պատարագն իրենց եկեղեցիին մէջ մատուցանել տալու համար , ինչ ձեւով որ կամմանս կտակակատարները եւ ինչպէս որ չարմար գատեն , յիշեալ երկրորդ մասին քանակութեան նայելով , եւ իր կտակակատարներուն կարգադրութեան համաձայն :

Նոյնպէս , կտակարարս կը փափագի եւ կը պատուիրէ որ իր շարժական եւ անշարժ ստացուածքին երրորդ մասը տրուի եւ յանձնուի Գուխտնիկի՝ իր խորթ եւ ապօրէն զաւակին : Այս երրորդ մասն անոր կը թողու , որպէս զի նա թէ՛ ուսում սորվի եւ թէ՛ իր պիտոյքը հոգայ : Այս երրորդ մասը պէտք է մնայ իր կտակակատարներուն ձեռքն եւ անոնք արամադրութեան տակ , որոնք պարտաւոր են պահել զայն մինչեւ որ յիշեալ Գուխտն քսան տարեկան ըլլայ : Գուխտնը պիտի կառավարեն նոյն կտակակատարները , մինչեւ անոր քսան տարեկանի հասնիլ եւ Գուխտն քսան տարեկան եղածին պէս , կտակարարս կը փափագի եւ

կը պատուիրէ որ իր կտակակատարները տան եւ յանձնեն անոր այս երրորդ բաժնէն մնացած մասը: Իսկ եթէ պատահի որ յիշեալ Դուխոն բան տարեկան չեղած զրկուի կեանքէն, կտակարարս կը փոփոագի եւ կը պատուիրէ որ իր կտակակատարներն այս երրորդ մասէն մնացած գումարը տան եւ յանձնեն իբր ողորմութիւն ազբաններու, Աստուծոյ սիրուն, կտակարարիս եւ յիշեալ Դուխոնի հոգիին համար, նոյն կտակակատարներուն կարգադրութեամբը:

Նոյնպէս, կտակարարս կը փոփոագի եւ կը պատուիրէ, որ շրբորդ եւ վերջին բաժինը՝ իր կտակակատարներուն կողմէ կամ անկէ եւ կամ անոնցմէ որ պիտի միջամտեն կտակիս գործադրութեանը՝ տրուի եւ բաժնուի իր բոլոր ծառայներուն որոնք կը ծառայեն այժմ եւ պիտի ծառայեն իր վաճանելու ժամանակ, ո՛րտեղ որ ըլլան, իրենց բրած եւ ընելիք վաստակին եւ արժանիքին համեմատ՝ իւրաքանչիւրին մաս մը հանելով: Եւ ասիկա՝ իրենց վիճակին, իրենց աշխատած ժամանակի տեսողութեան եւ իրենց բարուր ծառայութեան համեմատ տրուի: Առէնք բան յիշեալ կտակակատարներու կարգադրութեան համեմայն կատարուի: Արդ՝ բոլոր վերոյիշեալները նոյնութեամբ ընելու, հաստատելու, կատարելու, ուզուածին պէս գործադրել տալու եւ վերջացնելու համար՝ ինչպէս վերն բտուած է՝ յիշեալ կտակարար Լեւոն Թագաւորը վերոյիշեալ նստարներու առջեւ հաստատեց, անուանեց, որոշեց եւ ընտրեց իր կտակակատարներն եւ ինչ բերու վերակացուները (soy commissaires), որ են՝ պարոն Ֆիլիպ Աէզիէրը, ասպետ եւ գիւանապետ Կիպրոսի, յիշեալ կտակարարին Պարիսի մէջ Թաղուելիք եկեղեցիին վանահայրն եւ կամ գործակալն որ կտակարարիս Լուդովիկոս ու Փրանկիսկոս սենեկապետներուն հետ կտակակատար պիտի ըլլայ: Այս բոլոր կտակակատարներուն՝ միասին կամ անոնցմէ երկուքին եւ կամ միայն մէկին — երբ միւսները հրաժարին խառնուիլ — յիշեալ կտակարարը տուտա եւ կուտայ ներկայիս լիազօրութիւն, իշխանութիւն եւ մասնաւոր յանձնարարութիւն՝ իրեն այս կտակը հաստատելու, կատարելու եւ գործադրել տալու համար ուզուածին պէս եւ կտակագրին եղանակին ու բովանդակութեան համեմայն. եւ իր բոլոր կտակակատարներուն եւ ինչ բերու վերակացուներուն — միասին կամ անոնցմէ երկուքին եւ կամ՝ վերոյիշեալ պարագային՝ միայն մէկին — հիմակուրէն վոխանցնելու եւ Թողուց իր շարժական եւ անշարժ ստացուածքն որ պիտի ունենայ եւ կրնայ ունենալ վախճանած օրը, ո՛րտեղ որ գտնուին անոնք, որպէս զի այս կտակագիրը գործադրել տան վերոյիշեալ կերպով: Կտակարարն այս կտակագրին գործադրութեանը միջնորդելու պաշտօնն ունեցող կտակակատարներէն իւրաքանչիւրին Թողուց եւ շնորհեց՝ հարիւրական ֆրանկ ոսկի: Իսկ բոլոր այն շարժական եւ անշարժ ստացուածքներուն համար՝ Թէ՛ մեր ու մեր յայտրոգներու

(Պարսի դատարարացեաներու) եւ թէ միւս բոլոր դատարաններու՝ որոնցմէ կախում պիտի ունենան ստացուածքները՝ իրաւասութիւնը կընդունի: Նաեւ յիշեալ կտակարարը փափագեցաւ եւ հաճեցաւ որ իր այս կտակը կա՛մ կտակի, կա՛մ յետկտակիի եւ կա՛մ ինչ որ աւելի ընդունելի ըլլայ՝ ա՛յն զօրութիւնն ունենայ, եւս առնելով եւ չեղեալ համարելով ներկայ կտակիս թուականէն առաջ իր բրած միւս բոլոր կտակներն ու յետկտակները:

Նոյնպէս, կտակարարս իր կտակակատարներէն՝ եւ կա՛մ անկէ կա՛մ անոնցմէ որ պիտի միջնորդեն իր կտակին գործադրութեան հա՛մար՝ կը խնդրէ եւ կազայէ, որ հաճին ազերսել եւ պաղատել իրեն համար եւ իր անունով՝ Անգլիայի վեհափառ թագաւորին, Կատոլիայի թագաւորին եւ Արագոնի թագաւորին, իր տէրերուն եւ եղբայրակիցներուն, անոնց ազաւելով, — որպէս զի Աստուած իրենց հոգիին գժայ եւ ներէ, երբ իրենց մարմնէն բաժնուի, — որ զՔսան եւ խղձան կտակարարս հոգիին, եւ հաճին իր վախճանած օրն իրեն պատկանող եկամտանները, ժամանակը լրացած պահանջներն եւ ամսականները դարձնել ու փոխանցել իր կտակին համաձայն, եւ բաժնել պատարագցուններու, ողորմութիւններու, բարեգործութիւններու եւ ուրիշ մարդասիրական ու զՔութեան գործերու, իրենց կարգադրութեան համաձայն եւ կտակերարիս հոգիին փրկութեան համար:

Ասոր հաստատութեան համար մենք՝ վերոյիշեալ Նօտարներուն խօսքին հետեւելով՝ յիշեալ դատարարպետութեան կնիքը դրինք այս թղթին վրայ, որ երկու օրինակ գրուեցաւ եւ շնորհուրեցաւ կտակարարիս հաւանութեամբն ու կարգադրութեամբ:

Յամին Ննորհաց 1392, շաբաթ, Յուլիսի 20-րդ օրը:

Կերեի թէ Լեւոնի կտակին արտահանութիւնը պաշտօնապէս ճանաչանելու եւ մանրամասնաբար բացատրելու համար է, որ Փրանկիսկոս Միք առի մը ետք Անգլիա կերթայ վեց ընկերներով, ինչպէս կը տեսնուի վերը շատ անգամ իջուած Բայմերի հաւաքածուին 1394 ապրիլ 16 թուակիր վաւերագրէն (Նո. Գ, մասն Դ, եր. 94), որ՝ Նախորդներու նման՝ Անգլիայի մէջ ազատ կերպով շրջելու համար արուած արտօնադիր մըն է(1):

(1) Աւելորդ կը սեպմն ասոր բարգամուրիւնը զննլ, քանի որ միւս համահման արձանագրերէ մեծ քաբերութիւն մը չունի. բայց բնագիրը կը զննմ գրիս վերջը, զոր սե՛ս Document XXXI.

ԺԹ

Լեւոնի շիրիմն ևւ անոր արուվար

Լեւոնի մարմինը կեղևաթիւեանց վանքը փոխադրուելէ
հաջորդ նոյն հանգիստաւորութիւնով ամբողջուեցաւ վան-
քին Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին բեմին որմնաորչերէն
մէկին մէջ, աւազ խորանին ձախակողմը, ուր սովոր-
ութիւն է կարգալ Աւետարանը, Այս որմնաորչին ձա-
կաար ներկով գրուեցաւ .

Ci gist lyon. roy darmenie. priez dieu pour luy.

այսինքն՝ « Աստ ճանգչի Լեւոն, թագաւոր Հայաստանի Աղօթեցէք սա Աստ-
ուած վան նորա(1)» Բայց ժԼ-բդ դարուն այս դրութիւնը ջնջկով տեղը
դրին հ. Ստեփաննոս կառնօր խմբադրած հետեւեալ լատիներէն արձանագը-
րութիւնը, մարմարինէ տախտակի մը վրայ քանդակուած(2) ինչպէս կը տես-
նուի գրքիս սկիզբը գրուած զունաւոր պատկերին մէջ, Լեւոնի արձանին վերեւ .

Leo Lvsignane ? Armenorv ? rex novis :

sim ? ab Otomanis solio detvrbatvs

et a Carolo. VI. Franc. rege beni :

gnissime except ? ipsi ? svptib ? hoc

in loco regaliter sepvlt ? fvit. an. D. 1393

այսինքն՝

« Լեւոն Լուսինեան, վերջին քաղաւոր Հայոց,

Օտմանցիներէ քանրնկեց եղած

ևւ Կարօս 2 Ֆրանսացոց քաղաւորն

Բարեւոք մտղայախորքամբ ճիւրբնվալուած,

Նորին ժախիւք արքայօրն քաղաւորս սաս, յամի Տետն 1393 »:

Իսկ բուն տապանաբարին վրայի արձանագրութիւնն է, կախարչին եղբրը
չբջանակի գրուած, հետեւեալը. — cy gist tres noble et | excellet prince

(1) Du Cange, *Les Familles d'Outre-mer*, br. 153 .

(2) Piganiol de la Force, *Description historique de la ville de Paris*, 8s. 7, br. 189 .

lyon de lizingne quit roy lati du royaume darmenie qui redi lame a dieu a paris le. xxix. jour de nouebre lan de grace. m. ccc. ^{XX} III. et xiii. pries | pour lui. Ասոր Թարգմանութիւնն է. « Աստ հանդի մեծատունն եւ մեծապայծառ իշխան Լեւոն Լուսինեան հինգերորդ, լուսին արքայ Հայոց Թագաւորութեան, որ աւանդեաց զհոգին առ Աստուած, ի Պարսիս, ի 29-րդ աւուր նոյեմբերի, յամի շորհաց 1393, Աղօթեցէք վասն նորա : »

Այս արձանագրութիւնը շատ անդամներ հրատարակուած է զանազան թերթերու եւ զբերու մէջ, բայց ո՛չ մէկը — առանց բացատրութեան — ուղիղ ընթերցում մը տուած է : Առաջին անգամ ե՛ս եղած եմ ճիշտ եւ անսխալ կերպով հրատարակողը (1), տեղւոյն վրայ անձամբ քննելով աւսանազիրն եւ խուզարկութիւններ ընելով այդ մասին, ինչպէս պիտի լինէ՛ւմ յաջորդ գլխուն մէջ : Հրատարակի վրայ չըջարեութեան հանուած եւ զբերու մէջ սպուած է Լեւոնի անունով զամբանի մը պատկերը, վրան հետեւեալ հայերէն (!) արձանագրութիւնով. « Հաս (Փարիզ կեդեախնեանց եկեղեցոյն մէջ Eglise de St Denis) | կհանդի գերագնիւ իշխան Լեւոն Լուսինեան վերջին Թագաւոր | Հայոց աէրութեան որ աւանդեց զհոգին աստուծոյ ի փարիզ | հաղար երեք հարիւր իննսուն երեք նոյեմբերի քսաներկերորդ օրը » : Տարակոյս չկայ թէ այս արձանագրութիւնը կեղծ է. առաջին եւ վերջին տողերուն մէջ զանուած հակասական բառերն ու խոչոր սխալները բաւական են հաստատելու կեղծիքը. թո՛ղ թէ Լեւոնի շիրմին վրայ հայերէն տա՛ն մ'իսկ չէ գրուած :

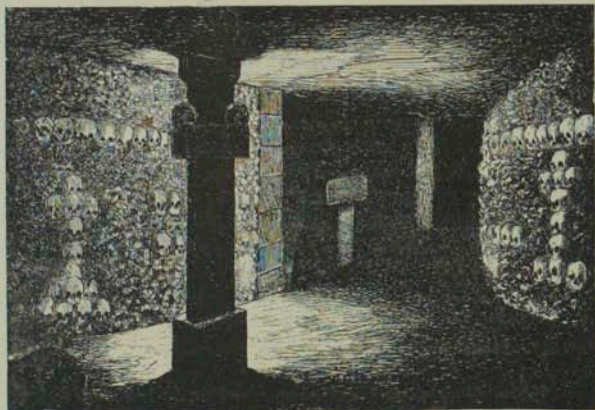
Գրքին սկիզբը գրուած դունուսը պատկերը կը ներկայացնէ Լեւոնի հին ժամանակուան զամբարանը, որ բարերախոտարար ԺԸ գարուն սկիզբները նկարուած եւ պահուած է հասարածութի մը մէջ (2), որմէ օրինակելով հրատարակած է A. Lenoir իր Statistique monumentale de Paris մեծագիր երկստորութեան պատկերներու երկրորդ հատրով, կեդեախնեանց նուիրած բաժնին մէջ, այստ. ԺԿ :

Ինչպէս կը տեսնուի, Լեւոնի սպիտակ մարմարեան շիրմուած արձանը պահած է սեւ մարմարեան կախարչին վրայ, որուն երկանութիւնն է

(1) Տե՛ս այս մասին Պարիսի Ասիական Ընկերութեան 11 մայիս 1906-ի նստին ներկայացուցած զեկուցումս, որ լոյս տեսած է Journal Asiatique-ի մէջ, 1906 Մայիս-Յունիս պատկով, Եր. 520-524 :

(2) Տե՛ս Իրանական Ազգ. Մասնագրասնի պատկերներու բաժինը, Tombeaux de Gainières, Pe 11 a Réserve, pg. 252 :

1 մարտ 92 հ.մ., իսկ լայնութիւնը՝ 60 հ.մ.։ Գլխուն վրայ կը կրէ արքայական թագն եւ կոնակը՝ թագաւորական ծիրանին։ Աջ ձեռքով բռնած է իր մականը, իսկ ձախով՝ զոյգ մը ձեռնոց։ Գլուխը կը հանդչի բարձի մը վրայ։ Ստրբուն տակ կանգնած են առիւծի երկու կորիւններ (1)։ Հին ժամանակ կամարին խորը կազմող պատը զարդարուած էր խայտարէտ մարմարիտնով։ Իսկ բուն կամարը՝ գոյնզգոյն քարերով։ Գլխուն եւ սուրին կողմերը, նոյն-

Գիեսնադամբակ — Les Catacombes.

պէս եւ դամբարանին վերեւ՝ ճակատը՝ զարդածիրի մը մէջ զրուած էին Լեւոնի զինանշանները, ոսկի, արծաթ ու կապոյտ գոյներով։ Ամբողջ դամբարանն անուած էր քարէ շինուած ճարտարապետական շէնքի մը մէջ, բոլորովին ոսկեզօծ։ Իրկու կողմերէն կը բարձրանային ակօսածեւ-

(1) Հեղինակ մը՝ A.-L. Millin՝ ֆրանսական Մեծ-Յեղափոխութենէն առաջ եկառագելով Լեւոնի գերեզմանը՝ կրտս, րէ Լեւոնի տեւեռնի սակ զտնուած առիւծները՝ Բանգակագործին մէկ հմանաձոյլին առջիւնը չէ, այլ անոնք Հայոց թագաւորական գիւնանճաններ կը ներկայացնեն։ (*Antiquites nationales* Խ.6, Գ.5, Խ. 126, ծան. 1)

փորուած քանդակներով երկու մոյթեր, որոնց վրայ հաստատուած էին կրկին վերնախարիսրաներ , եւ աւելի վերը՝ ճակատը , մէջտեղէն բաժնուած , ուր ապուցուած էր Լեւոնի զինանշանները կրող վերոյիշեալ զարդածիրը կամարին ճիշտ կեդրոնը՝ զրաշն՝ զրուած էր ոսկեզօծ պղնձէ շրէտակի մը գլուխը . իսկ երկու կողմը՝ նոյնպէս ոսկեզօծ պղնձէ մէկ մէկ աոխածի զուխներ :

Բայց աւագ որ այս ամէնը՝ ուրիշ նշանաւոր հնութիւններու բախտին արժանացան, 1789-ին պայթող Փրանսական յեղափոխութեան զոճ դառնալով ... Իրաւամբ կատաղած ամբոխը կը յարձակէր ամէն շէնքի վրայ, կը կողոստէր, կը կործանէր ամէն ինչ. ո՛չ եկեղեցի , ո՛չ հնութիւն, ո՛չ պատմական յիշատակարան , ո՛չ արքայական զերեզման , ոչինչ կը խնայէր, այլ բոլորը կը քանդէր, կը կտորէր բարբարոսաբար : Եւ երբ Ազգային ժողովն իր նոյնմբ. 2-ի նստին մէջ որոշեց եկեղեցականներու բոլոր ինչքն ու ստացուածքը զրուել ու զննել Ազգին տրամադրութեան տակ , նորահաստատ կառավարութիւնն սկսաւ բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը մերկացնել իրենց թանկագին զարդերէն , արժէքաւոր նիւթերէն , պատներէն ու հնութիւններէն : Սակայն յաջորդ տարին, 1790 զեկտ. 6 , Յիշատակարաններու Մասնախումբը մը կազմուեցաւ , պատմական յիշատակարաններն աւերածէ ու փճացումէ փրկելու նպատակով , որուն իրազդածման համար Փոքր-Ազգութիւնանց վանքը՝ նկարուած ու քանդակուած յիշատակարաններու իրր պահարան ծառայեցուցին . իսկ Յիսուսեանց վանքն եւ ուրիշներ՝ ձեռագիր ու սպաղիր հնութիւններու պահպանման : Մասնախարին կողմէ 4 յունվ. 1791-ին Փոքր-Ազգութիւնանց վանքին մէջ հաւաքուած ու հաւաքուելիք յիշատակարաններու պահպան կարգուեցաւ վերին աստիճանի յարեխիզճ ու հնութիւններու սիրահար անձնաւորութիւն մը՝ Ազգեսանդը Լընուար(1) : Արդ՝ բոլոր արձանները , շիրիմներու զեղաքանդակ կափարիչներն ու այլ այս կարգի քարէ նշանաւոր հնութիւնները ստորեցան այս վանքը . մնացած ոսկի , արծաթ եւ ուրիշ թանկագին հնութիւններն ալ ծախուեցան զրամբ վերածուեցան . իսկ արուրէ ու պղնձէ հնութիւնները կրկին ձուլելով՝ խնամօթ պատրաստեցին անոնցմէ : Բարեբախտաբար արձաններն ու զամբաններու կափարիչներն ընդհանրապէս կճեայ էին , ապա թէ ոչ՝ անոնք ալ արծաթեղէններու եւ կամ պղնձեղէններու զփրայտ վիճակին պիտի արժանանային . . .

Ազգութիւնանց վանքը բերուած արձաններու եւ պատմական արժէք ունեցող կափարիչներու մասին Լընուարի 1791-92 տարիներուն մէջ բռնած

(1) A. Lenoir, *Musée des monuments français*, fasc. II, br. 1—3 .

օրացրութեան հետեւեալ սողերէն կը տեղեկանանք, որ մեր Լեւոնի գերեմանին կախարչն ու վրայի պառկած արձանն ալ բերուած են նոս . « 6(*) . — Կեղեւսիկնակներէ . Ապիտակ մարմարոնէ պառկած արձան մը , որ կը ներկայացնէ հայկական Կիլիկիայի հարստութեան վերջին թագաւորը՝ Լեւոն Լուսինեան , սեւ մարմարինէ սազանաքարի մը վրայ պառկած (1) » . Ուրիշ ակնառեսն մը իր 1792-ին հրատարակած հատորով կը մտղթէ « որ չգտին այս թանկագին յիշատակարաններու , եւ մատուոր պահպանութիւնը երբ գտն կործանելու եկեղեցին , որ շատ նշանուոր բան մը չունի այլ միայն գերեզմանները Jeanne de Bourbon-ի , . . . Հայոց թագաւոր Լեւոն Լուսինեանի , վարձանած Տուրնէյի պալատին մէջ , 1393 նոյեմբ . 29-ին , եւ կը գտնուի խորանին ձախակողմը . . . (2) » . Այս երկու ժամանակակից եւ ակնառեսն անձերու իրարու հետ չհամաձայնելուն պատճառն այն կը կարծես , որ ետքին իր գիրքն չբազարակ չհանած՝ փոխադրութիւնը կատարուած վերջացած էր արդէն :

Փոքր-Աւգոստինեանց վանքը նախապէս գերեզմանաքարերու իրը պահարան ծառայելէ ետք՝ կանոնաւոր թանգարանի վերածուեցեալ , միշտ Լընուարի հակողութեան տակ . բայց նոր կայսրութեան հաստատութեամբ՝ որոշուեցաւ մի քանի նշանաւոր եկեղեցիներ — մասնաւորապէս Ալն-Իրնիի արքայաբանը — կրկին զարգարել Աւգոստինեանց թանգարանին մէջ պահուած արձաններով ու սազանաքարերով : Լընուար շատ հակասակեցաւ այս որոշման . բայց 1816 օգոստի 24 թուակիր արքայական հրովարտակն հաստատելով ւերուած որոշումը , Լընուար ոչ միայն լռեց այլ եւ արքունի հրամանի գործադրութեան վրայ հակեց , հակասակ իր սրտին : Եւ յիշատակարանները փոխադրուեցան Ալն-Իրնիի արքայաբանը (3) . Այս փոխադրութիւնն ա՛յնքան անկանոն եւ ա՛յնքան հապճեպով կատարուեցաւ , որ շատ հետթխնեք կտորեկան փձացան , եւ ի՛նչ որ փոխադրուեցաւ Ալն-Իրնիի արքայաբանը՝

(*) Այսինքն բերուած յիշատակագրերէ վեցերորդը : Իսկ երբ Լընուար զարեւոյ բաժնեկով զանոց իւրաքանչիւրին վրայ մասնաւոր թիւ մը դրաւ եւ բոլորին պակեւրագար մէկ ցուցակն հասարակեց , Լեւոնի անդամատարին համար նշանակեց՝ թիւ 65 , ինչպէս կը տեսնուի վերոյիշեալ *Musée des monuments français*-ին մէջ :

(1) L. Courajod, A. Lenoir, *son Journal* եւն. հս. Ա, էր. 1 .

(2) Jacquemart, *Remarques historiques* եւն. էր. 391 .

(3) *Archives du Musée des monuments français*. հս. Ա, էր. 433 .
Sl'u Gulu Raunié, *Epitaphier du vieux Paris*. հս. Ա, էր. 46 .

աննք այ խառն ի խուռն՝ անհոգութիւնով զբուհցան հոն (1)։ Դեռ աւելին կայ . փոխադրութեան ժամանակ՝ զորմին շուտ վերջ ապու համար՝ յիշատակարաններէ մէկ մասը թողուցին եւ մաս մըն այ ածապարանքով մտացան յիշեալ Աւգոստինեանց վանքը, որ նոյն 1816 թ. դեկտ. 18.ին արուած ուրիշ հրովարտակով մը Գեղարուեստից Վարժարանի փոխուեցաւ(2)։ Թողուած կամ մտցուած յիշատակարաններու մէջ կը գտնուէր նաև Լեւոնի տապանաքարը, մինչդեռ վրայի պատկած արձանը փոխադրուած էր Ալեւ-Գրնի։ Իսկ տարիներ անցնելէ ետք՝ երբ փոխադրուած գերեզմանները կարգի զբուեցան, խղճի կատարեալ հանգարտութեամբ՝ պակասած մասերը նորոհն շինեցին, կարծելով թէ անհետ կորսուած են աննք։ Այսպէս՝ Լեւոնի արձանը պատկեցնելու համար բոլորովին նոր տապանաքար մը շինեցին, վրան զրելով սխալաշատ ուրիշ արձանադրութիւն մը, տարբեր այսորան տեսնուածէն (3)։

(1) M. Hennin. *Les monuments de l'histoire de France*, 6s. II. br. 304. Տե՛ս նաև Guilhermy, *Monographie de l'église royale de Saint-Denis*, br. 103 :

(2) *Archives du Musée des monuments français*, br. 440 :

(3) Guilhermy, *Monographie de l'église royale de St.-Denis*, br. 288. Այս հեղինակն 1848-ին նկատելով որ Լեւոնի բուն տապանաքար Գեղարուեստից Վարժարանը կը գտնուի, իր գրքին մէջ յոյս յայնմ եւ միայն սեռնի զայն արձանին հետ : Տասն տարի առաջ՝ նմով բերած մասնաւոր արտօնութիւններով ու արտօնական հրամանագրերով՝ քե՛ս անմամբ խուզարկեցի Գեղարուեստից Վարժարանի պանթոն ու Անե-Գրնիի արքայաբանին ներհայարկի բոլոր տապանաքարերը, եւ քե նոյն Գեղարուեստից Վարժարանի համակրելի մասնագաւառնացիք՝ պ. *Camille Enlart* զնանասելի նուազաբխնով մը փնտնասնիր քառ ինն համար. բայց ի դուր, Անուասիկ այս մասին պ. Անլարի ինն գրած պատասխանը :

ÉCOLE NATIONALE & SPÉCIALE

Paris, le 2 juin 1898

DES
BEAUX-ARTS
—
BIBLIOTHÈQUE

Cher Monsieur,

Je me suis livré sur votre demande à des recherches dans les archives et collections de l'École des Beaux-Arts pour trouver quelque trace matérielle ou écrite

Այսօրւան արձանագրութիւնը գրեթէ նման ըլլալուն կէս զար առաջ Գիւնէրմի տեսած եւ օրինակած արձանագրութեան, կը կարծեմ որ Գեղարուեստից Վարժարանի բեկորներուն մէջ եւ Սէն-Գրնիի արքայաբանին ներքնայարկը մեր փնտսած ու չգտած տապանաքարը տարուած զրուած է արդէն իր բուն տեղը, զորս քչելով կեղծ արձանագրութիւն կրող քարը :

de la dalle funéraire de Léon Lusignan roi d'Arménie que M. de Guilhermy vit encore en 1848 parmi les épaves du musée des Monuments français.

J'ai le regret de vous annoncer que ces recherches ont été tout-à-fait infructueuses. La prise en charge de nos collections, commencée seulement en 1878 et l'inventaire rédigé vers la même époque d'après des documents souvent plus anciens ne font pas mention de ces débris : il n'en est pas davantage question dans la correspondance relative aux pièces du musée des Monuments français qui ont été à diverses époques cédées au musée du Louvre ou à des particuliers.

J'ai parcouru nos collections, magasins, dépôts, cours et jardins sans avoir la bonne fortune de trouver un vestige du malheureux monument qui très probablement a été considéré comme trop détérioré pour entrer soit dans la restauration des tombeaux de Saint Denis soit même dans un musée, et que quelques maçons ou terrassiers auront un jour jeté parmi des décombres dans quelque maçonnerie ou remblai d'où le hasard seul pourrait en faire sortir et reconnaître un jour les vestiges. — Je crains, après les recherches que je viens de faire, que ce ne soit là le seul et très problématique espoir qui reste aux historiens de Léon de Lusignan.

Veillez, cher Monsieur, agréer l'expression de mes sentiments sincèrement dévoués.

Le sous bibliothécaire de l'École des Beaux-Arts
C. ENLART

Ի

Լեոնի հիմալուան գեեզմանը

արիսի Մանարտըրը թագին մէջ ըլլաւ մը կայ, որ կիշիէ ամբողջ քաղաքին վրայ: Այս ըլլալը կը կոչուի Մանարտըր(1), որմէ իր անունն ստած է թագը: Գրիստանէութեան առաջին դարերուն՝ Պարիսի եւ շրջակայ վայրերու կոսպաչաներն հաս կը բերէին նահատակելու համար իրենց քրիստոնեայ զանգրը: 273 թուին կատարուած զաներուն մէջ կը զանուէին սուրբն Իբնեւիտս ու իր երկու ընկերները: Նահատակութեան ներկայ զանուող քարեպաշտ կին մը ժողովելով մարտիրոսներու մարմինները, տարաւ թագից իր սեպական զեանին մէջ: Եւ երբ քրիստանէութիւնը զօրացաւ, այնուհէ՛ նահատակներու զերեզմանին վրայ տանար մը կանգնուեցաւ, որ Ե-րդ դարուն վերջերը սրբուհի Ժրնվիլվի կողմէ նորոգուեցաւ: Իսկ 626 թուին Գաղտերք Ա Ֆլոմնայի թագաւորը կրկին նորոգելով զայն՝ հիմնարկից արքայաբանը: Նոր հիմնուած աւանն այ նահատակ սուրբին անունով կոչուեցաւ՝ Ս. Իբնեւիտս կամ Սէն-Գընի, որ Պարիսի հիմալուկողմը՝ 5 հազարամետր հեռաւորութեամբ անունին վանատաշան՝ քաղաք մըն է հիմաւ:

Աւանդութիւնը կրտէ, թէ Գաղտերք իր հիմնած արքայաբանի հանգիստուոր օժման համար մեծ պատաստութիւններ ստեաց էր: Երբ սրբուած օրն հասաւ, Քրիստոս՝ հրեշտակներու ու երկնային սրբերու երամով շրջապատուած՝ սնծամբ եկաւ օժել իրեն համար արիւն թափած երեք նահատակներու եկեղեցին: Ժողովրդային ասանդութիւնը ցոյց կուտայ նաեւ այն անկիւնն ուսկից մտաւ Քրիստոս: Ահա այս անկիւնը զրուած է Լեոնի արդի չիբիմը (2): Արքայաբանի այս բաժինը կը կոչուի՝ Ս. Երբորդութեան տանար, ուր կը զանուին նաև 1346-ին վախճանած Ալանսանի կոսն Charles de Valois-ի եւ իր կնոջ՝ Marie d'Espagne-ի (+ 1379) չիբիմները, որոնք բերուած են ուրիշ եկեղեցիէ մը:

(1) Ոմանք այս անունը կատարաբանեն՝ *Mont de Mars* = լիւ Արեւի-
 Իս եթէ այստեղ կը զտուէր Արեւ աստուծոյ մէկ մենանք, օրուն անեակներուն
 վրայ շինուած է Ս. Պիտրոսի բազմադարեան եկեղեցին, որ զիս կանգուն է:

(2) *Guilhermy, L'Abbaye de Saint-Denis et ses Tombeaux*, br. 2 li. 58.

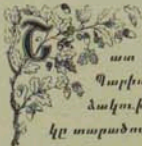
Լեւոնի արձանին վրայ եւ մեր զանաօր պատկերին մէջ որոշ կերպով կը տեսնուի, որ արքայական մականին զերի մտք կտարած անհետացած է, Ականատես հեղինակներու նկարադրածին նայելով՝ մականին կտարած մտք կը վերջանար շուշանի ծաղիկով մը: Չեմ կարծեր որ կրկին փոխադրութիւններու ժամանակ կտարած ըլլայ այն. վասն զի առ շանաքարին առջին փոխադրութիւնէն յիշ առաջ՝ 1790-ին՝ հրատարակուած զբքի մը մէջ կրտսի, որ Լեւոն « աջ ձեռքը կը բռնէր այժմ կոտրած մական մը » (1):

Չարմանայի զուգադրութիւն մըն է, որ Լեւոնի շիրիմն իր կեանքին նման թափառական եղած է. իսկ մտքմիր՝ մեռնելէ ետքն ալ ստատնդակա՛ն, առանց կայուն տե՛ղ մը ունենալու, առանց հանգստարանի՛ եւ գրեթէ կորա՛ծ . . .

ԻԱ

Ո՛ր ե՛ն ոսրճերը

առ տարիներէ ի վեր խախտուած քարահանք մը կը զտնուի Պարիսի հարաւային ծայրը, Մոնրուժ թաղին մէջ, որուն բնդարձակութեան մասին գաղափար մը առաւ համար ըսեմ, որ երբեմն կը տարածուէր մինչեւ Աէն գետ, գրաւելով ձախակողմեան ափի բոլոր թաղերը. բայց հիմա՝ փուլու մներէ յտառջ եկած աղէտներու առջեւն ամնելու համար մեծագոյն մտք փակուած է կտաւաբութեան կողմէ, եւ կը մնայ 11,000 քառակուսի մետր տարածութիւն մը, 780 մետր երկայնութեան վրայ, ետրութիւնն է՝ գետնի երեսէն 19 մետր ցած. 90 աստիճաններով անդուիս մը շինուած է հոն իջնելու համար:

Այս քարահանքն այժմ կը կոչուի՝ Les Catacombes, այսինքն՝ Գետնադամբանք, որուն զիստօր մուտքն է՝ ԳանՖէլը-Բոչըրօ հրապարակին վրայ, թիւ 2, իսկ կէը՝ Դարօ փողոցին մէջ: Այսպէս կոչուելուն պատ-

(1) L. Millin, Antiquités nationales եւ.ճ., fs. Ա, br. 125.

ճառն այն է, որ 1785-ին Պարիսի եկեղեցիները չբնակապատշ ըլլող գերեզմանանոցները ֆընկելով սակրներու այտեղ փոխադրութեան որոշում տարուցաւ, եւ յաջորդ տարուան սպրիլի 7-ին սրաչառնական բացումը տեղի ունեցաւ — իբր Գեանադամբան-Ոսկրանոց :

Որոշման զործադրութիւնն սկսաւ Պարիսի կեղրոնը թանաւորոջ ամենամեծ գերեզմանանոցէն (Cimetière des Innocents), ուր բարձրացած է հիմա ուսուցիչներ կեղրոնական վաճառանոցը (les Halles) : Յետոյ ձեռնարկուեցաւ միւս գերեզմանանոցներու մաքրութեան եւ սակրներու փոխադրութեան :

Գեանադամբանիս մէջ սակրները թէև գրուած են իրարու վրայ, խառն ի խառն, անկանոն, առանց որոշ կարգի, առանց զանազանելու բարիքնը շարինէն, եւ առանց նշանակելու տէրերուն անունները, բայց գոնէ իւրաքանչիւր սակրակոյտին վրայ մասնաւոր ցուցանակով յիշատակուած է անունն այն գերեզմանանոցին ուսկից բերուած են անոնք, նշանակելով նաև փոխադրութեան թուականը : Արդ կեղեստինեանց վանքին անունը կրող սակրակոյտին վրայ կը կարգանք՝ 1843, 1848 եւ 1851 թուականները . եւ որովհետեւ ուղեցոյց մը կըսէ, թէ նոյն տարիներուն Բուլվար Զանրի Գ-ի մէջ կատարուած պեղումներու ժամանակ զանաւորազմաթիւ սակրները փոխադրուած են Գեանադամբանները (1), տարակոյտի մնար թէ Լեւոնի սակրներն այլ միտին բերուած գրուած են մի եւ նոյն շեղակոյտին մէջ : Ասոր համազուելու համար պէտք է լիշել, թէ Լեւոնի տապանաքա՛րը միայն աստանդական եղած է Յեղափոխութեան հետեւանբով, իսկ նշխարները մնացած են իր նախնական գերեզմանին մէջ, կեղեստինեանց եկեղեցին, Ասկէ զսա՛ գիտենք թէ Բուլվար Զանրի Գ կանցին ճիշտ կեղեստինեանց եկեղեցիին գեանին վրայէն :

Ուրիմն՝ Լեւոնի սակրները Սէն-Իընիի հիմնուան շինծու գերեզմանին մէջ չեն, այլ Պարիսի մէջ՝ Մոնրուսի Գեանադամբան-Ոսկրանոցը :

(1) E. Gerards, *Les Catacombes de Paris*, hr. 161 :

ԻԲ

Հայոց քաղաքի զբեկմանը

անոթ է մեղ թէ Լեւոն Կա՛նրէի մէջ մինակ շանդուց իր դերու-
թիւնը . այլ իրեն կընկերանային կիներ՝ Մարգարեա թագուհին
ու երկու ազգիկները . Արդ՝ ի՛նչ եղան անոնք երբ Լեւոն Երուսա
ւերուպոցի ու հայ պատմիչներէ շատեր կրանէ , թէ Լեւոնի կինն ու
ազգիկը (1) կը գանուէին Երուսաղէմ երբ Հայոց թագաւորն ազատ ար
ձակուեցաւ :

Ինչպէս շատ անգամներ յիշած եմ, այս շփոթութիւնն յառաջ եկած
է զանոնք Մարտինի ու Ֆիմիի (— Փիննա) ճեա շփոթելէն (2) :

Ուրիշ ժամանակակից մարդիկ եւ արժանահասառ վաւերագրեր կը
վկայեն , որ Լեւոնի « կինն ու զուակները մեռան քանախ մէջ » (3) :

Իսկ երկու խաւացի ճամբորդներ՝ Ֆրէսկոբալդի եւ Գուչչի՛ աւելի
մանրամասնութիւններ տալով կրանէ , թէ « Կանրէի եւ Բարելոնի մէջեւ՝
իրր մէկ նետածիգ ճեաւարութեան վրայ կը գանուի Աղեքսանդրիայի
եպիսկոպոս Ս. Մարտինոսի եկեղեցին (la chiesa di S. Martino) , ուր
թաղուած է իր մարմինը , այսինքն՝ նշխարները , մեռաբաէ կերպասի մը
մէջ փաթթուած . . . Մի եւ նոյն եկեղեցիին մէջ թաղուած է Հայոց
թագուհին , որուն ամուսինը սուլտանին քանառակեալն էր : Այս եկեղեցիին
մէջ հայ քրիստոնէաներու համար պաշտօն կը կատարուի (4) » :

Ինչդիր է զիմանալ , թէ ո՛ր կը գանուէր Ս. Մարտինոսի եկեղեցին :

Չեւթիս տակ գանուած երկու հին Նեղմակութիւններ — Արուսա՛լ
ու Մակրիգի — որոնք եպիպոսոսի վանքերուն ու եկեղեցիներուն նկարա-

(1) Որովհետեւ բոլորն ալ մեկ աղջիկ միայն կրնգտնին :

(2) Տե՛ս զբիս մէջ Եր. 40—41, Եր. 53 ծանօթ. 2, մասնաւոր Եր.
57—58 եւ Եր. 75 ծանօթ. 1 :

(3) *Petit Thalamus*, Եր. 406 :

(4) L. Frescobaldi, *Viaggio*, Եր. 103 : Այս համբողջ Լեւոնի մեւ-
նկնի երկու սարի վերջը միայն , 1384-ից , այցելած է Կանրէի եւ ալֆովր
ճեած Մարգարեի զբեկմանը : Իսկ միւս համբողջ՝ Գ. Գուչչի՛ Ֆրէսկոբալդիին
մեկ երբու սարի յետոյ այցիկով Կանրէի, մի եւ նոյն նկարագրութիւն կրնի :

գրութիւնը կրնեն, չեն յիշատակեր Ա. Մարտինոսի եկեղեցին և Բայց կըր-
նանք որչէ միջոցի գիմնով որչիւ անոր տեղը. — Նախ՝ զիտենք թէ
ո՛ր կը գտնուի Կահիրէ. ուրեմն փնտանք հիմա Բարեկունք, քանի որ
ասոր եւ Կահիրէի միջեւ կը գտնուէր մեր փնտասած եկեղեցին:

Եղիպտոսի մէջ « Բարեկուն » անունը կը կըրէր հօրեայ բերդ մը՝ որ
կը գտնուէր Լարնէ « Փոստաս » կամ նոյն բերդին անունով « Բարեկուն »
կոչուած քաղաքին մէկ ծայրը (1): Այս քաղաքն եղիպտական սուլթան-
ներու մայրաքաղաքը զարձաւ մինչև Կահիրէի հաստատութեան թուականը՝
969: Այս թուականէն սկսած Փոստաս կոչուեցաւ նաեւ՝ Հին-Եղիպտոս:
Արդ՝ միջնադարեան մտանդակներու « Բարեկուն »ը կը համարուաս-
յանէն արդեւ « Հին-Եղիպտոս »-ին. հետեւաբար Ա. Մարտինոսի եկեղեցին
կոչուեց Հ գտնուի Հին-Եղիպտոսի եւ Կահիրէի միջեւ: Ճիշտ այն երկուսին
մէջտեղը՝ Կահիրէի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուի « Կամ-Էլ-
Աբմն » ըստած վայրը, ուր է Հայոց զերեզմաննոցն իր Մար-Մինա կամ
Ա. Մինաս մատուտով: Այս մասրան քովի կը տիրի ըլլայ մեր փնտաս Ա.
Մարտինոսի եկեղեցին կամ գտնէ անոր մէկ Ֆոստորը: Ահա թէ ինչ կրնէ
այն մասին մեր ամենուս պաշտելի եւ իսկապէս Սըրտզան Մառթէուս Արք-
եպիսկոպոս Բզմիրլեան, ինձ զրիած 16 Նոյ. 1906 թ. նամակով. —
« Փայով Լիւանի կնոջ Մարգարտի զերեզմանի խնդրոյն. կը փութում
« յայտնել թէ՞ Փահիրէէն կէս կամ երեք քառորդ մամ հեռու Գում կը
« Աւմին (Հայոց գումարուած տեղը կամ բնակավայրը) ըստած տեղը քով
« քովի Հայոց սեպհական նեղ պարտիզով մը (արեւելքն արեւմուտը նեղ)
« զատուած Հայերն եւ Խոպիներն մէկ մէկ եկեղեցի ունին: Հայոց եկե-
« ղեցիին անունն է Մար Մինա (Աբ. Մինաս). Խոպիներուն եկեղեցիին
« անունը չ'զիտեմ: Այս երկու եկեղեցիներն ալ, որոնց հիմնարկութեան
« թուականը յայտնի չէ, զեանին երեսն հազիւ մէկ-մէկուկէս միւր
« քարծր շինուած են: Փաստաստեական թուականներուն Կ. Պոստեցի Մի-
« քայէլ անուն հայ վարդապետ մը Հայոց եկեղեցին կը փոցնէ, զեանի
« խորութիւնը կը լսցնէ եւ եկեղեցին հարթ զեանի վրայ վերադրն կը
« կատարանէ: Խոպիներու եկեղեցին իր նախնական վիճակին մէջ կը
« Մնայ ցարդ: Յիշեալ պարտեզին հարաւային արեւմտեան անկիւնը (երկու
« մեթրի չափ երկայն եւ մէկ մեթրէն քիչ մը տակի լայն) պատով զատ-

(1) Բաբելոն կոչուած հին բերդին մնացորներ կը տեսնուին դեռ Արք-
սիմեոս քաղին մէջ՝ Կասր-հշ-Շամբի սարքապետուն ներսի կողմը: Այս
քաղը շինուած է հին Բաբելոնի ակեակներուն վրայ:

« Եւսման հարցը (մաղազայի նման) կար մեր Եղիպտոսի աստվածաբանական
 « մասնանկ » 1888 թ. « Գեներալի միտքները » Լ. Յակոբոս Իսահակեանց
 « Եղիպտոս եկաւ, մեր Աստվածաբանի գիտութեամբ եւ ծախքով նոյն
 « մաղազայի նման տեղը բաւական խորութեամբ պեղել տուաւ, բայց
 « արդիւնք մը ձեռք չ'կրնալով բերել մեկնեցաւ : Այս է ահա իմ գիտցածը,
 « զոր կը հաղորդեմ Ձեզ ի գիտութիւն » Այս պեղումներու մասին 1898
 « տետր. 27-ին հետեւեալը գրած է ինձ Հայոց Նահապետը՝ հ. Դեւոնց Այի-
 « ջան » « Յիշեալ եկեղեցին՝ զոր նոյա ս. Մարտինոս կոչեն, մեր Հայոց
 « գերեզմանատան մէջ (կարծեմ) մատուց մի եղած է : որ ես այլ աստի-
 « ներով առաջ խնդրելով՝ փորել տուի, բայց չգտուեցաւ մեր խնդրածը :
 « Թաղուհայն հօն թաղուիչն հաւանական կ'երեւի, բայց հօն մնալն Չէ՛ր
 « վաղեմի Լեւոնի՝ որ փոխադրէր գմբաջներ ուրիշ տեղ մի : » Այս վերջին
 « նիթադրութիւնն հաւանական չի թուիր, նկատի առնելով Լեւոնի թափա-
 « րական կեանքը, թէև գուցէ փոփոխած ըլլայ իրեն հետ փոխադրել իր
 « սիրելիներուն նշխարները »

Յաջորդով կը տեսնենք, թէ ե՛րբ մտաւ Հայոց վերջին իսկական
 թաղուհայն :

ԻԳ

Լեւոնի ճարագաս եւ սննդագաս գաւակներ

այոց վերջին իսկական թաղուհայն երկուորեակ աղջիկ դասակ-
 « ներու տէր դասնալն ըսած էի սակէ առաջ, եր. 45 : Հիմա բա-
 « ցարեմ, թէ ի՞նչ հիման վրայ ուրիշներու բնդունած կարծիքին
 « հակառակը կը պնդեմ :

Լեւոնի կեանքին ամենամտ անձնաւորութիւնը Գարդել քահանայ
 է, որ իր ժամանակագրութեան մէջ բացարձակ կերպով կը իշխատակէ
 « պիտուհայն եւ գմբաջուհայն » (եր. 131) եւ կամ « արքայորդիւն » (եր.
 132), նոյնպէս եւ « զորդիս » (եր. 139, 142 եւ 148) եւ կամ « անձինք
 « դասակաց նոյն » (եր. 142) : Ասկէ զատ՝ վերը (գլ. ԻԲ) տեսնենք, որ Մոն-

պելլէի ժամանակագրութիւնն ալ մէկէ աւելի կընդունին՝ Լեւոնի « զաւակները » բացատրութիւնով, ինչպէս կընդունին նաև Մարտին ու Գիւրան, զոր տե՛ս զբրիտ եր. 63, ծանօթ. 1 : Իսկ Արագոնի Պետրոս Գ թագաւորին կողմէ՛ եզրկառօնի սուլտանին ու Բարկուկ ամիրային զրկուած թղթերէն յայտնի կերեւի, որ Լեւոնի « զաւակներուն » ազատութիւնն ալ խնդրած է թագաւորը (1) : Ետնոր կրկնուած է նաևև Կասախյայի Յովհաննէս Ա թագաւորին կողմէ, ինչպէս գիտենք սուլտանի ու Բարկուկի կողմէ անոր զրկուած պատասխանազրկելն (եր. 80—83) : Թողունք Լեւոնի կասակին մէջ յիշուած « զաւակներուն » խօսքը, որ երբեք տարակոյս չի թողոր « սոր » Ուրեմն այս փաստերով կը հաստատուի, թէ Լեւոն երկու զաւակներու հայր էր, եւ այն՝ ըստ իս՝ երկուորեակ, թէ ինչո՛ւ. « երկուորեակ » . — վասն զի տեսանք (եր. 44) որ Մարգարիտ Այս մտած օրը, 6 օգոստ. 1374, ու թմամեայ յղի էր, եւ ծննդաբերութիւնը տեղի ունեցուած պահմաների սկիզբները : Արդ՝ այս թուականէն մինչև պերտիկան օրը (16 ապրիլ 1375), որ եօթն ամիս կրնէ՛, ուրիշ զաւակ մըն ալ ունենալը շատ անբնական է քնական պատճառներով : Նետևարար՝ Ընթրիկմուրի կողմէ 1375 ապրիլի 16-ին արուած ապահովագրին « անձինք զաւակաց նոր » եւ « վասն որդւոց » խօսքերէն կարելի է ենթադրել, որ Մարգարիտի ծնածն երկուորեակ կրնար ըլլալ, Ուրիշ կերպով կարելի չէ լուծել այս խնդիրը :

Ե՛րբ մնտն ասոնք :

Գարդել եր. 159 կըսէ, թէ 1377-ին իր Կա՛նիթէ գտնուած միջոցին տեսած է « զզուտար նոցա », Ուրեմն նոյն տարին Լեոն ու Մարգարիտ ողջ էին իրենց մէկ աղջկով միայն : միւսը մեռած էր 1375-ի եւ 1377-ի միջև : Ատրկա կը հաստատուի նաև անով, որ 1380-ի Նոկաներերին երբ Գարդել Լեւոնի փրկութեան համար Կասախյայի թագաւորին կը զիմէ՝ « աղիողորմ բանիք » կը պատմէ « զնեղութիւնս բանտին եւ զվիշտս թագուհւոյն Մարգարիտայ՝ կնոջ նորս եւ զօրիորդին Մարխամու, զտուեր նոցա (2) » : Իսկ երկու տարի վերջը, 1382 օգոստոս, Գարդել Կա՛նիթէ վերադարձին թուրքովին մինակ գտած է Լեւոնը, ստոր համար է որ անոնց խօսքը չընէր այլ եւս իր ժամանակագրութեան մէջ : Ուրեմն Մարգարիտի եւ Մարխամի վախճանման թուականն ալ ապահովաբար կրնանք գնել 1380 Նոկաներերի եւ 1382 օգոստոսի միջև :

(1) Տե՛ս գրքիտ եր. 65—66 եւ եր. 69—70 :

(2) Գարդել, եր. 173 :

Լեւոնի անհարազատ գաւախներու մասին խօսելու համար հարկ կը դրամ նախ մի քանի սող նուիրել անոր ներքին կեանքին :

Լեւոն ի բնէ եկեղեցասէր եւ մանաւանդ մոլեռանդ կաթողիկ մը եղած է , ինչպէս անասնք իր թագաւոր օժման օրը : Այս հանգամանքին շնորհիւ է որ ան կրցաւ Եւրոպայի վեհապետներուն գովեր շարժել եւ այս միջոցով անագին հարստութիւն մը դիզել : Զանազան պատմիչներ՝ ինչպէս Walsingham, Evesham, Buchon եւ ուրիշներ կրանն թէ Լեւոն Եւրոպայի մէջ աւելի՛ հարուստ եղաւ քան ինչ որ էր իր թագաւորութեան ժամանակ : Ասիկա զրոյրացուցիւ ինչ որ չէ , երբ Լեւոն Պարսիս մէջ վերջնականապէս հաստատուեցաւ եւ պարխուհներու հետ մտէն մտերմական յարաբերութիւններ հաստատեց , ալ եւս « մնաւ բարո՛ւղ , Հայաստան . . . » : ալ ո՞վ պիտի ժամովը Հայաստանի մասին , քանի որ փաստաւոր եւ հեշտ կեանք մը ապրելու համար ո՛չ մէկ բան կը պակսէր իրեն . պատիւ՝ կար , զբաժ՝ կար , կնիք՝ կար , հոս իր գոյնը բոլորովին գուրս առաւ , եւ դիզուած հարստութիւնն սկսաւ վասնել աջ ու ձախ , անհաշիւ կերպով , առանց խնայողութեան ու մտածման երբ մէկ կողմէ պարխուհներու հետ կը զուարմանար , միւս կողմէ ալ իր մեղքերը քաւելու համար եկեղեցիներու նուէրներ կուտար . նոյն իսկ իր հողիին փրկութեան համար աղօթելի ապու պաշտօնով երկու կրօնաւոր վարձեց ու հաստատեց Կեղեասինեանց վանքին մէջ , հողաւոր անոնց ամէն պէտքերը(1) : — Պարսիս Ազգ. Դիւանարանի ձեռագիրներէն S 3801 , թղ. 125 ք , արձանագրելով այս վերջին ըստած՝ կաւելցնէ , թէ նոյն երկու կրօնաւորներու պահպանման համար կալուածներ պնտեցան եւ Լեւոնի մասնելէն ետքն Առողխայի Հոբարդ թագաւորին կողմէ արուած նուէրներով անոնց արքայանս ազահոյուեցաւ : Իսկ ուրիշ ձեռագիր մը , K , 168 , 14 , որ պաշտօնական խումբ մը գրութիւններու բնագիրներն ու պատճէնները պարունակող հաւաքածու մին է , կը հաստատէ թէ Ֆրանսայի թագաւորին ալ մեծիակ նուէր մը առած է նոյն նպատակին համար : Ընդհարուստ կրէ . « Մեր յոյժ սիրելի բարեկամ եւ եղբայրակից Լեւոնի՛ բարեկեցատակ հանդուցեալ Հայոց նախկին թագաւորին . . . հողին համար կուղևեր Կեղեասինեանց վանքի մեր սիրելի կրօնաւորներուն առ 2000 ֆրանկ , որուն տարեկան [եկամուս կամ տոկոս] 200 ոսկին զորածուրի նոյն եկեղեցիին մէջ մշտական երկու կրօնաւոր պահելու նպատակին ,

(1) Ապացոյց որ Լեւոն Հայաստանի մասին չէր մտածեր այլ եւս , իր կապիմ մէջ բա՛ն մը չէ ըսած այլ մասին , մինչդիռ իր ժառանգն եւն չէ մտցած իւրաքանչիւր եւ անոնց գումարներ բաշխել :

որդև զի մեր եղբայրակցին եւ մեր հողին համար ազօթնն մշտնջնապէս » Ուրիշ անդ մըն այլ (S 3801, թղ. 165) արձանագրուած կը գտնենք, որ 1411 յունիւ. 26-ին կարողաւ թագաւորը Լեւոնի կառակատարներուն գումար մը վճարած է, Tourneix-ի աւստպետական կալուածը գնելու համար, անշուշտ իրը եկամտա կեղեւտիներնոց կրճատարներու :

Գաղվ պարխաւճներու, — Լեւոնի կտակէն բացարձակ կերպով կը տեսնուի որ իր մտերմական յարաբերութիւններէն յտաս? եկած է, իր կտակին բաւարով, «խալիք եւ սպորէն զուակ» մը՝ Գուխտն, որ Ambieux-ի աշտարակին հարկ բապետ կարգուած է, եւ մինչևս վերջը կարողաւ թաւարին պաշտպանութիւնը վայելած : Իսկ կտակին գրուելէն ետք՝ Լեւոն ուրիշ զուակի մը հետքերն այլ տեսցած է, որ վերջապէս աշխարհ եկած է եւ Ֆիլիպ անունով մկրտուած՝ կա՛մ իր ժաճէն շատ քիչ ստաջ եւ կամ ետքը, ապա թէ՛ ոչ՝ Լեւոն իր կտակին մէջ շտախեամբ չէր անցներ եւ անշուշտ իր հարստութենէն անո՛ր այլ բաժին մը կը հա՛ւէր, Ֆիլիպ Գարխի Մայր-եկեղեցիին մէջ կը պաշտօնավարէր իրբն աւագերէց Բրիի :

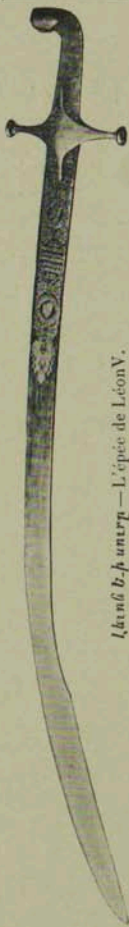
ԻՎ

Լեւոնի սուրն ու քաղը

Վ քննութեանս արդիւնքը ցոյց տուաւ, որ այսօր « Լեւոնի սուրն » անունով շատ մը սրեր կը գտնուին թէ՛ մասնաւոր անհամարներու քով եւ թէ՛ երտպական այլ եւ այլ թանգարաններու մէջ : Այսպէս՝ Ուրմիայի բնակիչներէն պ. Յովսէփ Մինասեան իր 11 գեկ. 1902 թուակիր նամակով զրկած է ինձ Լեւոնի — աւելորդ է բանը՝ կեղծ — մէկ սրին պատկերը, հետեւեալ ծանօթութիւնը ստլով. « Սուրի թուշանկար սակի բանաստճանքից մշկը կարգապետ է Լեւոն, մերս՝ Լուսիմնան (1) : » Իսկ ուրիշ մը՝ պահուած է Աթէնքի Պատմական եւ Յեղարանական թանգարանին մէջ : « Գաճիքէցի » ստորագրութեամբ անցորդ

(1) Տե՛ս այս մասին նաև պ. Մ. Փարսզգալեանի « Աւմէնիա »-ն, ժՎ հարի, թիւ 1 :

Լեւոն Ե-ի սուրճ — L' épée de Léon V.

մը անոր նկարագրութիւնն ընկող կահիրէի «Արշարոյս»-ին մէջ, (Գ տարի, թիւ 304.) նետնեայը կ'ըսէ. «Հիացումը, յափշտակութիւնը տակաւ ալեւանջ խորհրդածութիւն-ներու՝ արցունքի կը փոխանցուի, երբ Ասաղիկի արձա-նին խնկարկութիւնը կ'առաքած պահուող, մերձակայ թանգարանի մը մէջ, առաջնորդ՝ Լեւոն Շալճեան, Փիրիի հայ արի մակուկալարը, « Մեր Լեւոն թագաւորին սուրը տես » կը փափայ ակամեղ ի վար: Անտէր, աւերակ Հայաստանի մէկ խորհրդանշանը՝ ազատ Յունաստանի փոտազանձ մուսուխին մէջ, ո՛հ, սրտամոլիկ լեզու-թիւն հայուն համար . . . — Շատ սիրուն եւ շատ զե-զեցիկ սուր մ'է այն: Եթէ շեմ սրայիբ՝ 70-80 հարիւ-րորդամէթ երկայնութիւն եւ 8-10 լայնութիւն ունի . . . Եթէ կորեկի է հաւատ ընծայել ամէն օրտու »- ներու, կ'ըսուի թէ Անգլիացիի մը կողմէ նուիրուած է Յունաստանի, թէ այս սուրը նմանողութիւն մըն է պարզապէս, եւ թէ իսկական Լեւոնն կը գտնուի Ասկէայ կոթին վրայ քանդակուած է Նոյեան Տապանը, տակը՝ ԱՅ. սուկեղաք պատեանի կողքերուն վրայ զըտմուած կան անուններ՝ իրենց պատկերներով: Տիգրան, Ար-տաշէս, Աշխէն Տիկին, Վարդան, Ներսէս Կամսա-րական, Գայ, Վահան: Սրտէզ կարծես արբուն կը հասի, երակներուդ մէջ մահու նման զուր սորտու մը կ'անց-նի՝ երբ, այդ ոյժեղական վայրի անձաւարաջ վեհու-թեան մէջ, նուազկատ աչքերդ պիտի հանդիպին նե-տնեայ ողորն . . . — Լայ ողիւղ | Հայիեան | Զածիւն | Արեւոյ | Մինչ նորո | Գեացի մեր | Ամրաւ (՛) | Արժ-ուոյ »: Ուրեմն այս կեղծ արին մէկ օրինակն ալ, « Իս-կականը », Լեւոնն կը գտնուի եղևր : . . .

Ասիկի զարմանային եւ մանաւանդ հիանալին է Վենետիկի Միսիթարեանց թանգարանին մէջ պահուած սուրը, որուն պատկերը կը զնեմ հոս, շնորհիւ ազնիւ քարեկամիս՝ Վեր. հ. Ետտի վ: Տայեցիի Այս սուր կու-րուոր է անոր համար, որ բերուած է նոյն իսկ կիլի-կիայէ: Ահա թէ ի՞նչ կրած այս մասին հ. Ե. վ. Տայեցի, 1903 թեար. 3-ին ինձ զրկած նամակով .

« Ասելորդ համարեցայ սուրին միւս կողմի լուսա-նկարից ապ, վրան միայն մէկ արձանագրութիւն ըլլալուն համարնկարուած կողմի արձանագրութեան ընթերցումն է նետնեայն. նախ ետանկիւնամեւին մէջ քանդակուած

է « Զայր եւ Որդի եւ Զօգիտ Սր. (Զ Ալիշան 1863 տարւոյ Բաղձալէպի զեկտ. պրակին մէջ, յորում կը նկարագրէ այս սուրբ, Սբբ (Այ.)=Աստուծոյ կարգացած է) . եռանկիւնաձեւին վրայ զէպ ի վեր կը ծածանին նոյնպէս սակեքանդակ արքունական նշաններ, այսինքն զրօշներ որոնց վրայ նկարուած են դառն Աստուծոյ, Արծուի, Առիւծ եւ եօթնազլիտան վիշապ եւ ասոնց մէջ երկու տապարներ, իսկ այս երկու տապարներուն մէջտեղ թագաւորական զայխոսնն թէ զաստուական Գրիստոսի, անորոջ է, Զմտնամբ րանու որ եռանկեան կեդրոնը կայ աչք մը: եռանկիւնին անմիջապէս վարը՝ բարբաղի մը մէջ՝ քանդակուած է Աստուածածին թագապակ բազմած աթոռի վրայ եւ Յիսուս մանուկն ի զրկին: իսկ բոյորակին եզերքը դարուած է՝ « + Ի քեզ Տեր յուսացա մը ամաչեցից յախտեան » . սակէ ալ թիչ մը վարը՝ արարական զարդերու մէջ գրուած է՝ « Տուր զօրութիւն ծառայի քո կեցո զորդի ազանն ըս եւ արա առ իս նշան բարութեան » . սակէ յետոյ կուգայ զարձակ ուրիշ բարբաղ մը՝ որուն կեդրոնը բազմած է թագաւորն Լեւոն թագ ի դուիս, իսպ եւ զաւազան ի ձեռին, իսկ բարբաղին եզերքը քանդակուած է այսպէս . « + Ազօրմութիւն Այ Լեոն թագաւոր Զայոց » . իսկ զեւ թիչ մը վարն ալ՝ Սագմոսի Նեաեւեալ տունը . « Տեցին ատերիք իմ եւ ամաչեցնն զի զու Տեր օգնեցեր ինձ եւ միսթարեցեր զիս »: Սուրբն կոնական ալ նոյնպէս սակի տառերով գրուած է . « + Ազօրմութիւն քով սաստակեա զմ շնամիս իմ՝ եւ կորս զամենայն նեղիչս անձին իմոյ զի ես ծառայ քո եմ + » : իսկ սրոյն միւս երեսը՝ զոր աւելորդ նամարեցանք յուսանկարել տալ, գրուած է անմիջապէս կոթին տակը այսպէս . « Ենեալ ու քաղաքն ի Սիս ի թւին Քի 1366 » . — Այսչափ ինչ սրոյն արտաքին նկարագրին, Զ. Ալիշանի Բաղձալէպի շիշեալ նամարին մէջ գրած նամատու ստորագրութեան մէջ, մի քանի վրիպակ ընթերցուածներ մուտ գտած են, որովհետեւ նոյն տանն զեւ սուրբ անձամբ տեսած չէր, այլ ուրիշին սուսած տեղեկութեամբ ծանօթ էր . իսկ յետոյ երբ նուէր ընդունեցանք զայն ի Պետան Պէյէ, քննելով եւ զննելով իմացութեալ որ թէպէտեւ անհարազատ է, սակայն եւ ոչ ալ այնքան նորակերտ է, որով կ'ընծայուէ երկար Տնութիւն :

« Սուրբ գտնուած է 1850 թուականէն քանի մը տարի առաջ՝ կիւլիկոյ մէջ, տեղաբնակ Աֆշարներու գլխաւորի մը քով, որն որ չայոյ մը քունուց ըլլալով, ինչպէս կ'ըսէ Զ. Ալիշան, իրբեւ նայրեանական քառանգութիւն պահած էր, մինչեւ որ 1850ի միջոցները վերոյիշեալ Պետան Պէյը ստացաւ զայն՝ եւ նուիրեց մեր վանքի թանգարանին 1868-9 թուականին: Սրոյն վրայի թէ արարական զարդերն եւ թէ բոլոր արձանագրութիւններն ընտիր ոսկով քանդակուած են : իսկ կոթին բոնասեղի խաչաձեւին վրայ

կը նշանաբանն զձառուկներ բայց հաջիւ տեսանելի : Կոթը մերկացած է իրեն յարմար եւ վաշխուչ զարդերէն կամ քարերէն : »

Այս սրին վրայ գրուած « 1366 » թուականը միայն կը բուէ հաստակու թէ կեղծ է ան . վասն զի Լեւոն Ե թագաւորած է 1374-ին միայն , իսկ Լեւոն Դ՝ 1320—1342-ին : Ուրեմն նոյն թուականին Լեւոն անունով թագաւոր չէր ունեցած , այլ Կոստանդին Դ , որուն իշխանութիւնը տեսած է 1365—1373 :

Թիֆլիսի կեդրոնական Գրազանապետոցի նին մէկ Յուշակին մէջ ալ կը կարգաւ գոյութիւնը կէս տպագրական թերթէ բաղկացած տեսարակի մը , սպուած ի Թիֆլիս 1873 թուին , հետեւեալ խորագրով . « Սուր Լեւոնի Զ-ի , թագաւորի Հայոց » : Ասիկա չեմ տեսած . հետեւաւոր չեմ կրնար կարծիք յայտնել այս մասին :

Փառով Լեւոնի իսկական սրին , սնդիկս եղիպտոս ստորած պիտի ըլլայ , իբրև թանկագին նուէր մատուցուելու համար սուլանին . բայց անոր հետքն առ այժմ կորուած է . թիբուս օր մը թանգարանի մը անկու նէն գանուի , եւ հրապարակ հանուի : Մի եւ նոյնը կրնամ ըսել նաև Լեւոնի թագին համար , թէ եւ իր յուղարկաւորութեան նկարագրութեան մէջ (եր. 127) տեսածք թէ « զիսուն քով գրուած է իր սակեղէն թագը » : Այս նկարագրութիւնը ճիշտ է . միայն պէտք է դիտուել , որ Լեւոն Ֆրանսայի՝ մեք շինել տուած է զայն , ինչպէս շինել տուած է նաև թագաւորական կնիք մը , զոր պիտի տեսնենք վարը , — Հտանական է որ ուրիշ սուր մըն ալ շինել տուած ըլլայ Եւրոպա անցնելէ ետք , բայց այս մասին յիշատակութիւն մը չեմ գտած տեղ մը :

ԻԵ

Լեւոնի դրամներ

եմ գիտեր թէ Լեւոն իր կարծ եւ տաղնապալից իշխանութեան միջոցին ժամանակ ունեցա՞ւ դրամ տպելու , թէ եւ մեր մնծանուն դրամագէտն՝ ողբացեալ հ. Կղեմէս վ. Սիսիլեան իր Դասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց խորագիւ երկաթորութեան մէջ մի առ մի նկարագրած է վերջին Լեւոնի անունով դրամալան դրամներ , որոնց տեսակները

ապուստ են նաև գրքիս մէջ, ևր. 60 (1), Եթէ ճիշտ են այս գրամները, կրնայ ըլլալ որ անոնց մէկ մասն իր սակաւին կիպրոս գտնուած ժամանակ ևւ իր կողմէ կարգուած խնամակալներու մըջոցով ապուստ ըլլան :

Այս գրամներուն տեսակներն են՝ արծաթ, արծաթապղինձ ևւ պղինձ . ոսկի գրամ չէ գտնուած մինչև Նիսա , ևւ հաւանական է որ չէ ալ ապուստ :

Գրքիս 60-րդ ևրեսը ապուստ գրամներէն թիւ 1 կը ներկայացնէ արծաթապղինձ մը , որուն ա կողմը գրուած է՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ևւ ք կողմը՝ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ :

Թ. 2 ևւ 3՝ արծաթ են . ա կողմը՝ ԼԵՒՈՆ ԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅ ևւ ք կողմը՝ ՇԻՆԵԱՒ Ի ՔԱՂԱՔԸ Ս :

Թ. 4՝ արծաթապղինձ է . ա կողմը՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳ ևւ ք կողմը՝ ԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ :

Թ. 5՝ նոյնպէս արծաթապղինձ . ա կողմը՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ևւ ք կողմը՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԷՆ , Վիեննայի Միսիթարեանց Թանգարանին մէջ կայ օրինակ մը , որուն վրայ գրուած է՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԷՆ ԱՍ(տուծոյ) :

Թ. 6՝ պղինձ . ա կողմը՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ևւ ք կողմը՝ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱ . . . :

Թ. 7՝ պղինձ . ա կողմը՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ևւ ք կողմը՝ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ :

Թ. 8՝ պղինձ . ա կողմը՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒ ևւ ք կողմը՝ ՔԱՂԱՔ :

ԻԶ

Զինանգամք, կնիք ևւ նետնալիր ԼԵՒՈՆԻ

Երկայ աշխատութեանս 75-րդ ևրեսը գրուած պատկեր մը ցոյց կուտայ, թէ ի՛նչ ձև ևւ կը կրէին ԼԵՒՈՆԻ զինանշանները Մաղրիդի ևւ Պարթի մէջ : Մաղրիդի յատուկ զինանշանները փորագրել տուած է ԼԵՒՈՆ իր աստուարութեան ժամանակ գործածած :

(1) Այստեղ շնորհակալութիւն կը յայտնմ Վ.Եր. ևւ Վարդան վ. Մելիքիսեկիսեանի, որ հանելուս Վիեննայի Միսիթարեանց Թանգարանին ճեխ հաւաքածուէն ևւ Միսիսեանի կողմէ ԼԵՒՈՆ Ե-ի ընծայուած դրամներուն կադապուցներն ու պատկերները զեկել ինձ :

կնիքին վրայ, որով կնքուած է եր. 86-ի մէջ յառաջ բերուած հրովարտակը, Այս զինանշաններուն Լեւոնի կողմէ Պարխի մէջ գործածուածէն տարբերութիւնը սա է, որ մէջտեղի երուսաղէմեան չինոց խաչերու փոխարէն՝ Կատալյայի յատուկ աշտարակները դրուած են չոն. իսկ երկու կողմի առիւծները մնացած են նոյնութեամբ, Արդ՝ մեր պատկերին վերի կողմէնը կը ներկայացնէ Լեւոնի Յրանալի մէջ գործածած զինանշանները, ինչ որ անսանք շիրմին վրայ ալ, իսկ տակինը՝ Ապսիսայի մէջ գործածածը: — Հին սոսմանշաններու ուսումնասիրութիւնով պարտադր մասնագէտներու համաձայն՝ Լեւոնի զինանշաններուն մէջ գտնուած առիւծներէն մէկը, որ համակ սոկեզո՞ծ դաշտի մը մէջ նկարուած է եւ ուսին վրայ կը կրէ ոսկի խաչ մը, կը ներկայացնէ Հայաստանը. իսկ միւս արձաթ եւ կապոյտ երկգաւոր կողմը, առիւծով միասին, որ կը կրէ ոսկի թագ մը, կը ներկայացնէ Կիպրոսի Լուսինեանները:

Քօւ. Լեօն : ռ : 2

Ստորագրութիւն Լեւոն Ե.ի
Signature de Léon V.

Կնիք Լեւոն Ե.ի
Sceau de Léon V.

Գալով Լեւոնի կնիքին, ա՛յս ալ երկու տեսակ է. մին շինուած է Մագրիդի մէջ, իսկ միւսը՝ Պարխի մէջ: Այստեղ զրա՞ծ պատկերս կը ներկայացնէ Մագրիդի կնիքը, որ Պարխի կնիքէն կը տարբերի միայն վաճառին մէջտեղի պատկերով. հոս, Մագրիդի մէջ, զրա՞ծ է Կատալյայի յատուկ աշտարակները, իսկ Պարխի մէջ զրա՞ծ է երուսաղէմի յատուկ չինոց խաչերը: Վաճառին երկու կողմը մէկ մէկ առիւծ քանդակուած են. որոնք բռնած են թագակիր զրա՞ծ մը. թագին մէջէն զուրս կուգան լոցեր, եւ լոցերուն մէջէն՝ թագակիր առիւծի մը զլուխը: Բոլորտիքը՝ չըխմանակի մը մէջ գրուած է. S' LEONIS QVINTI REGIS ARMENIE. այսինքն՝ « Կնիք — Sigillum) Լեւոնի չինոցերոցի թագաւորին Հայոց »:

Ինչպէս կը հետեւի, այս երկու կնիքներն ալ Կիլիկիայի մէջ չեն գործածուած երբեք, այլ միայն եւրոպայի մէջ, Արգէն կնիքին ձեւն ալ կը

մասնէ թէ Եւրոպայի մէջ շինուած է, նմանողութեամբ Եւրոպական իշխաններու կնիքին, Այս կնիքը շատ մեծ նմանութիւն ունի Յուայի կոնս Կաստնի Գ-ի կնիքին, որ նշատարակուած է Յրուաստարի պատկերազարդ արպարութեան մէջ, Եր. 632 : Գծախատարար չէնք գիտեր, թէ ի՞նչ եղաւ Լեւոնի մասանին, որ կը կրէր Հայոց արքայական նշանները, ինչպէս սեւսանք Եր. 62, Եւ որ իր կողմէ յանձնուած էր Գարգիլի : Ատիկա լոյս մը կրնայ տեսնել Լեւոնի գործածած զինանշաններուն վրայ :

Միակ վաւերագիրն որ Հայոց վերջին թագաւորին կնիքով Եւ միանգամայն ստորագրութիւնով հասած է մեզ՝ Մազրիբի Գիւանարանին մէջ պահուած 2a — 305 — 60 թիւ հրովարտակն է, որուն թարգմանութիւնը տուած եմ գրքին մէջ, Եր. 96 : Այս հրովարտակին տակ Լեւոն իր ձեռքով գրած է՝ Roy. Lyon: V: r — այսինքն՝ « Լեւոն թագաւոր Եւ ի շխտղ = Régnant » : Զարմանալի է որ Յրանասայի մէջ գործածած պաշտօնագրերուն վրայ իր ստորագրութիւնը չէ գրած, այլ միայն կնիքը, ինչպէս սեւսանք օրինակները :

ԻԷ

Լեւոնի պատկերն ու կիսաբանք

Մեր վերջին թագաւորին պատկերը, որչափ գիտեմ, երեք տեղ միայն հրատարակուած է . 1) ապաներ՛ն քաստնոսոր դրքի մը մէջ — *Historia de la villa y corte de Madrid*, որուն հեղինակներն Եւ՝ José Amador de los Rios y Juan de Dio de la Rada y Delgado, տպ. Մազրիբ 1860, — թերեւ Լեւոնի Մազրիբ գտնուած ժամանակ պատրաստուած նկարն մը վրայէն շինուած . 2) Լեւոնի մի Եւ նոյն պատկերը ներկայացնող լուսանկար մը, գտնուած Մազրիբի մէջ, շնորհիւ պ. Լեւոն Ըն՝ վահրիտեանի . 3) Պարբիս Մասեակ Աղաւնի հանդէսին մէջ, Գրքին մէջ գրուած պատկերներն Եր. 37-ինը պատրաստուած է Մազրիբիցն սերուած լուսանկարին վրայէն, որ՝ ինչպէս ըսի, ճիշտ նման է

Վերոյշեալ զբերն մէջի պատկերին, հա. Ա, եր. 401, Հառնական է որ երկուքն ալ մի եւ նոյն աղբիւրէ օգտուած ըլլան, եթէ Էրարմէ չեն օրինակած: Իսկ զբերն եր. 31—ի պատկերը պատաստուած է Մասնաց Աղաւնիի հրատարակածին վրայէն, 1855 եր. 18:

Մեզ համար հետաքրքրականն այն է, որ Մազրիդի պատկերին մէջ Լեւոն ներկայացած է բոլորովն արեւելեան տարազով, — զուրը փաթթոց, մէջքը զօտի, դեմքը չածիլուած. մինչդեռ Մասնաց Աղաւնիի մէջ Լեւոն ներկայացուած է իբրև. կատարեալ եւրոպացի, ինչպէս է նաև Լեւոնի կիսարձանը, երկուքին տարբերութեան պատճառն այս կրնայ ըլլալ, որ Լեւոն արարական երկրէ մը — Եգիպտոսէ — նոր զուրս կլած՝ չէր մտցած զեւ արեւելեան սովորութիւնները, ուստի՝ կը պահէր թէ՛ փաթթոցը, թէ՛ մօրուքն եւ թէ պիտերը: Լեւոնի փաթթոց կրելը անսոճաբար էր (եր. 73), երբ Կատոլոյայի Յովհաննէս Ա թագաւորին առջև « իր զլիարկն ու փակիկն հանեց, ինչան խոնարհութեան եւ երախտաղիտութեան: » Այստեղ, ինչպէս գիտել տուած եմ արդէն, « փակեղ » բառին սպաներէնէն է capirote, ֆրանսերէն chaperon, որ կրնայ թարգմանուիլ նաև փարքոց. վառն զի սպան. capirote եւ ֆրանս. chaperon ուրիշ րան չեն այլ տեսակ մը փաթթոց, որ հին ժամանակ եւրոպայի մէջ կը զօրծածուէր իբրև զլիարկ կամ անոր մէկ զարդը (1): Միւս կողմէ ալ գիտենք, թէ Անիի մէջ դանտուած է Գաղիկ Ա Բագրատունի թագաւորին արձանը, նոյնպէս զուրս փաթթոցով, որ դարձեալ արարական ազգեցութեան արդիւնք է: Բայց Լեւոնի կիսարձանն սլոպէս չէ, այլ զուրս կը կրէ արքայական թագ մը:

Այս կիսարձանը կը դնուի Վերսայի Թանգարանին մէջ, զեանույարկի արձաններու կարգին, եւ կը կրէ 292 թիւը: Գրքին 110-րդ երեսը դրուածը՝ իմ ձեռքովս յիշեալ կիսարձանին վրայէն ուղղակի լուսանկարուած մէկ պատկերն է: Կիսարձանը չորս չէ սակայն, այլ գոճէ ձուլուած մը, որ կատարուած է Սեն-Դենիի գերեզմանաշարին վրայէն, ինչպէս կը ծանուցանէ վրայի պիտակին դրոթիւնը. « Léon V de Lusignan. Roi d'Arménie. + 1393 Basilique de Saint-Denis. »

(1) *La Grande Encyclopédie*, հս. մԱ, եր. 859 թ, Chaperon բառի առջև կոսայ նիսեալ տեղեկութիւնք. « On le roulait autour de la tête de plusieurs façons en forme de turban, jusqu'au moment où il devint un véritable chapeau. »

ԻԸ

Կարոյս Գ գերման կայսեր բոլից առքիս

Երուսեան մէջ Լևոնի սասցած միխիթարական թղթե-
րէն մէկ հասար միայն ծածօթ է մեզ, աչն սլ եկել վաե-
ր սկան համարուի : Այս նամակին թարգմանութիւնը
տեսանք արդէն , եր. 61. իսկ բնագիրը կը գնեմ զբոխ
Վերջը, Document V. նամակին իսկական բնագիրը չկայ,
քանի որ Լեւոնին զրկուած է , բայց օրինակը պահուած է
Գերմանիայի Կարոյս Գ կայսեր թղթակցութիւնները պարունակող հասարա-
ծուին մէջ , որմէ եւրոպայի զանազան մասնաշարաններուն մէջ կը գրու-
նուին օրինակներ , իմ հրատարակածս է Լայպցիգի Քաղաքային Մասե-
նադարանի ձեռագրերէն Rep. II, fol 71, F 11-ի նամեմատ : Ամենահին
օրինակը կը գտնուի Գէօրցիցի Milichsche Bibliothek-ին մէջ , թիւ 199 ,
նամակիս իբր վերնագիրը հետեւեալը գրուած է . Imperator scribit
Regi Armanie compaciendo sibi super affectionibus suis — այն է՝
« Կայսեր Հայոց թագաւորին գրեց , յայտնելով իր համակրութիւնը՝ անոր
կրած վիշտերուն համար : » Տարակոյս չկայ թէ հոս յիշուած Arma-
nie անունը պէտք է կարգաւ Armanie, չնայելով որ Լայպցիգի Համա-
լսարանի Մասնադարանին մէջ պահուած ուրիշ օրինակ մը — ms. 1273a —
գրած է՝ Armame, ու եւ ի ստաւերը միացած կարծելով եւ ու կարգաւով .
իսկ Լևոնին ուղղուած ըլլալն անկէ կը հետեւցնեմ , որ Կարոյս Գ թա-
գաւորած է 1346-էն մինչեւ 1378 , այսինքն ճիշտ այն ստորիններուն մէջ
կրը Լեւոն եւ գերութեամբ կը տոտայլը , ուստի՝ չէր կրնար Լեւոնէ զաս
մէկուն գրած ըլլալ :

Ոմանք կը կարծեն թէ այս նամակը զպրօցականի մը զրջին արդիւնքն
է , իբրեւ նիւթ չարաչրութեան , եւ ո՛չ թէ իսկական նամակ մը : Ասոր
սպաղոցը կը բանեն զրուիական օճն ու թերակամական եւ ուղղադրական
բազմաթիւ սխալները : Այս կարծիքին վրայ հաստատապէս կը սնդէ եւ
նոյն իսկ կարասնէ պիս իր անունով յայտարարել զայն գիտնական բարե-
կամս պ. Ch. Kohler.

ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԼԵՒԿԱՆ ԹԱՎԱԴԱՐՈՒՆԵՐՈՒ

1. ԼԵՒՈՆ, Ա.
(1186-1219)

2. ԶԵՆՈՒՄ, ԲՆԻՍՅԱՆ
(1219-1252)

3. ՀԵՐՈՒՄ, ՄԵՐՈՒՄ (Մ. ամառակ) 1222-1225)

4. ԼԵՒՈՆ, Բ.
(1270-1289)

5. ԶԵՆՈՒՄ, Բ. (1289-1297)

6. ԼԵՒՈՆ, Գ.
(1301-1307)

7. ԿՈՍՏԱՆՍԻՆՈՍ, Գ. (1314-1363, և ԿԵՆՇԷՆ ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ)
(1363-1365)

8. ԿՈՍՏԱՆՍԻՆՈՍ, Գ.
(1363-1365)

9. ԿՈՍՏԱՆՍԻՆՈՍ, Գ.
(1363-1373)

10. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1373-1374)

11. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

12. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

13. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

14. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

15. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

16. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

17. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

18. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

19. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

20. ԿԵԼԵՒԱԿԱՆ ՊԱՐԿԱՆՑՆԵՐԸ
(1374-1375)

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ

Լեւոնի մեռնելէն ետ

Հայոց քաղաքութեան արուեստիւմը

Մ յն տարին որ Լեւոն իր մահկանացուն կրօնեց Պարսիկ մէջ, Կիպրոսի Յակոբ Ա կամ Ճաղէթ թագաւորը (1382—1398) « Հայոց թագաւոր » պատկուեցաւ Կիպրոսի մէջ : Ասիկա սրբազագէտ անուանական տաղտո մըն էր, որ կաւելնար Կիպրոսի թագաւորներու տիրադատներուն յրայ : այս կարգէն էր նաև Կիպրոսի թագաւորներուն արուած « Երուսաղէմի թագաւոր » տիրադատը, Բայց կերեւի թէ Կիլիկիայի Հայերն իրրիւ օրինաւոր թագաւոր ճանչցած են Յակոբն ու իր յաջորդները, վասն զի առաջին անգամ Կ. Պոլսի Հայաստան լրագրին մէջ (31 Յունիս. 1852 թ.) եւ յետոյ Դիւլթրիկի շատ անգամներ յիշուած զբքին մէջ (եր. 737) նրատարակուած յիշատակարան մը, որ գրուած է Տաղարանի մը վերջը, նետուեալ յայտարարութիւնը կրնէ. « Արդ զրեցաւ եղանակաւոր սաղարան նին եւ նոր, զոր առաջին սուրբ հարքն են եղանակաւ ի թուին ՊնԴ (=1395), ի հայրապետութեան տեսան Կարապետ եւ ի թագաւորութեան Կիպրոսի Ճաղէթի, որ եւ Հայոց այլ արձնեցաւ եւ անուանեցաւ թագաւոր, Կրեցաւ ձեռամբ վերջին եւ մեղաքմաւալ եւ անարժան զժաղի եւսայի արեղայի, ի փ(աղաքն) Սիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Նիկաւ (գայրոսի եւ կենսակիր սուրբ նշանին) Զորոյ վանից եւ (Արքայ)կաղնոյ եւ վանկայի) սուրբ նշանին, եւ ավոյն սուրբ Լուսաւորին, ի լուս եւ լընտիք արինակէ Յետու փիլիսոփային, որոյ ակը ողորմեցի . . . » :

Յակոբ Ա-ի մեռնելէն ետք Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայոց թագաւորութիւններն անցան իր գաւկին՝ Յանոսի (1398—1432), Յանոս Գեւորացիներու եւ Եգիպտոսի սուլտանին ղեմ պատերազմ նրատարակեց, բայց սուլտանէն չարաչար յաղթուելով գերի բռնուեցաւ, եւ մեծ փրկանք ու տարեկան տուրք մը ղճարելով միայն կրցաւ ազատիլ :

Յանոսի յաջորդեց իր որդին Յովհաննէս Բ (1432—1458), որուն երկու գաւակները — Կարլոտատ ու Յակոբ — իրենց հօր մեռնելէն ետք՝ գահին տիրանայու համար իրարու նկատմամբ անարարեցան եւ որովհետեւ Կարլոտատ Յովհաննէսի օրինաւոր աղջկին էր, իսկ Յակոբ՝ աննարարատ, թագաւոր

բական իշխանութիւնն անգամ Կարլոսուայի (1458—1460), որ երկրորդ անստեղծութիւնով մը միացաւ Սափօսայի Լուչոֆիկոս Բ զբոյն նեաւ թայց թիջ ժամանակէն իր անհարազատ եղբայրն Եգիպտոսի սուլթանին օգնութեամբ գրաւելով զանր (1460—1473), Կարլոսուայ սահմանեցաւ Համ սպարապետի, ուր եւ մեռաւ անգութակ, եւ ժառթեմն անխոփաւեցաւ Ս. Պետրոսի գեանազաններուն մէջ (16 յուլիս 1487) :

Յակոբ Բ 1472-ին անստեղծապէս Վենետիկի զօժերէն Մարկոս Կորնարոյի թոճարոյի Մարկոս սպարտի ազգական Կատարինէի նեաւ Ատիկա Վենետիկի իշխանութեան կողմէ ծուղակ մըն էր որ կը լարուէր Կիպրոսի թագաւորութեան զեմ, եւ երբ Յակոբ դիպրտածով (?) մեռաւ, իշխանութիւնը ժառանգեցին Կատարինէ Կորնարոս եւ Յակոբ Գ (1473), որով յիշէր Կատարինէ և Այս միջոցին Կիպրոսի մէջ պայտաւորութիւն մը ծագեցաւ, որուն նեաւանքն այն եղաւ, որ Վենետիկի իշխանութիւնը՝ թէ՛ այրի թագաւորն եւ թէ՛ նարածին թագաւորն իրրեւ վենետիկէջ պաշտպանելու պատրաստով իր « անստեղծութիւնը » (1) տարածեց Կիպրոսի թագաւորութեան վրայ, եւ, որպէս զի յաջողութիւնը կատարուի ըլլաւ, նազիր մէկ տարեկան մեծուկ թագաւորն ալ թաւաւ որելով՝ Կորնարոս իր նեաքին մէջ առաւել :

Յակոբ Գ-է ետք Կորնարոս վենետիկցիներու օգնութեամբ զանր բարձրանալով (1474) իր առաջին զորքն եղաւ, իրը երախտապետութիւն, ապիւ ասած գրաւմն վրայ նշանակել իր վենետիկեան ծագումը — « + KATERINA : VENETA : REGIAN | IERUSALEM • CIPRI • ET • ARMI • AE » : այսինքն՝ « + Կատարինէ վենետիկի, թագաւորի | Նրտապետի, Կիպրոսի եւ Հայաստանի » : Թայց, ինչպէս ըստ, ասիկա Վենետիկի Մեթրակոսին կողմէ լարուած ծուղակ մըն էր, որ իր սրգինքը առաւ թիջ ժամանակէն, եւ Կորնարոս Մետրակոսի սահմանմն վրայ՝ հրածարելով զանր (26 փետրվ. 1489) Վենետիկ առաջնորդեցաւ, ուր իշխանութիւնը մեծամեծ պատիւներ ընծայեց անոր, զէթ սիրան աննելու համար :

Կորնարոյի մեռնով (10 յուլիս 1510) վերջ գտաւ Կիպրոսի Լուսինեանց իշխանութիւնը, որուն նեա բոլորովն վերցաւ նեաեւ Հայաստանի անստեղծական թագաւորութիւնը :

Այսպէս ո՛ր նամարդն որ Վենետիկի երթնայ, կարելի չէ առանց Սան Սալուատորէ կամ Ս. Փրկչի եկեղեցիին այցելութիւն տալու եւս գտնուայ, Հան, այց անշուք եկեղեցիին սայալառակներէն մէկին տակ կը հանգչին Հայոց վերջին թագաւորին՝ Կատարինէ Կորնարոսի « անհրճեքը » Տապրոս բարալառակի մաս կը կազմէ, վրայէն կոխկրտելով կ'անցնուի գտնէ մը որ եկեղեցւոյ զօփաթի փողոցներէն մին կը հանէ, > ինչպէս կը զրէ ինձ Վեր.

Ն. Ներսիս Վ. Տիրացուեան իր 21/7/1937 թ. նամակով, Տապանաքարին վրայ կը կարգադրէ հետեւեալ պարզ արձանագրութիւնը.

D. O. M.
Catharina .Corneliae
Cyprj Hierosolymorum
ac Armeniae reginae
cineres

այսինքն՝ «ՈՒ ԼՆ. Կատարինէ Կորնարոյի՝ Կիպրոսի, Սրբաւզնի տե՛ Հաստաանի թագուհւոյն անիւնք. » Այս վերջին բառն անոր համար գրուած է, որովհետեւ Կատարինէի մարմնը նախ եւ առաջ թագուած է Ս. Առաքիլոց եկեղեցին, յայտ ցար մը ետք՝ նարպարեան ժամանակ՝ անիւնները փոխադրուած են Ս. Փրկիչ (1) :

Կատարինէ վերնեակի փոխադրուելէ ետք ապրած է Աղուոյի մէջ, որ անոր բննաչաւած է կառավարութեան կողմէ. իսկ մահը պատահած է Վե. նեակի, իր հարեանական տունին մէջ :

Հայոց տեղագրաւոր թագուհիին Աղուոյի պալատը թանգարանի եւ յուշարարչին վարչատանի վերածուած է հիմա :

Կիպրոսի թագուորներուն « Հայոց թագուոր » տեղադրը կրելուն իրը տպացոյց՝ կարելի է յիշատակել այս վերադասութեամբ յազմաբնի գրաներու գոյութիւնը, որոնք կը պատկանին Մանասի, Յովհաննէս Բ-ի, Լուզովիկոսի, Յակոբ Բ-ի, Կատարինէ Կորնար-Յակոբ Գ-ի (մրտայն), եւ Կատարինէ Կորնարոյի (առանձին) : Այս վերջինիս մէկ գրամը անտանք վերը. իսկ ուրիշ որինակ մըն ալ առյու. համար այս անգամ առանձնք Յակոբ Բ ը. որուն գրաներուն վրայ կը կարգանք. « IAC · O · BS DEI G. » իսկ միւս կողմը՝ « R · IERVS · CIPRI · ET ARMLA » այսինքն՝ « Յակոբ, Հորհրմի Առաւ ծոյ, | թագուոր Սրբաւզնի, Կիպրոսի եւ Հայաստանի(2) » : նորմալն եւ

(1) Կատարինէ Կորնարոյի մասին քննարանակ յոյսած մը գրած է Թագուպէկոյի 1898—99 տարիներուն մեջ Վեր. 5. հովհ. Վ. Փարսեան : Իսկ Կիպրոսի Լուսինաներու մասին նոյն հանդէսի 1881—82 տարիներուն մեջ անվոյսի ստուրիւն մը հրատարակուած է : Մանուսրագրի կը թանգարանի կարգով Ռակոբանի « Կիպրոս կղզի » քննիչ գործի :

(2) Sb'u Collection de M. Charles de l'Écluse. Monnaies orientales. Պարիս 1888, եր. 93 : Sb'u հաս. Յովսէփեղեբի « Լուսին Արեւիկի գրամագրութիւն »-ը, եր. 197—204 :

այս թագաւորին 1472 թուին գրած երկու հրովարտականերուն մէջ — մին գրուած փետրվ. 18-ին եւ միւսը՝ մարտի 24-ին — կը տեսնուի « Հայոց թագաւոր » տիտղոսի գործածուած ըլլալը : Իսկ Հայոց թագաւորութեան տիտղոսը պաշտօնապէս կրող վերջին վաւերագիրը, որ Կասարինէ Կորնարո թագուհին կտակն է, նոյնութեամբ կը զնեմ հաս իրրեւ թանկագին յիշատակարան մը (1) :

Կասարինէ Կորնարոյի կտակը

Մենք Կասարինէ Լուսինեան, շնորհիւն Աստուծոյ բազումք Յրուսակմի, Կիպրոսի եւ Հայաստանի, մտածելով որ կրնանք մեկնիլ այս աշխարհէս առանց ո՛ր եւ է կտակ մը հաստատած եւ ըրած ըլլալու, մեր կամքն է զայն կարգաւորել մանաւանդ կերպով եւ գլխաւորապէս կարգել թէ ո՛վ պիտի յաջորդէ, ինչպէս սրբաւն է, մեր իշխանութեան. եւ այս մտածութեամբ խորհեցանք մեր յասուկ ձեռքով ընել այս գրուածքը, անոր համար — Աստուած մի՛ առայցե — որ երէ պատահի որ չկարենանք ընել (վերոյ)ասացեալ կտակը, որպէս զի ասով յայնուի մեր յետին կամքը. Ասոր համար կ'ուզենք եւ կը հրամայենք որ ընդհանրական ժառանգն (ըլլայ) մեր ընչից. եւ անոնց՝ որ մեզի պիտի կարենան զայ. ինչպէս նաեւ մեր օժիտն, մեծաւմ ասպէս սէր Գեորգ Կորնէր, մեր միակ եղբայրը, ինչպէս որ իրաւունքը կը ստանանք, աղաչելով զինքը որ երէ առիքը ներկայանայ՝ բոլ հանք յանձնարարել մեր հօգին, ինչպէս որ վասն ենք թէ պիտի ընէ : Այսպէս՝ բոլ հանք նա բարեբարել մեր հօյրերուն, եղբորորդիներուն ու հետորդիներուն, ազգականաց եւ ծառայից եւ օրհորդաց, ինչպէս որ լաւագոյն պիտի երևի իր խոնձուրեան, եւ գլխաւորապէս այն անձանց՝ որոնք մեզմէ ո՛ր եւ է բարեբարութիւն մը ընդունած չեն : Նոյնպէս նաեւ բոլ կարգաւորութիւններ ընէ մեր բաղման համար, քանանայից համար, ողորմութեանց համար, եւ մեր հոգւոյն փրկութեան համար ըլլալիք այլ բարեբարութեանց համար, ինչպէս որ վայել է մեր օտօնանքին : Այս է մեր վերջին կամքը, երէ որիւրէ կտակ մը չկարենանք ընել :

Կնուած մեր կնիքով :

Տուեալ ի Վենեսիկ, ի սան մեր բնակութեան ի Ս. Կաստանոյ, մեր յասուկ ձեռքով, յառաջում օտար Մայիսի :

(1) Բնագիրը գրուած է հին իտալերէնով : Թարգմանութիւնը կը պարտիւր Վեր. հ. Մ. վ. Պատուրեանին :

Այս կտակը գրուած է 1508 մայիս 1-ին, և նոյեմբ. 14-ին յանձնուած՝ Լուիզի Զամբրաի անուն վենետիկցի նոտարին :

Որովհետև Կարդուատ Լամբի մէջ մտնելէ առաջ իր թագաւորութեան բոլոր իրաւունքները առած էր ամուսնին եղբորորդիին՝ Սալտիայի գուքս Կարդուս Ա. ին (25 իւնիս. 1485), որ սակայն առանց թագաւորելու մեռաւ 1489 թուին, ոմանք կը կարծեն թէ Իտալիայի թագաւորներն իրենց զրամներուն վրայ գործածած ըլլան « Լայոց թագաւոր » տիտղոսը, իբրև ժառանգութիւն Կարդուս Ա. է, քանի որ Իտալիայի արդի թագաւորները կը պատկանին Սալտիայի Տան :

Ճշմարտութիւնն այս է սակայն.

Ճիշտ է որ Սալտիայի Կարդուս Ա. գքսով « Լայտասանի թագաւոր » տիտղոսի իրաւունքն անցած է Սալտիայի Տան, բայց մինչև հիմա ո՛ր և է զրամ չէ գտնուած որուն վրայ տրուած ըլլայ այս տիտղոսը Կան « Սարգենիայի, Կիրքոսի և Երասաղէմի թագաւոր » վերստուրթեամբ զրամներ, բայց ո՛չ մէկ նա՛ս՝ « Լայտասանի թագաւոր » անունով: Այս մասին աւելի վստահ ըլլալու համար զիմեցի վենետիկ և խնդրեցի Ն. Մ. վ. Պատարեանին տեղեկացնել ինձ, թէ արդեօք Մխիթարեանց թանգարանին մէջ կա՞յ այսպիսի զրամ մը: Հետևեալ պատասխանն ստացայ .

« Կը խնդրէիք ինձմէ թէ արդեօք մեր մասնաւորաբանին մէջ զրամներ կը գտնուին որոց վրայ գրուած ըլլայ « թագաւոր Սարգենիայ և Լայոց » մեր մտ աչդպիսի զրամ չտնէինք :

« Իտալիայ Vittorio Emanuele III թագաւորը զրամագրասկան ճոխ հաւաքածոյ մ՝ ունի . իր Տան նախարարէն խնդրեցի որպէս զի ինձ խնայել թէ թագաւորն արդեօք Զեր խնդրած զրամը ունի՞ր. և նա հետևեալ նամակով կը պատասխանէ ինձ .

(Թարգմանութիւն)

« 02805. ԱՐՄՆ. ԱՐՔՈՒՆԻ ՏԱՆ.

Քաղզմիմի, 12 Օգոստոս 1904

Աւադիք բաժանում

Թիւ 7413

Իբրև պատասխան Զեր ամուսյա Յին զրամ նամակին, պատիւ կը համարիմ ինձ տեղեկացնել Ձեզ թէ Աբգրուի զրամագրասկան հաւաքածոյքին մէջ կան 1633էն մինչև 1861 տարեբջանին համար՝ Սալտիայի Տան Լճասան

Յ Ա Ն Կ Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Յ

	Երև
Լեւոնի կիսարձանն ու ստորագրւելներ	II
1. — Կեղեցիկներից զօրանցք	2
2. — Կեղեցիկներից Եկեղեցին	3
3. — Տուրքի սպասք	23
4. — Ս. Պօղոսի Եկեղեցին	29
5. — Լեւոն Ե, բազաւոր Հայոց. սմաւսէր Մաղբղի Եւայն (սպանիական աղբիւրէ)	37
6. — Յովնանէս Ա. բազաւոր Կասիքայի	42
7. — Սիւս, վերջին մայրաքաղաք Հայոց	55
8. — Լեւոն Ե-ի գրամներ	60
9. — Պետրոս Գ, բազաւոր Արագոնի	68
10. — Լեւոն Ե-ի զինուորաններ	75
11. — Լուսիւրի սպասք	84
12. — Լեւոն Ե (քոս Մասնաց Աղաւնիի)	91
13. — Կարգաւ Զ, բազաւոր Յրանայի	103
14. — Լեւոն Ե-ի կիսարձանը (Վերապի բանգարանէն)	110
15. — Հռիփաղ Բ, բազաւոր Անգլիայի	120
16. — Անն-Գրնիի աբբայարանը	126
17. — Փետրոսապետ, ուր կը պահուին Լեւոնի ոսկերներ	138
18. — Լեւոն Ե-ի տուրք	152
19. — Ստորագրւելուն Լեւոն Ե-ի	156
20. — Կնիք Լեւոն Ե-ի	156

Առանձին կրատարակուած պատկերներ

- 1 — Գաբրիել Էզնայան
- 2 — Գամբարան Լեւոնի Ե Լուսինեան
- 3 — Երկու նմանանուած անդորրագրեր Լեւոնի

Կողին վրայ

Լեւոնի ստորագրւելունն ու կնիքը
Լուսինեան զրեպկն, այժմ աւերակ, ի Պուռասու (Յրանաս)

Յ Ա Ն Կ Պ Ա Տ Կ Ե Բ Ա Յ

	Երև
Լեւոնի կիսարձանն ու ստորագրութիւնը	II
1. — Կեղեասինեանց զօրանցը	2
2. — Կեղեասինեանց կեկեղեցին	3
3. — Տուրնէկի սպասը	23
4. — Ս. Պօղոսի կեկեղեցին	29
5. — Լեւոն Ե, բազումը Հայոց, սամուսէր Մարտիկի եւայն (սարսնիական արքիւրէկ)	37
6. — Յովնանէս Ա, բազումը Կասիլլայի	42
7. — Սիւս, վերջին մարտադրոյ Հայոց	55
8. — Լեւոն Ե-ի զբամները	60
9. — Պետրոս Գ, բազումը Արագոնի	68
10. — Լեւոն Ե-ի զինանշանները	75
11. — Լուսիւրի սպասը	84
12. — Լեւոն Ե (լստ <i>Մասեաց Աղաւնիի</i>)	91
13. — Կաթողոս Զ, բազումը Յրանալի	103
14. — Լեւոն Ե-ի կիսարձանը (Վերայի բանգարանէն)	110
15. — Հռիփսոյ Բ, բազումը Անգլիայի	120
16. — Սէն-Գրնիի արքայադստանը	126
17. — Գեւորդամբան, ուր կը պահուին Լեւոնի ոսկերները	138
18. — Լեւոն Ե-ի սուրբ	152
19. — Ստորագրութիւն Լեւոն Ե-ի	156
20. — Գնիք Լեւոն Ե-ի	156

Աւանձին հրատարակուած պատկերներ

- 1 — Գարբիէլ Էգեղեան
- 2 — Դամբարան Լեւոնի եւ Լուսինեան
- 3 — Երկու նմանանմուտ անդրադրեալ Լեւոնի

Կողմն վրայ

Լեւոնի ստորագրութիւնն ու կնիքը
Լուսինեան դղեակն, այժմ ու՛րեակ, ի Պուասու (Յրանաս)

	Երև
Յառաջաբան	4
Ա. — Կղևարիանց կկեղեցին	1
Բ. — Ս. Պետրի կկեղեցին և սրբասր	4
Գ. — Տարնի սրբասր	6
Դ. — Սննձ-Ուկնի սրբասր	7
Ե. — Կիլիկիայի նայ բազառուրքիսը և շեր խնամուրքիսը Լուսինաններու հետ	9
Զ. — Լուսինանները	13
Է. — Հինգ թե երկու լասին բազառու	15
Ը. — Գուխանին մինչև Լուսն և	20
Թ. — Լուսնի ծագումը, աշունտքիսն և բազառու սրբախիլը	38
Ճ. — Լուսնի բազառուրքիսը	47
ՃԱ. — Լուսնի գերութիւնը	56
ՃԲ. — Լուսնի աղաստքիսնն մինչև սպանիս հասնիլը	73
ՃԳ. — Լուսն ի Սպանիս. Տանուսեր Մադրիդի, Վիլլաուսի և Անգուսարի	78
ՃԴ. — Լուսն ի Պարիս	101
ՃԵ. — Լուսն ի Լոնդոն	112
ՃԶ. — Լուսնի վերադարձն ի Պարիս	119
ՃԷ. — Լուսնի մասն և բազումը	125
ՃԸ. — Լուսնի կսակը	127
ՃԹ. — Լուսնի շիրիսն և անոր աւարիլը	136
Ի. — Լուսնի նիմազան գերեզմանը	143
ԻԱ. — Ո՛ր են սոյրները	144
ԻԲ. — Հայոց բազառիսին գերեզմանը	146
ԻԳ. — Լուսնի հարազատ և անհարազատ գուսակները	148
ԻԴ. — Լուսնի տարն և բազը	151
ԻԵ. — Լուսնի դասները	154
ԻԶ. — Չինաստան, կնի և նոնազի Լուսնի	155
ԻԷ. — Լուսնի պատկերն և կիսարձանը	157
ԻԸ. — Կարգատ Կ Գերման կարքը բոլրին ստրիս	159
ԱԶԳԱՅՈՒՅԱԿ Հայկական Կիլիկիայի բազառներու	160
ՅԱՆԿՈՒՄԱՆ. — Լուսնի մեղեկն և՛ շայն բազառուրքիսն Եւրոպայանը	161

